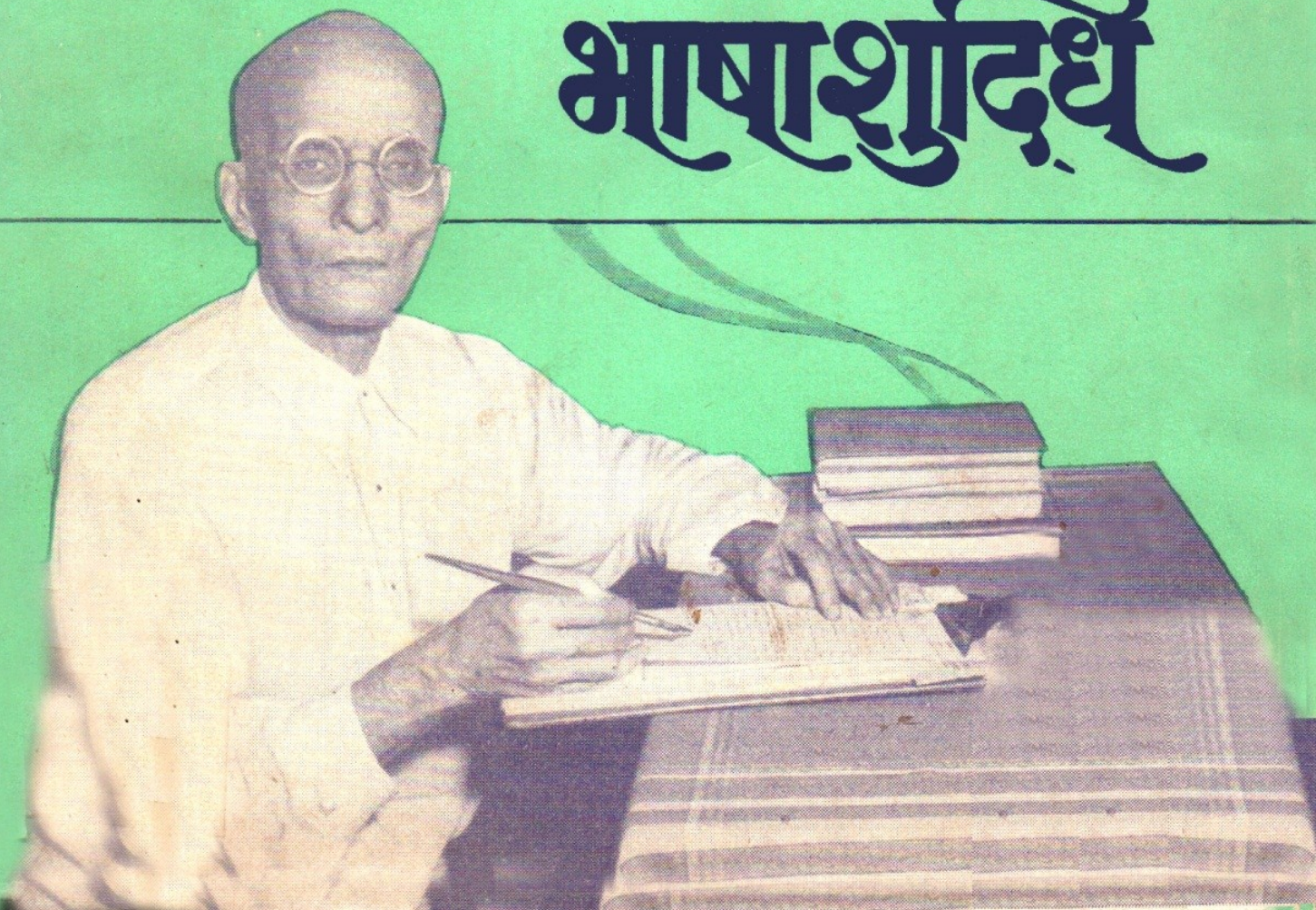

भाषा शुद्धि

भा षा शु द्धि

कृते म्लेच्छोच्छेदे भुवि निरवशेषं रविकुला-
वतंसेनात्यर्थं यवनवचनैर्लुप्तसरणीम् ।
नृपव्याहारार्थम् स तु विबुधभाषां वितनितुं
नियुक्तोऽभूदविद्वान्नृपवर शिवच्छत्रपतिना ॥ १ ॥
सोऽयं शिवच्छत्रपतेरनुज्ञाम्
मूर्धाभिषिक्तस्य निधाय मूर्ध्नि
अमात्यवर्गो रघुनाथनामा
करोति राजव्यवहारकोशम् ॥ २ ॥
विपश्चित्संमतस्यास्य किं स्यादज्ञविडम्बनैः ।
रोचते किं क्रमेलाय मधुरं कदलीफलम् ॥ ३ ॥

भावार्थ :- या आर्यावर्तात म्लेच्छसत्तेचा अुच्छेद करून स्वतंत्र हिंदु राज्य स्थापित केल्यानंतर श्री शिवछत्रपतींनी आपल्या विद्वान अमात्यवर्गातील ज्या रघुनाथ पंडित नामक विख्यात पंडिताला आज्ञा केली कीं यवनभाषेच्या वर्चस्वानें अगदीं लुप्तप्राय झालेल्या आपल्या स्वकीय विबुधभाषेचें पुनरुज्जीवन करण्यासाठीं बहिष्कार्य शब्दांस संस्कृत प्रतिशब्द दिलेला राजव्यवहारापुरता अेक कोश करावा, - तो रघुनाथ पंडित, त्या आज्ञेनुरूप, हा राजव्यवहारकोश रचीत आहे.

श्री शिवछत्रपतीसारख्या अनेक थोर आणि ज्ञानी पुरुषांना संमत असलेल्या ह्या प्रयत्नास मूर्ख लोक तरी हंसले तरी त्यांस कोण भीक घालतो ! कांटे खाणाऱ्या अुंढाला मधुर अशा केळ्याची रुची ती काय असणार ?

श्री रघुनाथपंडितकृत राजव्यवहारकोशाचा अुपोद्घात.

भा षा शु द्धि

(हिंदु हृदय सम्राट् स्वा. वीर सावरकरांचे भाषाशुद्धिविषयक निवडक लेख)

(आवृत्ती दुसरी)

महाराष्ट्र राज्य दिन, शालिवाहन संवत् १९०३
१ मे १९८१

प्रकाशक :

महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृति मंडळ,
५ वा मजला, मंत्रालय, मुंबई-४०००३२

लेखनाधिकार :

© श्री. बाळाराव सावरकर

मुद्रक :

व्यवस्थापक, शासकीय मुद्रणालय,
वाडी (जि. सातारा)

प्रथम आवृत्ती :

मकर संक्रांत, शके १८७९
जानेवारी अिसवी सन १९५८

पुनर्मुद्रण :

महाराष्ट्र राज्य दिन
शालिवाहन संवत् १९०३
१ मे १९८१

मूल्य :

किंमत रु २०-००

भाषाशुद्धीचीं मूलतत्त्वे

१. गिन्वाण भाषेंतील साराचेसारा संस्कृत शब्द संभार आणि संस्कृतनिष्ठ अशा तमिळ, तेलगु ते आसामी, काश्मीरी, गौड, भिल्ल बोलीपयंत ज्या आमच्या प्रांतिक भाषा भगिनी आहेत त्या सत्वांतील मूळचे प्रांतिक शब्द हे सत्त्व आमच्या राष्ट्रभाषेच्या शब्दकोशांचे मूलधन, स्वकीय शब्दांचे भांडवल होय.

२. ह्या आपल्या राष्ट्रीय शब्दभांडारांत ज्या वस्तूंचे, विचारांचे वाचक शब्द होते वा आहेत वा निमित्त्यां येतात त्या अत्थाचे अुन्दू, अिंग्रजी प्रभृति परकीय शब्द वापरू नयेत. जर तसे परकीय शब्द आपल्या पूर्वीच्या ढिलाअीमुळें आपल्यांत घुसले असतील तर त्यांना हुडकून काढून टाकावें. अद्यतन विज्ञानाची परिभाषा नवे नवे संस्कृत-प्राकृतोत्पन्न शब्द पाडून व्यक्तविली जावी.

३. परंतु ज्या परदेशी वस्तु अित्यादि आपल्याकडे नव्हत्या, त्यामुळें ज्यांना आपले स्वकीय जुने शब्द सांपडत नाहींत आणि ज्यांना त्यांच्या त्या परकीय शब्दांसारखे सुटसुटीत स्वकीय शब्द काढणें दुर्घट जातें असे परकीय शब्द मात्र आपल्या भाषेंत जसेचे तसे घेण्यास प्रत्यवाय नसावा. जसें : बूट, कोट, जाकीट, गुलाब, जिलबी, बुमरॅंग, टेबल, टेनिस अित्यादी. तथापि अशा नव्या वस्तु आपल्याकडे येतांच त्यांना कोणी स्वकीय नांवे देअून तीं रुळवून दाखवील तर अुत्तमच.

४. त्याचप्रमाणें जगांतील कोणच्याहि परकीय भाषेंत जर अेखादी शैली वा प्रयोग वा मोड ही सरस वा चटकदार वाटली तर तीहि आत्मसात करण्यास आडकाठी नसावी.

अनुक्रमणिका

(ह्या पुस्तकांतील पहिल्या ५० पानांपर्यंतच्या छेदक-क्रमांक टाकून लिहिलेल्या लेखांची अनुक्रमणिका, १९२६ मध्ये प्रसिद्ध झालेल्या 'मराठी भाषेचें शुद्धीकरण' ह्या पुस्तकांत दिल्याप्रमाणेंच, येथें विषयवार छेदक-क्रमांकांप्रमाणें दिली असून त्यापुढील लेखांची अनुक्रमणिका लेखाचें नांव आणि पृष्ठ यांप्रमाणें दिली आहे ... —प्रकाशक)

विषयवार अनुक्रमणिका

प्रस्तावना	१०
प्रास्ताविक	१६
मराठी भाषेचें शुद्धीकरण [पूर्वार्ध]	२४
मुसलमानांची अशी भाषाच नाही	२४
अखिल मुसलमानांची अेक भाषा होणें शक्य दिसत नाही	२४
अुद्धूची अुत्पत्ति	२५
अुद्धू म्हणजे विकृत आणि म्लेंछीकृत हिंदी	२६
हिंदीची दुःस्थिती	२६
मराठीवरील प्रथम संकट आणि त्याचा प्रथम प्रतिकार	२६
मराठीवर दुसरे संकट आणि त्याचा दुसरा प्रतिकार	२७
परकीय शब्दांची स्वकीय शब्दांवर होत असलेली कुरघोडी	२७
काव्यांत नड	२८
आजचें कत्तव्य आणि त्याकडे होणारें लोकांचें दुःलक्ष	२८
जुन्या मराठीची विपन्यस्त कल्पना आणि -शाहिरी- कविता	२९
हा प्रश्न अेखादुसऱ्या शब्दाचा नाही तर प्रवृत्तीचा आहे	३०
मुसलमानांची घातक महत्वाकांक्षा	३०
लाजिरवाणी गोष्ट — हिंदु लेखकहि अुद्धूसच परिपुष्ट करीत आहेत	३१
अुद्धूसच राष्ट्रीय भाषा आणि पश्चिमीय लिपीसच राष्ट्रीय लिपी करा म्हणणारा मुसलमानांचा दुरभिमान	३१
शुद्ध हिंदी भाषेचें पुनरुज्जीवन	३२
महाराष्ट्राने मार्गें राहतां कामा नये	३३
मराठी वाङ्मय योग्यतेंत बंगाली वा हिंदी वाङ्मयाहून हीनतर नाही	३३
म्हणूनच त्यांच्याप्रमाणेंच आपणहि शुद्धीकरणाकडे लक्ष पोचविलें पाहिजे	३४

प्रत्येक भाषेत कांहीं परकीय शब्द असावयाचेच.....	३४
दशोदेशींचे भिन्नभिन्न नि विशिष्टपदान्धबोधक शब्द परदेशी असल्यास कांहीं प्रत्यवाह नाही.....	३४
परकी शब्दांची अुदाहरणे.....	३५
कांहीं शब्द पश्चिमीय भासले तरी स्वदेशी आहेत.....	३६
दृष्टिकोन बदलला पाहिजे.....	३६
त्रास होतील पण म्हणूनच निश्चार दुणावला पाहिजे.....	३७
प्रेमद्वेषाचा गोंधळ.....	३८
शिवाजी आणि चिपळूणकर.....	३९
अुंटाचें पिलूं.....	३९
अभिमानाचा अतिरेक.....	४०
एस्पेरंटोचा मायावीपणा.....	४०
-संस्कृतमधून शब्द घेण्याच्याहि आपण विरुद्ध आहांत कीं काय?.....	४१
-उर्दू भाषा ही मन्द आहे.....	४१
ज्यांना यावनी संपर्कानेच मराठी जोरदार झाली.....	४१
चंद्रगुप्ताचें साम्राज्य आणि विक्रमाचा पराक्रम यांचें वैभव, यांचा थाट आणि यांचे पौरुष, ज्या भाषांतून व्यक्त होत होतें त्या आमच्या हिंदु भाषा यावनी संपर्कानेच काय त्या प्रबल आणि डौलदार बनल्या हें म्हणणें हास्यास्पद आहे.....	४२
मुसलमानी शब्दांची अुचलबांगडी.....	४३
अिंग्रजी शब्द मराठींत शक्य तर आणि हितकारक असेल तर नांवाससुद्धां अुरुं देअूं नये.....	४३
लाला हरदयाळजी.....	४३
निजामी राज्यांत जे मराठी लोक आहेत आणि वऱ्हाडाकडे अुर्दूच्या सावलींत ज्या मराठी लेखकांस रहावें लागतें त्यांनीं ही सावधगिरी ठेविलीच पाहिजे.....	४४
सक्रिय अवलंब करण्याचा यत्न जसा पूर्वीं होत असे तसा आजकाल मुळींच होत नसून शाळा आणि विद्यापीठें यांतील होतकरू तरुण पिढीची स्थिती तर या दृष्टीनें अत्यंत शोचनीय होत चाललेली आहे.....	४५
पारिभाषिक शब्द.....	४५
प्रथमपासूनच ते संस्कृतोद्भव किंवा हिंदुभाषोद्भव असून श्रुतिसुखद असे योजण्याची सावधानता प्रत्येक लेखकांनं ठेविली पाहिजे.....	४६
जुन्या अुर्दू शब्दांचें काय करावयाचें ?.....	४६
रामदासांच्या ग्रंथांत अुर्दू शब्द भरपूर आढळतात म्हणून अेकानें असें विधान ठोकून दिले आहे कीं.....	४७
रामदास अुर्दू वापरीत म्हणून मीहि वापरतो असें म्हणणें म्हणजे रामदास कौपीन किंवा रामकृष्ण परमहंस अुल्लिग हिंडत म्हणूनच मीहि अुल्लिगच हिंडेन असे म्हणण्यासारखे हास्यास्पद आहे.....	४७
शक्य तो म्हणजे कोठवर.....	४७

या जुन्या अुन्दू वा अिंग्रजी शब्दांत जे आपणांस पून्वीं रूढ नसलेल्या वस्तूचे वा कल्पनांचें निदऱ्हाक असतील आणि ज्यांस आपले जुने वा नवे शब्द नसतील ते सुखेनैव राहू द्यावेत.....	४८
शब्दसंपत्तीचें खूळ.....	४८
कांहीं अुदाहरणें : पहिला वऱ्ग.....	४९
दुसरा वऱ्ग.....	५०
हें फार कठीण आहे अशी शंका असणारांनीं केवळ अितकेंच ध्यानांत ठेवावें कीं	५०
ज्या शेंकडों स्त्रीपुरुषांनीं हें व्रत अंगीकारिलें आहे त्या सऱ्वांचा हाच अनुभव आहे कीं	५०
अुन्दूचा डोळीजडपणा	५१
गमतीची प्रतिक्रिया-स्वदेशी शब्दहि विदेशी भासतात	५१
संशयास्पद फुटकळ अडचणींवरहि सोपा अुपाय आणि संशयित शब्द कसा ओळखावा याचा नियम	५२
या व्याख्येच्या निष्कर्षानेंच परीक्षून आम्ही बहुतेक शब्द वापरण्याचा प्रयत्न करितों	५२
अतिरेक त्याज्य असून सुवऱ्णमध्यमच ग्राह्य आहे	५३
अतिरेक निवडणेच भाग पडले तर.....	५३
हाच बाटगा अतिरेक	५३
दुकानी पाट्यांवर व नांवाचे पाट्यांवर अिंग्रजी शब्द आणि नांवेही अद्याक्षरांत घालण्याची मूख खोड	५४
-स्वदेशी नवीन शब्द रूढ होणें महा कठीण आहे! • म्हणून हेच लोक म्हणतात	५५
विष्णु शास्त्री अुन्दू शब्दांविरुद्ध कां नव्हते ?.....	५६
आम्हांस तरी परिस्थितीनेंच अुन्दू शब्द बहिष्काऱ्य करणें भाग पडलें	५६
मराठीवर अुन्दूचें संकट आलेलेंच नाही असें म्हणणारे	५७
“अहो! भाषा भाषेस बळी पडणें ही नियतीच आहे !”	५७
जें जें विदेशीय अनुकरण लोकहितवर्धक असेल तें मात्र त्याज्य नाही	५७
म्हणून स्वस्थ बसूं नका	५८
प्रयोग करीत गेलें म्हणजे आपोआप लेखांतून शिक्षितांना नि शिक्षितांतून अशिक्षितांत हे शब्द पाझरत जातील	५८
लेखकवृन्द नि शिक्षकवर्ग	५८
ते ती सत्ता जशी जशी स्वकीयत्व पावले तसे तसे सहजच पालटतील	५९
या चऱ्चेंत भाग घेणाऱ्यांचे आभार मानून निरोप घेतों	५९
भाषाशुद्धि नि श्री. कृ. कोल्हटकर	६५
पण मग हाच न्याय अुन्दू शब्दांसहि लागू नाही का ?	६६
मुसलमानी शब्दांवर बहिष्कार म्हणजे मुसलमानांचा द्वेष!	६७
श्री. कोल्हटकरांविरुद्ध कोल्हटकर	६९

या विरोधाचें मूळ कारण दूषित संवय	७०
पंचवाषिक समालोचन	७२
जुन्या शब्दांचें पुनरुज्जीवन	७७
आमची राष्ट्रभाषा आणि भाषाशुद्धि	८२
अुन्दूनिष्ठ पक्षाच्या आग्रहानें हिंदुस्थानीचा नामनिर्देश	८२
हा ठराव असा डळमळीत कां झाला ?	८२
-संस्कृतनिष्ठ० हें विशेषण कां लावावें लागतें?	८३
महाराष्ट्रीय मंडळींचा पुढाकार	८३
अिंग्रजी हें खरें वादकेंद्र नव्हे !	८३
अेकाचा विजय असला तरी दुसऱ्याचा पराजय खास नव्हे	८४
घटनेला भीक न घालतां अुन्दूनिष्ठ -हिंदुस्थानी०चें पाताळ यंत्र चालू झालें सुद्धा !	८४
मराठीच्या माजघरांतच काय चाललें आहे ?	८४
आणखी अेक गंमत	८६
अुन्दूनिष्ठ हिंदुस्थानीच्या या प्लेगावर रामबाण औषध म्हणजे भाषाशुद्धि !	८६
रुळलेल्या परकीय शब्दांची मालिका	८७
अुन्दू नि हिंदी यांतील मुलभूत प्रभेद	८८
भाषाशुद्धीची सूत्रें	८८
प्रयोगसिद्ध पुरावा	८९
डॉ. रघुवीर	९०
प्राध्यापक क्षीरसागर आणि भाषाशुद्धि	९१
भाषाशुद्धीचीं मूलसूत्रें	९२
निव्वळ कुभांड	९३
हा म्हणे -जातिवंत० मराठीचा अभिमान	९४
जातिवंत कसली — ही आहे पाकीस्तानी मराठी !	९५
भाषाशुद्धि — शब्दकोश	९७
परिशिष्ट १	१११

• •

प्रस्तावना (सन १९५८ च्या आवृत्तीची)

या पुस्तकांत आम्ही वीर सावरकरांच्या भाषाशुद्धि या विषयावरील कांही निवडक लेखांचें पुनःमुद्रण करीत आहों. ह्यांतील बहुतेक लेखांचें पुस्तकरूपानें हें तिसरें पुनःमुद्रण आहे यावरून या लेखांविषयींची मराठी वाचकवगाला वाटणारी अभिरुचि आणि आवश्यकता व्यक्त होत आहे.

त्यांतहि आतां भाषाशुद्धीचा प्रश्न हा केवळ मराठी भाषेपुरताच मर्यादित राहिलेला नसून त्याला अखिल भारतीय स्वरूप प्राप्त झालें आहे. हिंदी हीच भारताची राष्ट्रभाषा ज्या दिवशीं ठरली त्या दिवसापासूनच हिंदी म्हणजे कोणती? संस्कृतनिष्ठ हिंदी कीं अरबी-फारशी-निष्ठ 'याने हिंदुस्तानी'? हा वाद विशेषतः उत्तर हिंदुस्थानांत कडाक्याने चालू झाला आहे. राष्ट्रभाषा हिंदीला अंग्रजी प्रभृती प्रगत परराष्ट्रीय भाषाअितकेंच शब्दसंपन्न आणि विचारप्रदर्शनक्षम करायचें तर तिला संस्कृतनिष्ठतेवरच अवलंबून राहणें अपरिहार्य आहे. त्यासाठी संस्कृतनिष्ठ नवे नवे पारिभाषिक आणि व्यावहारिक सहस्रावधि शब्द अद्भावून भाषापंडित प्रवर डॉ. रघुवीरांनीं आंग्ल-हिंदी-प्रशासन-शब्दकोश या नांवाचा अेक नवीन प्रचंड कोशहि प्रकाशित केला आहे. परंतु त्यांनी अद्भाविलेल्या संस्कृतनिष्ठ शब्दांवर आणि संस्कृतनिष्ठतेच्या तत्त्वावरहि सामान्य शिक्षित अशिक्षित वग हिंदी प्रांतांतूनहि ते सर्व आक्षेप घेऊं लागला आहे कीं जे वीर सावरकरांनीं सन १९२४ व्या वर्षीं भाषाशुद्धीची चळवळ जेव्हां प्रकटपणें हातीं घेतली तेव्हांपासून मराठी भाषेच्या शुद्धीकरणाच्या त्यांनीं चालविलेल्या धुमधडाक्याच्या प्रचारावर आपल्या अिकडे प्रथम प्रथम घेण्यांत आलेले होते. त्या त्या आक्षेपांची अत्यंत तत्कशुद्ध, प्रभावी आणि परिणामकारक प्रत्युत्तरें त्या त्या वेळीं वीर सावरकरांनीं लिहिलेल्या अनेक लेखांतून जीं दिलेलीं होती तींच प्रत्युत्तरें राष्ट्रभाषा जी संस्कृतनिष्ठ हिंदी तिच्यावरहि आज घेण्यांत येणाऱ्या आक्षेपांचे आमूलात् निरसन करण्यासाठीं रामबाण मात्रेसारखीं उपयोगीं पडणारीं आहेत. यास्तव त्यांच्या त्या लेखांतील ह्या कांहीं निवडक लेखांचें पुनःमुद्रण करणें राष्ट्रभाषेच्या दृष्टीनेंहि आज आवश्यक झाले आहे.

यद्यपि वीर सावरकरांनीं आपल्या भाषाशुद्धीवरील पहिल्या पुस्तकास 'मराठी भाषेचें शुद्धीकरण' हें नांव दिलें होतें तथापि त्याच पुस्तकांत त्यांनी ह्या भाषाशुद्धीच्या प्रश्नास पुढें होणारी राष्ट्रभाषा संस्कृतनिष्ठ हिंदी तिलाहि तोंड द्यावें लागेल हें स्पष्टपणें सांगितलें होतें. तें 'मराठी भाषेचें शुद्धीकरण' हें पुस्तकही आतां दुर्मिळ झाल्यामुळें ह्या लेखसंग्रहांत प्रारंभीच पुन्हां छापलें आहे. [पृष्ठ १ ते ५०.] पुढें जेव्हां हिंदी ही राष्ट्रभाषा आपल्या भारतीय राज्यघटनेंत ठरली आणि वीर सावरकरांनीं अपेक्षिल्याप्रमाणें हिंदी कीं 'याने-हिंदुस्थानी' हा वाद अुपस्थित झाला तेव्हां त्यां विषयावरहि त्यांनीं स्वतंत्र लेख लिहिले. त्यापैकीं अेक महत्त्वाचा लेख 'आमची राष्ट्रभाषा आणि भाषाशुद्धि' आम्ही ह्या पुस्तकांत [पृष्ठ ८३.] छापला आहे.

ह्या भाषाशुद्धीच्या प्रश्नावर वीर सावरकरांनीं लिहिलेल्या कित्येक लेखांचीं भाषांतरें हिंदींतहि प्रथमपासूनच प्रसिद्ध होत आलेलीं आहेत.

भाषाशुद्धीच्या चळवळीचा प्रभाव

आपल्या भाषेंत अनवश्यक परकीय शब्द आणि त्यांतहि अुन्दू आणि अंग्रजी शब्द ह्यांचा वापर करणें ही गोष्ट आपल्या स्वाभिमानास कलंक लावणारी आहे, भूषणास्पद तर नव्हेच नव्हे ह्या सत् प्रवृत्तीचा प्रभाव

वीर सावरकरांनी सन १९२४ व्या वर्षापासून चालविलेल्या ह्या भाषाशुद्धीच्या विविधांगी चळवळीमुळे बृहन् महाराष्ट्र जनतेच्या मनावर किती अढळपणें पडला आहे, आणि त्यामुळे मराठीच्या शब्दसंपत्तीत किती बहुमोल स्वकीय शब्दांची भर पडलेली आहे ह्याची कांहीं जाणीव प्रस्तुतच्या पिढीस येण्यासाठी पूर्वीची अेक दोन अुदाहरणें तरी सांगणें आवश्यक आहे आणि तितकें ह्या प्रस्तावनेपुरतें पयाप्तहि होणारें आहे.

पहिल्या-प्रकारचें उदाहरण ‘लायब्ररी’ ‘आणि’ ‘रिडींगरूम’ ह्या दोन अंग्रजी शब्दांचें घेऊं. अंग्रजी राज्य चालू झाल्यानंतर आपल्याकडे प्रथम मोठमोठ्या नगरांतून आणि नंतर लहानसहान गांवांपर्यंतहि नवीन प्रकारचीं ग्रंथालये आणि वाचनालये निघालीं परंतु कांहीं अंशीं ह्या अपयुक्त संस्थांच्या प्रतिष्ठेंस अंग्लिश नांवेच यथाथपणें शोभतात अशा भ्रांत समजुतीमुळे आणि कांहीं अंशीं आवश्यक अशा अंग्रजी संस्थांचें अनुकरण करतांना अगदीं अनवश्यक अशीं त्यांचीं हीं अंग्लिश नांवें ठेवलीं गेल्यामुळे त्या बहुतेक ग्रंथालयांस नि वाचनालयांना ‘नेटीव्ह जनरल लायब्ररी’, ‘जनरल लायब्ररी’ किंवा ‘रिडींग रूम’ हींच अंग्लिश नांवें सचत्र वापरलीं जात असत. नागपूर विदभासुद्धां साऱ्या बृहन् महाराष्ट्रांतील मुंबअीसारख्या महा नगरापासून तों अगदीं कोंकणांतल्या वेंगुऱ्यासारख्या ‘तालुका’ गांवांपर्यंत वाचनालय किंवा ग्रंथालय म्हटलें कीं त्यावर ‘नेटीव्ह जनरल लायब्ररी’ किंवा ‘जनरल लायब्ररी’ अशा विस्तृत फलकाचें शिरोभूषण हटकून टांगलेलें असे. ह्याचें प्रमाण त्या बहुतेक वाचनालयांच्या १९२४ पर्यंतच्या प्रतिवृत्तांतून कोणालाहि पहावयास मिळेल. परंतु त्या नंतर जे अनवश्यक परकीय शब्द प्रतिष्ठेच्या खोट्या कल्पनेमुळे वापरले जातात त्यांच्यांत ह्या तिन्ही अंग्रजी शब्दांचाहि अंतर्भाव करून त्यावर वीर सावरकरांच्या टीकेचा मारा होऊं लागला. पुढें वीर सावरकरांच्या रत्नागिरीहून झालेल्या सुटकेनंतर त्यांचे दारे हिंदुस्थानभर चालू झाले. त्या दोऱ्यांतून अनेक ठिकाणीं त्यांना मोठमोठ्या नगरांमधील ‘जनरल लायब्ररी’ किंवा ‘रिडींग रूम’ ह्या संस्थांचे वतीनें जेव्हां जेव्हां मानपत्रें देण्यांत येत तेव्हां तेव्हां आपल्या लेखी अभिप्रायांत नि व्याख्यानांत हीं नांवें बहिष्कारून त्या संस्थांना ‘ग्रंथालये’, ‘पुस्तकालये’ किंवा ‘वाचनालये’ अशीं स्वकीय नांवें ठेवावीं असें ते आग्रहानें सुचवीत चालले. परंतु पन्नास पन्नास वर्षांच्या जुन्या संस्थांचीं परकीय असलीं तरी जुनाटपणामुळे अधिरूढ नि अधिकृत वाटणारीं तीं नांवें पालटणें हें अेकादें साहस करण्यासारखें त्या संस्थांना जड वाटे. हळुहळू जनतेच्या मनावर भाषाशुद्धीचा जसजसा प्रभाव पडत गेला तसतसा ह्या तिन्ही शब्दांवर बहिष्कार घालून ठिकठिकाणच्या ग्रंथालयांनीं आणि वाचनालयांनीं आपलीं वरील स्वकीय नांवें वापरण्याचा निश्चय केला. परिणामीं आज नागपूर विदभासह साऱ्या बृहन् महाराष्ट्रांतील मुंबअी सारख्या महानगरापासून तों कोकणांतील वेंगुऱ्या पर्यंतच्या तालुका गांवांपर्यंत जिकडे पहाल तिकडे ‘ग्रंथालय’, ‘वाचनालय’ अशा संस्कृतनिष्ठ नांवाच्या पाट्या झळकत आहेत. वेंगुऱ्याचें नांवच निघालें म्हणून हेंहि सांगून टाकतों कीं अलिकडेच साजऱ्या झालेल्या अेका महोत्सवाचे छापील प्रतिवृत्तांत वीर सावरकरांच्या आदेशाप्रमाणें ह्या जनरल लायब्ररीचें नांव पालटून नगरवाचनालय असें नांव ठेवलें गेलें असा अुल्लेख केलेला आहे.

मराठी भाषेच्या शब्दसंपत्तीत भाषाशुद्धीनें टाकलेली बहुमोल भर

भाषाशुद्धीच्या आंदोलनामुळे जो दुसरा लाभ झाला तो म्हणजे नुसते जुने घुसलेले अनेक अनवश्यक परकीय शब्द बहिष्कारले गेले अितकेंच नसून नवीन परकीय शब्द विशेषतः अुन्दू आणि अंग्रजी ह्यांना, आपल्या भाषेंत सहसा लेखकवन्गाकडून प्रवेश मिळेनासा झाला. त्या परकीय शब्दांचे ठायीं नवे नवे स्वकीय शब्द पाडून ते वापरण्याची जाणती अहमहमिका चालू झाली. भाषाशुद्धीचे झुंजार धुरंधरत्वास शोभण्यासारखाच विक्रम त्या स्वकीय नवशब्द निम्तितीत वीर सावरकरांनीं पटकाविला आहे हें कांहीं

सांगितलें पाहिजे असें नाही. तथापि त्याचें अेक स्फुट अुदाहरण म्हणून आपल्या चित्रपटसृष्टींतल्या आजच्या स्वकीय नि संस्कृतनिष्ठ शब्दसंपन्नतेचेंच देअूं.

सन १९२४ पयंत आपल्याकडे चित्रसृष्टींत मूकपटांचाच काल चालू होता. आणि अिंटरव्हलसारख्या शब्दापयंतहि बहुधा अिंग्रजी शब्दच वापरण्यांत येत होते.

‘सावरकरी टांकसाळ’

नंतर सन १९३७ व्या वर्षीं वीर सावरकरांची रत्नागिरीच्या स्थलबद्धतेतून सुटका झाली. अत्थात् रत्नागिरीला असतांना सन १९२४ व्या वर्षीं त्यांनीं भाषाशुद्धीची जी चळवळ प्रकटपणें आरंभिली तिचा सतत प्रचार बारा वर्षें तरी महाराष्ट्रभर तोंपयंत होअून गेला होता. प्रथम प्रथम वीर सावरकरांनीं पाडलेल्या शब्दांना विरोधी वग ‘सावरकरी टांकसाळींतला’ म्हणून अपुरोधानें म्हणत असत. परंतु बारा वर्षांत तो विरोधी वग जसजसा हतबल होत गेला तसतसा सावरकरांनीं पाडलेल्या शब्दांनीं लोकांवर आणि लेखकांवर कळत न कळत अितका प्रभाव नि अनेक प्रकरणीं मोहिनी पाडली कीं त्याच ‘सावरकरी टांकसाळी’ची मुद्रा ज्यांवर पडे त्या शब्दांची ती अेक अधिकृत अलंकृतीच समजली जाअू लागली होती. आम्हांला अमुक अेका विचाराकरितां किंवा संस्थेकरितां शब्द काढून द्या म्हणून सावरकरांकडे शतावधि मागण्या येत. भाषाशुद्धीची अितकी पत नि प्रभाव ते रत्नागिरीहून सन १९३७ मध्यें सुटले त्याचे आधींच वाढलेला होता. रत्नागिरीहून सुटका होतांच वीर सावरकर मुंबअीकडे येतांना प्रथमतः कोल्हापूरला अुतरले. त्यांचे समवेत आचाय्य अत्रे नि श्री. सत्यवादीकार हेहि होते. आचाय्य अत्रे यांची भाषाशुद्धीस अनुकुलता होती. कोल्हापुरांत वीर सावरकरांच्या स्वागताय नागरिकांनी काढलेल्या मिरवणूकीचा, सभांचा, मानपत्रांचा अित्यादि काय्यक्रम चाललेला असतांच कोल्हापुरांतील ‘हंस पिक्वन्स’ ह्या सुप्रसिद्ध चित्रपट संस्थेच्या चालकांच्या विनंतीवरून वीर सावरकरांनीं त्या संस्थेसहि भेट दिली त्या संस्थेच्या भवनांत पाय टाकतांच तेथें जिकडे तिकडे लावलेल्या अिंग्रजी पाट्यांकडे वीर सावरकरांचें लक्ष गेलें अत्थातच त्यांनीं चालकांना भाषाशुद्धीच्या दृष्टीनें विचारलें कीं ह्या ‘आअुट’, ‘अिन’ पासून तों ‘गेस्टरून’पयंत वापरलेल्या पाट्यांवरील अिंग्रजी शब्द काढून शुद्ध मराठी शब्द वापरल्यास कांही हानि होअील का? तेव्हां चालकांशीं झालेल्या संभाषणांत हें स्पष्ट झालें कीं त्यांतील बहुतेक पाट्या केवळ चित्रपट संस्थांतून रुढीमुळें आणि अिंग्रजी शब्द वापरण्यांत कांहीं विशेष शिष्टाचार असतो अशा त्यावेळीं हिंदुस्थानभर बोकाळलेल्या सच्चसाधारण लोकभ्रमामुळे अिंग्रजी शब्दांत लावल्या गेलेल्या होत्या आणि कांहीं मात्र अिंग्रजी शब्दांना मराठी प्रतिशब्द कोणी पाडलेले वा सुचविलेले नव्हते म्हणून निरुपायानें लावलेल्या होत्या. ती चच्चा चालत असतां त्या सुविद्य, कलावंत नि स्वभाषाभिमानी चालकवगानां शेवटीं वीर सावरकरांनांच अुलट विनंति केली कीं जर आपण स्वतः ह्या सच्च शब्दांनां आपल्या स्वकीय भाषेंतील नांवें सुचवीत असाल तर आम्हीं तींच नव्या पाट्यांवर अवश्य लावूं आणि त्यांचा प्रचारहि करण्याच्या यत्न आनंदानें करूं तेव्हां त्या कोल्हापुरांतील अितर साच्चजनिक सभांच्या नि भाषणांच्या गडबडींतच वीर सावरकरांनीं चित्रपट संस्थांतून त्याकाळीं प्रचलित असलेल्या अशा अनेक अिंग्रजी शब्दांना जे मराठी प्रतिशब्द रत्नागिरीस असतानांच योजले होते ते आणि कांहीं नवीन पाडलेले असे टिपून ती टिप्पणी ‘हंस पिक्वन्स’ च्या चालकांना दिली. त्या टिपणींतले बहुतेक मराठी प्रतिशब्द त्या मंडळींना अितके आवडले कीं त्यांनीं ते स्वतःच्या संस्थेत वापरण्याचा तर निश्चय केलाच परंतु कांहीं काळानंतर हिंदुस्थानांतील सच्च चित्रपट संस्थानांहि त्या शब्दांचा परिचय व्हावा आणि त्या संस्थांतूनहि ते वापरले जावेत म्हणून स्वतः अेक मुद्रित हिंदी पत्रक काढून तें निरनिराळ्या चित्रपट संस्थांत धाडून दिलें. सन १९३७ मधील ह्या हिंदी

पत्रकाच्या प्रती आतां दुमिळ झाल्या आहेत हें सांगणें नकोच. तथापि अेक जुनी प्रत प्रयत्नांतीं आम्हांस मिळाली तिचा कांहीं महत्त्वाचा भाग आम्हीं येथें सापेक्षानें खालीं अुद्धृत करीत आहोंत. तो अेवढ्याचसाठीं कीं चित्रपट विषयक जे पारिभाषिक शब्द आज मराठी चित्रपटसृष्टींत अगदीं रुळून गेलेले आहेत ते स्वकीय शब्द वीर सावरकरांनीं साधारणतः वीस-पंचवीस वर्षांपूर्वींच सुचविलेले आहेत ही गोष्ट त्यावेळच्या मंडळींना अवगत असल्यामुळें जरी आज सिद्ध करून द्यावयास नको आहे तरी आजच्या नवीनच पुढ आलेल्या तरुण पिढीस ती गोष्ट सहाजिकपणेंच पुराव्यासह सांगितल्यावांचून बहुधा खरीहि वाटणार नाही. म्हणून अिथे ह्या घटनेच्या कथनास मूळ आधार असणाऱ्या त्या जुन्या पत्रकाचाच अुतारा देत आहों. वीर सावरकरांचें छायाचित्र देअून त्या खाली त्या पत्रकांत लिहिलें आहे कीं :-

“With Compliments Of Huns Pictures Kolhapur”

अेक विज्ञापन

“महाराष्ट्रीय लोकनेता देशभक्त श्रीयुत तात्याराव सावरकरजी के सामाजिक परिवर्तन अेवम् भाषाशुद्धी की प्रवृत्तियों अेवम् आंग्लआचार विचार से अुत्पन्न मनोवृत्तियों का प्रतिरोध सचश्रुत है । .... आंग्लमिती १९ जून १९३७ को देश भक्त सावरकरने हंस चित्रणसंस्था को जो मिलनावसर दिया अस समय चित्रीकरण विभाग के दैनिक अुपयोगी आंग्लशब्दों की पन्थायवाची हिंदी शब्दावलि सूचित की वह हंस संस्था को अंतःकरण पूचक मान्य अेवं ग्राह्य लगी । .... वह निम्नांकित शब्दावली प्रचलित करने के लिये हम सहव्यवसायी बंधुसंस्थाओं अेवं अितर सरिकवृंदसे हान्दिक प्रार्थना करते है । ..... आशा है किं हिंद की सच चित्रणसंस्थाअें असि शब्दावलि को हृदयसे स्वागत करें ।

ह्या पत्रकांत वीर सावरकरांनीं प्रथम सुचविलेल्या चित्रपट विषयक स्वकीय शब्दांची टिपणी छापलेली आहे. Topical : प्रचारपट Newsreel : वृत्तपट, Trailor : परिचयपट, Interval : विश्रांति, मध्यंतर, Studio : कलागृह कलामंदीर अित्यादि जे शब्द त्या टिपणींत आहेत ते आणि त्यानंतर वीर सावरकरांनी नवीन पाडलेले असे बरेच शब्द अेकत्र करून ते आम्हीं या पुस्तकाच्या शेवटीं जो शब्दकोश दिलेला आहे त्यांतील चित्रपट वर्णांत छापलेले आहेत. त्रिमितिपट (Three Dimention), बाह्यचित्रण (Out-Door-Shooting) हे शब्दहि वीर सावरकरांनीच पाडलेले आहेत.

आम्ही वीर सावरकरांनीं नव्याने पाडलेल्या चित्रपटविषयक शब्दांनाच तेवढें अुल्लेखिलेलें आहे. परंतु त्या वांचून ज्या अत्यंत महत्त्वाच्या विचारांना वा नवीन वस्तूंना मराठी भाषेंत मूळांतच शब्द नव्हते आणि म्हणून अिंग्लिश शब्दच वापरावे लागत अशा कितीतरी शब्दांना वीर सावरकरांनी नवनवीन संस्कृतनिष्ठ शब्द पाडलेले आहेत. अगदीं त्रोटक अुल्लेखापुरते पुढील दहा पांच शब्दच पहा. क्रमांक (Number) दिनांक (Date) अद्ययावत् [Up to date] हुतात्मा [Martyr] सान्धमत [Plebicite] अंतिमोत्तर [Ultimatum] अुपसंधी [Truce] दूरध्वनी [Telephone] ध्वनिक्षेपक [Loudspeaker] दूरमुद्रक [Teleprinter] महापौर [Mayor] अित्यादि शेंकडों शब्द त्यांनीं नुसते सुचविले अितकेंच नव्हे तर ते स्वतः आपल्या सच लिखाणांतून वापरून आणि त्याचा महाराष्ट्रभर हिंबहुना हिंदुस्थानभर प्रबळ प्रचार करून नि करवून त्यांना मराठी भाषेंत आज अितकें रुळवून टाकले आहे कीं ते शब्द पूर्वीं कधीं कोणी नवीन म्हणून पाडलेले असावेत याची सच सामान्य वाचकांना आज शंका सुद्धा सहसा येअूं नये.

तथापि त्याचा अेक घाअुक पुरावाहि सांगतां येअील. तो हा कीं सन १९२४ च्या म्हणजे भाषाशुद्धीची चळवळ वीर सावरकरांनी चालू करण्याच्या आधींच्या मराठी वाङ्मयात त्या शब्दांचें तदन्धक अस्तित्त्वच प्रायः आढळणार नाही.

सावरकरीय शब्दकोश

ज्या अशा प्रकारच्या शतावधि संस्कृतनिष्ठ शब्दांना नव्यानें अुद्भावून किंवा जुन्यांना पुन्हां प्रचारांत आणून मराठी भाषेच्या शब्दरत्नाकराची नि साहित्याची श्रीमंती वीर सावरकरांनीं वाढविलेली आहे त्यांची जाणीव सन्वसामान्य वाचकांना व्हावी आणि जिज्ञासूंना बहिष्कान्य अशा परकीय शब्दांना हे सावरकर प्रणीत शब्द झटकन सांपडावेत ह्यास्तव आम्हीं तशा कांहीं सावरकरीय शब्दांचा अेक ‘भाषाशुद्धी शब्दकोश’ ह्या पुस्तकांत दिला आहे.

ह्या पुस्तकाच्या शेवटीं अेका परिशिष्टांत भाषाशुद्धीच्या दृष्टीनें रचलेल्या कांहीं लहानमोठ्या शब्दकोशांचा परिचयहि करून दिलेला आहे.

डॉ. रघुवीरांचा महाकोश हाच आखिल हिंदु-भाषा-संघानें आतां भाषाशुद्धीचा अधिकृत कोश मानावा

वरील परिशिष्टामध्यें जे लघुकोश आम्हीं अुल्लेखिले आहेत ते त्या त्या क्षेत्रांत जरी आजहि अुपयुक्त आहेत तथापि आतां भाषाशुद्धीचें आंदोलन हें आपली राष्ट्रभाषा जी संस्कृतनिष्ठ हिंदी तिच्याशीं निगडित झालें असल्यामुळें आणि म्हणून तेंही अखिल भारतीय महत्त्व पावलें असल्यामुळें यापुढें आपली संस्कृतनिष्ठ राष्ट्रभाषा जी हिंदी तिचा सारा भार आपल्या बलिष्ठ स्कंधांवर वाहूं शकेल आणि तिचा सारा जागतिक चरितान्ध आपल्या शब्दसंपन्नतेतून चालवूं शकेल असा जो कोणाचा कोश असेल तोच भाषाशुद्धीच्या दृष्टीनें अधिकृत नि आधारभूत कोश मानला गेला पाहिजे. सुदैवानें आज असा अेक संस्कृतनिष्ठ महाकोश पंडित प्रवर डॉ. रघुवीरांच्या परिश्रमानें सिद्धहि झालेला आहे.

या कोशाच्या महत्त्वाविषयीं आणि वैशिष्ट्याविषयीं कांहीं चन्चा या पुस्तकातील ‘आमची राष्ट्रभाषा आणि भाषाशुद्धी’ या लेखांत वीर सावरकरांनीं केलेलीच आहे आणि त्याच लेखांत हेंहि सांगितलें आहे कीं संस्कृतनिष्ठ हिंदी वरील अुन्दूनिष्ठ हिंदीच्या आक्रमणास तोंड देअून तें आक्रमण हाणून पाडण्याचें जें कठीण कान्य आपणांस पार पाडावयाचें आहे त्या कान्यीं ह्या महाकोशाचें आपणांस अमोल सहाय्य होणारें आहे. कारण जगांतील साऱ्या प्रगत भाषांशीं टक्कर देअूं शकेल, आमची सन्ध अद्यावत् वैज्ञानिक आणि व्यावहारिक परिभाषा नि भाषा आपल्या शब्दांत व्यक्त करूं शकेल असें सामन्ध आपल्या संस्कृतनिष्ठ हिंदी राष्ट्रभाषेंत आणण्याची डॉ. रघुवीरांचीहि महत्त्वाकांक्षा असल्यामुळें त्यांच्या कोशांत सन्ध अनवश्यक विदेशी शब्दांना आणि त्यांतहि अुन्दू नि अिंग्रजी शब्दांना निन्धारानें बहिष्कारून त्यांनीं अिंग्लिश भाषेंतील अगदीं अद्यावत् शब्द समूहाला संस्कृत-प्राकृतनिष्ठ असेच स्वकीय प्रतिशब्द दिलेले आहेत.

ज्या भाषाशुद्धीचे आद्य प्रवन्तक वीर सावरकर गेलीं ४० वर्षें संतत प्रचार करीत आले आहेत त्या भाषाशुद्धीच्या तत्त्वाचा हा विजय आहे, त्यांच्या परिश्रमांचें हें साफल्य आहे.

तेव्हां आतां डॉ. रघुवीरांच्या महाकोशासच अधिकृत आधार मानून त्यांतील वैज्ञानिक नि व्यावहारिक प्रतिशब्द केवळ राष्ट्रभाषा हिंदीतच नव्हे तर सच हिंदुभाषा संघांत निधारपूचक वापरणें हें प्रत्येक संस्कृतनिष्ठ हिंदुभाषासंघीयांचें कत्तव्य आहे.

ग. म. जोशी

जानेवारी १९५८ मधील प्रथम आवृत्तीची प्रस्तावना

• •

प्रास्ताविक (या आवृत्तीचे)

सावरकर – भाषाशुद्धी

स्वातंत्र्यवीर सावरकर यांचे नाव महाराष्ट्रातील भाषाशुद्धीच्या चळवळीशी कायमचे निगडित आहे. तथापि, भाषाशुद्धीची कल्पना महाराष्ट्रात तरी त्याहूनही जुनी आहे, ती शिवाजी महाराजांच्या प्रेरणेने निर्माण झालेल्या ‘राज्यव्यवहार-कोशा’ इतकी जुनी आहे. सावरकरांनी आपल्या भाषाशुद्धीविषयक लिखाणात रघुनाथ पंडितांच्या द्वारे महाराजांनी केलेल्या उपक्रमाचा आदरपूर्वक उल्लेखही केला आहे. तथापि शिवाजी महाराजांनी केलेला उपक्रम आणि सावरकरांनी जन्मठेपेतून परत आल्यावर हाती घेतलेली चळवळ यात काही बाबतीत फरक आहे. शिवाजी महाराजांचा उपक्रम मूलतः राज्यकारभारापुरताच मर्यादित होता असे दिसते; म्हणजे तो आजकालच्या सरकारी पदनाम कोशासारखा होता. तर सावरकरांचा उपक्रम राज्यव्यवहारापुरता नसून अखिल सामाजिक व्यवहारांना व्यापणारा आहे.

दोन्हीही उपक्रमांचा उगम अपरिहार्यपणे राजकीयच आहे. कारण भाषाशुद्धीची आवश्यकताच मुळी राजकीय परिस्थितीमुळे निर्माण झालेली होती. वेगवेगळ्या देशांच्या प्रवासादिकातून होणाऱ्या संपर्कात जे परकीय शब्द एखाद्या भाषेत प्रविष्ट होतात, त्यांना निपटून काढण्याच्या मागे सावरकर लागले असते असे वाटत नाही. कारण असा भाषा – संपर्क ही एक अपरिहार्य घटना आहे. तिजमध्ये अनैसर्गिक किंवा उद्‌वेगजनक असे काही नाही. पण जेव्हा एखादे आक्रमक राष्ट्र आपली सत्ता दुसऱ्या राष्ट्रावर लादते, तेव्हा तो भाषिक संपर्क घडतो तो स्वाभाविक नसतो. तो प्रायः बलात्काररूप असतो. इंग्रजी किंवा अरबी-फारशी शब्द जेव्हा हिंदी-बंगाली-मराठी या सारख्या संस्कृतोद्भव भाषांत गर्दी करतात, तेव्हा तो संपर्क सर्वस्वी अस्वाभाविक असतो. इतकेच नव्हे तर गुलामगिरीच खेदजनक आठवण करून देणारा असतो. शिवाय, परराज्यामुळे जेव्हा परभाषिक शब्द एखाद्या भाषेत घुसतात, तेव्हा त्याचे प्रमाणही इतके मोठे असते की मूळ भाषेतील विभक्ती-प्रत्यय आणि क्रियापदे या पलीकडे फारच थोडे शिल्लक उरते! शिवकालीन पत्रव्यवहारातील भाषा अर्वाचीन हिंदीचे उर्दू या नावाने झालेले रूपांतर याजकडे पाहिल्यास ह्या भाषिक बलात्काराचे स्वरूप लक्षात येईल. या राजकीय बलात्काराची प्रतिक्रिया म्हणून आधुनिक हिंदुस्थानात भाषाशुद्धीची चळवळ प्रथम उत्तर प्रदेश आणि बंगाल या विभागात सुरू झाली.

उत्तर प्रदेशात तर केवळ अरबी-फारशी शब्दच तत्रस्थ भाषेत शिरले होते असे नव्हे; अत्यंत हास्यास्पद आणि संतापजनक गोष्ट म्हणजे तेथे भारतीय लिपीच उच्छेदून अरबी-फारशी लिपीने ठाण मांडले होते. म्हणजे या देशातील ब्राह्मण कायस्थादी विद्योपजीवी जाती आपल्या जगद्विख्यात पूर्वजांची लिपी सोडून उर्दू (म्हणजेच अरबी-फारशी) लिपी वापरू लागल्या होत्या. तुळशीदासाच्या वंशातील स्वामी रामतीर्थ, काश्मीरी ब्राह्मणवंशातील पंडित मोतीलाल, जवाहरलाल, ह्यांच्या बाल्यात उत्तर प्रदेशातील ब्राह्मण मुले देखील एखाद्या मौलवीच्या दारी जाऊन ‘अलिफ’ ‘बे’ ही मूळाक्षरे गिरवीत असत! म्हणून उत्तर प्रदेशात प्रथम वाडवडिलांची लिपी पुन्हा स्थापित करण्याची चळवळ करावी लागली. ‘नागरी प्रचारिणी सभा’ म्हणून जी विख्यात झाली, तिला प्रथम नागरी लिपीचा प्रचार हाती घ्यावा लागला. अर्थात उत्तर प्रदेशात भाषाशुद्धीची चळवळ महाराष्ट्रापेक्षाही अधिक अपरिहार्य होती. सिंधमध्ये तर सर्व व्यवहार उर्दू लिपीतूनच होत. म्हणजे सिंधीभाषेची लिपी उर्दू हीच ठरून गेली! ती इतकी की घरेदारे सोडून स्वतःच्या जन्मभूमीतून पाकिस्तानच्या निर्मितीमुळे देशोधडीला लागल्यावरही सिंधी लोक, - निदान त्यांच्यातील

बहुसंख्य लोक – आपल्याला देशोधडीला लावणाऱ्या लोकांची, उजवीकडून डावीकडे लिहिली जाणारी लिपी अद्यापही आपली लिपी समजतात!

सावरकरांच्या लेखनावरून असे दिसते की, त्यांना भाषाशुद्धीची अपरिहार्यता उत्तर प्रदेशातील शुद्धी-चळवळीवरूनच मनात भरली. या संग्रहातील पहिल्याच लेखात सावरकरांनी या सत्याचे कथन केले आहे. उत्तर हिंदुस्थानातील लोक जागृत होऊन अरबी-फारशी शब्द खड्यासारखे वेचून काढीत असता, मराठी भाषेत मात्र, शिवाजी महाराजांच्यासारखा मोहरा साडे तीनशे वर्षांपूर्वीच होऊन गेला असूनही अद्याप निदान शेकडा चाळीस तरी अरबी-फारशी शब्द भक्कमपणे राहावेत, याचे सावरकरांना वैषम्य वाटणे अगदी साहजिक होते. त्यातून त्यांना राजकीय कार्यापासून काही काळ सक्तीने अलिप्त रहावे लागल्याने, भाषाशुद्धी आणि अस्पृशोद्धार या दोन चळवळीवरच लक्ष केंद्रित करता आले.

सावरकरांचा स्वभाव हा जसा क्रान्तिकारकाचा आहे, तसाच तो केमालपाशा सारख्या सद्धेतुप्रेरित हुकुमशहाचाही आहे. एखादी गोष्ट त्यांनी हाती घेतली म्हणजे ‘शक्याशक्य’, ‘व्यवहार्य वा अव्यवहार्य’ यांचा विचार ते करीत बसत नसत. भाषाशुद्धीच्या बाबतीत काय, की पतितपावन चळवळीच्या बाबतीत काय, ‘अशक्य’ हा शब्द सावरकरांच्या कोशात नव्हता ! “शब्द वापरा की तो रूढ झालाच।” “अनेक पर्याय प्रचारात आले, तर अखेर चांगले तेच टिकतील”। या सारखी त्यांची आग्रही सूत्रे पाहिली म्हणजे त्यांची अप्रतिहत कार्यपद्धती लक्षात येते. पण भाषा ही नदीच्या प्रवाहाप्रमाणे स्वतःची वाट कापते. पाटवणाप्रमाणे कृत्रिम तटबंदीतून वाहात नाही. त्यामुळे सावरकरांच्या सारख्या, अशक्य हा शब्दच माहित नसलेल्या, नेपोलियन-सदृश वीरालासुद्धा रूढ शब्द काढून लावताना ज्या अनेक अडचणी आल्या त्या पाहाण्यासारख्या आहेत.

सावरकरांच्यापूर्वी भाषाशुद्धीचा झालेला प्रख्यात प्रयत्न जरी शिवाजी महाराजांचा राज्यव्यवहार कोश हा असला, तरी त्या नंतरही कारभाराच्या भाषेकरिता स्वभाषेतील कोश करण्याचे प्रयत्न झालेले आहेत. दुर्दैवाची गोष्ट म्हणजे, महाराजांच्या मंत्रिमंडळातील विख्यात पंडित रघुनाथपंत हणमंते यांचा कोशही आजच्या विद्यालयांतून आणि ग्रंथशाळांतून फारसा आढळत नाही. या प्रस्तावनेकरिता मी एका प्रख्यात ग्रंथालयात राज्यव्यवहार कोशाची चौकशी केली असता, तेथील त्रिपदवीधारी ग्रंथाधिकाऱ्याने माझ्यापुढे अर्वाचीन सरकारने करविलेला ‘पदनाम कोश’ आणून ठेवला! राज्यव्यवहार कोशाच्या आतापर्यंत केवळ दोन आवृत्याच निघाल्या आहेत ही गोष्टही अशुभसूचक आहे. एक आवृत्ती शके १८०२ मध्ये म्हणजे इ. स. १८८० मध्ये निघालेली आहे; तर दुसरी इ.स. १९५६ मध्ये निघालेली आहे. ही दुसरी आवृत्ती पुण्या-मुंबईच्या एखाद्या प्रसिद्ध विद्वत् संस्थेने काढलेली असेल अशी आपली कल्पना साहजिकच होते, पण ही सुंदर आवृत्ती, उर्दू आणि तेलगू भाषेने वेढलेल्या ‘मराठवाडा साहित्य परिषदे’ने काढलेली आहे! त्यांनी केंद्र सरकारच्या ‘शिक्षण मंत्रालयाकडे’ या संबंधात विनंती केली होती. परंतु “दिल्ली शिक्षण मंत्रालयाने या कामी आपली असमर्थता प्रकट केली. पत्र क्रमांक D – 2772 – M – 2/23, November 1955”. मराठवाडा साहित्य परिषदेने वीस वर्षांपूर्वी काढलेल्या या आवृत्तीला श्री. रामचंद्र गोविंद काटे यांची उपयुक्त प्रस्तावनाही आहे. या नव्या आवृत्तीमुळे तरी हा ऐतिहासिक महत्त्वाचा कोश सर्व विद्यालये आणि विद्यापीठे यांच्या संग्रहात आणि वापरात असावा, अशी सहाजिकच अपेक्षा होते. पण वस्तुस्थिती मात्र दुर्दैवाने तशी नाही.

या नंतरचा असाच राज-पुरस्कृत प्रयत्न म्हणजे विख्यात विद्याप्रेमी नरेश श्रीमंत सयाजीराव गायकवाड यांच्या प्रोत्साहनाने स्थापन झालेल्या कोश मंडळाचा प्रयत्न होय. हा प्रयत्न केवळ महाराष्ट्रापुरता नसून अखिल भारताला उपयुक्त असा आहे. या कोशाचे नाव ‘श्रीसयाजीशासनशब्दकल्पतरु’. यात इंग्रजी, गुजराती, मराठी, संस्कृत, उर्दू, फारसी, हिंदी आणि बंगाली अशा आठ भाषांतील समानशब्द एकापुढे एक दिले आहेत. या ग्रंथाची उपयुक्तता वेगळी सांगण्याची गरजच नाही. अशा तऱ्हेचा प्रयत्न त्या पूर्वीही झाली नव्हता आणि त्यानंतरही त्या तोडीचा झालेला नाही. रघुनाथपंत हणमंत्यांचा कोश आणि श्री सयाजीमहाराज-पुरस्कृत कोश यांचे मुख्य वैशिष्ट्य म्हणजे दोन्ही कोशांनी सोपेपणाला आणि सुटसुटीतपणाला दिलेले प्राधान्य हे होय. सयाजीमहाराज-पुरस्कृत ग्रंथ आकाराने आणि पृष्ठ संस्थेने प्रचंड आहे. त्याची प्रस्तावना साहजिकच गुजरातीत आहे. तीत म्हटले आहे...

“लांबा शब्दोने बदले टुंका शब्दोने पसंदगीनो प्रथम अंक आपवामा आव्यो छे; कारण के व्यवहारमां ते रुढ थवामां सरळ पडे छे.” रघुनाथपंडितांच्या कोशामध्येही सुगमतेला प्राधान्य देण्याचे हेच धोरण अवलंबिलेले दिसेल. दुर्दैवाने हिंदी आणि बंगाली भाषांत झालेल्या शुद्धीच्या चळवळीने सुगमतेला प्राधान्य दिले नाही. ‘वार्ताहार’ या ऐवजी ‘संवाददाता’, ‘सामना’ या ऐवजी ‘प्रतियोगिता’, ‘सेना’ किंवा ‘सैन्य’ या ऐवजी ‘वाहिनी’ हा, (कित्येक संस्कृतज्ञांसही झटकन न समजणारा!) शब्द, या सारखे शेकडों क्लिष्ट शब्द भाषाशुद्धीच्या निमित्ताने बंगाली व हिंदी पंडितांनी आपआपल्या मुळच्या सुगम भाषांत आणून सोडले. त्यांनी जर शिवाजी महाराजांचा राजव्यवहार कोश आणि सयाजीराव महाराजांचा ‘शासन-शब्दकल्पतरु’ डोळ्यापुढे ठेवला असता तर त्या दोन्हीही भाषा सामान्य लोकांच्या तोंडी सहज रुळल्या असत्या. पण ते काहीही असले तरी राज्यव्यवहाराकरिता दोन विख्यात राज्यकर्त्यांनी मुद्दाम करवून घेतलेले हे कोश अढेरून आज यांत्रिक पद्धतीने बनविलेले जे क्लिष्ट शब्द रूढ करण्याचा प्रयत्न होत आहे तो अनिष्ट आहे. जे शब्द सुगम नाहीत, ते रूढ होण्याचा संभव नसतो.

सावरकरांच्या डोळ्यांपुढे असलेला दुसरा महान प्रयत्न ‘अतातुर्क’ कमाल पाशा यांचा होता. सावरकर आणि कमाल पाशा यांच्या व्यक्तिमत्त्वातील आणि पराक्रमातील साम्य शोधणे मनोरंजक होईल. या दोघांपैकी सावरकर हेच अधिक व्युत्पन्न आणि सुसंस्कृत होते. कमाल पाशाच्या विद्याव्यासंगासंबंधी त्याचा चरित्रकार लॉर्ड किनरॉस म्हणतो, -

“Kemal’s own cultural background was scrappy. He had studied subjects ad-hoc, in periodic bursts of concentration-skimming through them, on occasion, to rationalize some intuitive preconceived notion. But he had never acquired the habit of systematic reading.”

यातील काही वर्णनच सावरकरांना लागू होण्यासारखे आहे. सावरकरही आपले स्वयंस्फूर्त विचार सर्वमान्य करण्याकरिताच वाचन करीत. पण त्यांची मूळची बुद्धी अत्यंत तीव्र आणि व्यासंगी होती. कमाल पाशा, सम्राट अकबराप्रमाणे, भोवताली पंडित गोळा करून त्यांच्याकडून आपल्याला हवे ते ज्ञान ओरबाडून घेण्यात तरबेज होता! त्याच्या भोवताली गोळा झालेल्या पंडितांत दोन पक्ष होते. एक पक्ष, ‘तुर्की भाषा सोपी केली म्हणजे झाले’ असा म्हणणारा होता, तर दुसरा पक्ष ‘तुर्की भाषेतील अरबी-फारसी शब्द काढून टाकून त्यांच्या जागी नवे तुर्की शब्द तयार करून योजावेत’ असे म्हणणारा होता. स्वतः कमाल भाषाशुद्धीच्या बाजूचा होता. पण त्यास अनुभव मात्र वेगळाच आला. त्याचा चरित्रकार लॉर्ड किनरॉस म्हणतो,-

“In time he realised that his linguistic operations were leading the Turkish language into a blind alley. It threatened to become a ‘mandarin’ language as artificial and incomprehensible to the ordinary Turk as that of the old ottoman ruling class. A halt was finally called...”

पण कमालपुढील समस्या सावरकरांच्या पुढील समस्यांहून फारच बिकट होत्या. भारतात भाषाशुद्धीकरणाला संस्कृतचा खजीना पाठीशी आहे. भारतातील सांस्कृतिक वाङ्मय संस्कृतात आहे. आणि नागरी उर्फ बाळबोध लिपी त्या वाङ्मयाची लिपी म्हणून अनेक शतके प्रतिष्ठा पावली आहे. बिचाऱ्या कमालने परकीय शब्द उपटून काढले तरी परकीय लिपीतून त्याची सुटका नव्हती. पण तो सावरकरांच्याप्रमाणे अप्रतिहतपणे स्वतःचा मार्ग चोखाळणारा होता. परक्यांचीच लिपी घ्यावयाची, तर मग रोमन लिपी घ्यावी, असे त्याने ठरविले. कारण त्यायोगे त्याचे मागासलेले तुर्की राष्ट्र अत्यंत पुढारलेल्या म्हणून विख्यात अशा युरोपीय राष्ट्र-कुटुंबात जाऊन दाखल होत होते! कमालने केलेली ही लिपी-सुधारणा महाराष्ट्र, मध्य प्रदेश, आंध्र प्रदेश, यांत तरी करण्याचे कारण नाही. महाराष्ट्राने तर नागरी अथवा बाळबोध लिपी हीच आपली वाङ्मयीन लिपी अनेक शतकांपासून ठरविलेली आहे. पण दाक्षिणात्य भाषांचे काय ? राष्ट्रैक्याकरिता देखील जेथे बंगाल आणि गुजरात आपापल्या लिप्या सोडावयास तयार नाहीत, तेथे तमीळ, तेलगू, मल्याळी या भाषा आपल्या लिप्या सोडायला कसच्या तयार होतात !

पण लिपी-सुधारणेतही सावरकरांनी लक्ष घातले असले, तरी मुख्य प्रश्न लिपीचा नाही. भाषा-शुद्धीचा प्रश्न हा अखेरीस परकीय शब्द, - विशेषतः परकीय राज्यकर्त्यांचे शब्द, - स्वभाषेतून काढून टाकण्याकरिता नवीन शब्द बनविण्याचा ठरतो. ज्या परकीय शब्दांना स्वकीय शब्द उपलब्ध आहेत, त्यांचा प्रश्नच नाही पण ज्यांना मूळ भाषेत प्रतिशब्द नाहीत, त्यांच्याकरिता नवे शब्द तयार करण्याचा हा मुख्य प्रश्न ठरतो. हे शब्द तयार करताना मराठीचे मराठीपण आणि नित्याच्या भाषेचे सोपेपण नष्ट न करणे हे यातील मुख्य पथ्य होय. नुसता परकीय शब्द घालविला आणि त्याच्या ऐवजी संस्कृत कोश आणि व्याकरण यांच्या बळावर नवीन शब्द बनविला, एवढ्याने शुद्धीकरणाचे पुण्य पदरात पडेल, असे नव्हे! भाषेचे मूळ वळण न सोडता नवे शब्द तयार करणे हे अलबत्या गलबत्यांचे काम नव्हे, हे सत्य विसरल्यास भाषेची स्थिती काय होते, हे आजच्या वर्तमानपत्री भाषेवरून पदोपदी दिसते. प्रत्येक इंग्रजी किंवा फारसी शब्दाला अगदी त्याच स्वरूपाचा, - कधीकधी तर त्याच उच्चाराला जवळचा - शब्द तयार केलाच पाहिजे, हा हिंदी लेखकांचा आग्रह तितकासा ग्राह्य नाही. उदाहरणार्थ, Survey याला ‘सर्वेक्षण’ हा शब्द तयार करण्यात मूळ इंग्रजी शब्दाच्या जवळ जाण्याचा हास्यास्पद उद्दिष्टाव्यतिरिक्त कोणतेच उद्दिष्ट दिसत नाही! मराठीत तर साध्या ‘पहाणी’ शब्दाने या विचित्र ‘सर्वेक्षणा’चे काम भागेल. हिंदीतील काही नवीन बनविलेले शब्द तर दुर्बोधही आहेत आणि अशुद्धही आहेत. उदाहरणार्थ ‘उप-अभियंता’ हा शब्द पहावा. पहिली गोष्ट म्हणजे यात संधी करण्याची जागा असूनही संधी केलेला नाही; आणि शिवाय, शब्द उच्चारल्याबरोबर अर्थ लक्षात येत नाही, हे वेगळेच. आणखी एत चमत्कारिक गोष्ट म्हणजे, कोणताही उपसर्ग कोठेही लावून आपल्याला हव्या त्या अर्थाचा शब्द बनविता येईल की कल्पना! उदाहरणार्थ ‘अध-नियम’ हा हल्ली वापरात असलेला शब्द पाहा. हा शब्द By-laws ह्या अर्थी तयार केलेला दिसतो. पण ‘अधि’ या उपसर्गाचा अर्थ येथे अपेक्षित असलेल्या अर्थाच्या अगदी विरुद्ध आहे. हिंदी पंडितांनी काहीही केले तरी मराठी वृत्तपत्रांनी ते लगेच उचलण्याचे कारण नाही. पण आज प्रवृत्ती मात्र तशी दिसत आहे. याच्या मुळाशी, किंबहुना या शब्द-निर्मात्यांच्या सुप्त मनात, एक कल्पना आहे; ती म्हणजे निदान सर्व संस्कृतोद्भव भाषांत तेच शब्द चालू करणे! या देशातील प्रादेशिक भाषा या प्रतिष्ठित आणि वाङ्मयसंपन्न भाषा आहेत. त्यांना

एकामेकींच्याजवळ ओढण्याच्या प्रयत्नात या सर्वांचेच रूप आणि डौल बिघडणार असेल, तर फायदा संशयित राहील आणि तोटा मात्र पदरात पडेल! अर्वाचीन मराठी गद्याला टिळक, चिपळूणकर, महादेव शिवराम गोळे, गडकरी, केळकर, फडके, अत्रे, खांडेकर यांच्या भाषाप्रभुत्वाने जे स्वाभाविक, पण अर्थवाही रूप आले आहे, ते हिंदी आणि बंगाली या दोघींनाही नाही. बंगालीत उच्च दर्जाचे ललित आणि वैचारिक साहित्य आहे. पण मराठी गद्याचा नैसर्गिकपणा त्याला नाही. आजच्या हिंदीची स्थितीही तीच आहे. आणि हिंदीतील शब्द उचलण्याच्या प्रवृत्तीमुळे मराठीची शुद्धता आणि ‘मराठीपण’ नष्ट होत आहे. साधा ‘स्वर्गीय’ हा शब्द घ्या. हिंदीत तो ‘स्वर्गस्थ’ ह्या अर्थाने वापरतात. मराठीत तो तसा वापरणे हास्यास्पद आहे.

नवशब्दनिर्मितीच्या या समस्येत येथे याहून अधिक शिरता येत नाही. पण नवे शब्द तयार करणे हे मुळातच पुण्यप्रद आहे आणि तो कोणीही अपक्व लेखक करू शकतो’ या कल्पनेने अलिकडच्या मराठी गद्यात थैमान घातले आहे! या धोक्यासंबंधी भाषाशुद्धीच्या दोघा महाबुद्धिमान आणि समर्थ प्रवर्तकांनी परकीय शब्द बहिष्कृत करण्याइतकीच काळजी घेतली असती, तर हा धोका टळला असता.

पण या संदर्भात लेखकांचे आणि भाषा – शुद्धी – प्रवर्तकांचे शैलीसंबंधीचे विचार, आहेत – त्याहून अधिक कडक आणि सूक्ष्म हवेत. हे विचार भाषाशुद्धीच्या काळाच्या पूर्वीपासूनच असावेत तितके शास्त्रशुद्ध नाहीत. “भाषा अलंकारिक आणि संस्कृत प्रचुर असेल, तरच तिला शैली आहे. आणि साधी, सरळ, टोकदार असेल, तर तिला शैली नाही” अशी कल्पना मराठीत निदान गेल्या दोन पिढ्या तरी रूढ आहे. ‘टिळकांचे विचार तेजस्वी होते पण केळकरांच्याप्रमाणे त्यांना शैली मात्र नव्हती’ [एखाद्या पंडिताने याच्या विरुद्धही मत दिलेले सुदैवाने आढळले टिळक लेख संग्रहाला (अँकॅडमी पुरस्कृत) तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी यांनी लिहिलेली सुंदर प्रस्तावना हे त्याचे एक उदाहरण होय.] ही समजूत मराठीत कित्येक वर्षे रूढ आहे, आणि पुनःपुनः व्यक्त केली जात आहे. शैलीसंबंधीची ही कल्पना कृत्रिमतेकडेच झुकणारी आहे. आणि तेजस्वितेला कमी महत्त्व देणारी आहे. तेजस्विता आणि डौलदारपणा या दोहोंचे एकत्र वास्तव्य चिपळूणकरांच्या भाषेत आढळे. पण कधीकधी विचारांचे व त्यांच्या मागील कळकळीचे महत्त्व एवढे असते की अलंकारिकता ही त्यांच्या संगतीत विसंगतच ठरते. टिळकांची जागा अलंकारिक असती तर ती इतकी परिणामकारक राहिलीच नसती, असे देखील म्हणता येईल. साधेपणा, तळमळ आणि टोकदार शब्द योजना यांचे महत्त्व आमच्या टीकाकारांनी तरी घ्यावे तितके लक्षात घेतलेले नाही. या बाबतीतील बेन जॉन्सन् [बेन जॉन्सन [१५७२ ते १६३७]] याचे सूत्र लक्षात घेण्यासारखे आहे. तो म्हणतो,

“We must not be too frequent with the mint nor fetch words from the extreme and utmost ages; but the eldest of the present and newest of the past language is best.”

बेन जॉन्सन्चे हे सूत्र सुमारे चार शतकांपूर्वीचे व म्हणून कालातीत म्हणावे, तर अगदी अलीकडे अमेरिकेतील ॲसोसिएटेड प्रेसने आपल्या पत्रकारांसाठी जे ‘स्टाइल बुक’ प्रसिद्ध केले आहे, त्यातही नेमका या सूत्रावरच भर दिला आहे. “सर्वसाधारणपणे जो शब्द सर्वांना समजतो तो मान्य करावा.” यावर भाष्य करताना पुण्याच्या ‘सकाळ’ पत्राने म्हटले आहे, “शब्द क्लिष्ट, बोजड, दुर्बोध नकोत, पण त्यात केवळ नादमाधुर्यही नको. नादमधुर शब्द कानाला गोड लागतात, पण आपल्याला जे सांगावयाचे आहे ते त्यातून प्रभावीपणे व्यक्त होत नसेल, तर थोडा वेळ कानाला आनंद देण्यापलिकडे त्यातून काहीही साध्य होत नाही. बेन जॉन्सन् आणि अमेरिकन ॲसोसिएटेड प्रेसचे अगदी अलिकडचे ‘स्टाइल बुक’ या दोहोंतही युक्त झालेले तत्त्व लक्षात घेतले, तर टिळकांची भाषा ही आदर्श भाषा ठरते. दोन पिढ्या दुर्लक्षिल्या गेलेल्या या सत्याकडे येथे लक्ष वेधण्याचे मुख्य कारण म्हणजे परकीय शब्द हाकलण्याच्या नादात नेमके या

तत्त्वाकडेच दुर्लक्ष होण्याचा धोका आहे. अशा प्रकारचे दुर्लक्ष आजच्या हिंदीने सर्वात जास्त केले आहे. पण हिंदीतील शब्द जसेच्या तसे उचलण्याकडे आजच्या मराठी लेखकांचा विशेष कल दिसून येतो! आपल्याकडे विष्णूशास्त्र्यांच्या काळापासून ‘टीका’ हा शब्द ‘क्रिटिसिझम्’ ह्या अर्थी वापरला गेला आहे. श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर, नरसिंह चिंतामण केळकर, वामन मल्हार जोशी यांनाही हा शब्द पुरेसा समर्पक वाटत असे. त्याच्या ऐवजी ‘समीक्षा’ ‘विमर्श’ – ‘आलोचना’ हे शब्द केवळ हिंदीत वापरतात म्हणून आम्ही वापरण्यास सुरुवात केली! ‘कादंबरी’ हा कर्णमधुर आणि इतिहास-संपन्न शब्द मराठीत रूढ असताना, हिंदीतील ‘उपन्यास’ हा संशयास्पद शब्द वापरण्याकडे आज कित्येकांचा कल आहे. नवीन शब्द करणे अथवा अन्य भाषेत केलेला दिसताच उचलणे, या प्रवृत्तीकडे भाषाशुद्धीचा आढावा घेताना लक्ष वेधल्याशिवाय गत्यंतर नाही. म्हणूनच, या मुद्याचा एवढा विस्तार करावा लागला. कारण परदेशी शब्द वापरणे एवढाच काय तो भाषेसंबंधीचा गुन्हा होय अशी कल्पना झाल्यानेच वर दर्शविलेले भाषिक दोष वाढत आहेत.

बेन जॉन्सन्च्या सूत्राला आजच्या मराठीपुरते पुढील रूप देता येईल. भाषाशुद्धीची समस्या ही केवळ राजकीय प्रतिकाराची समस्या नव्हे की संस्कृत पंडितांकडे सोपविण्याचीही कामगिरीही नव्हे. ज्याला भाषेच्या नाद-वैशिष्ट्यासंबंधी आणि परंपरेसंबंधी हळुवार जाणीव आहे, तोच अवश्य तेथे योग्य शब्द तयार करू शकेल. म्हणजे हा विद्वतेचा आणि परकीयांच्या प्रतिकाराचा प्रान्त नसून, भाषाविषयक हळुवारपणाचा किंवा Sensitivityचा प्रान्त आहे. परकीय मिशनऱ्यांच्या किंवा अँग्लो-इंडियन अंमलदारांच्या भाषेला आपण हसत होतो, ते त्यांच्या भाषेत परकीय शब्द होते म्हणून नव्हे, तर त्यांच्या भाषेचे वळणच परकीय होते म्हणून होय. मराठीचा मराठीपणा नुसत्या शब्दसंग्रहात नाही; तर एकंदर वळणात आहे, या सत्याचा विचार करणे म्हणजे भाषा-शुद्धीचा निषेध नव्हे, तर भाषाशुद्धीचा विस्तार होय.

भाषा-शुद्धीच्या चळवळीत भाषाशुद्धीखेरीजही काही चळवळी शिरल्या. त्या भाषाशुद्धीला खरोखरच आवश्यक आहेत की नाहीत, याचाही फेर विचार व्हावयास हवा. हिंदीतील किंवा बंगालीतील शब्द जसेच्या तसेच घेण्याने अखिल भारताची एक भाषा निर्माण करण्यास मदत होईल, ही कल्पना त्यापैकीच होय. आपली मूळ भाषा या चळवळीने क्लिष्ट किंवा ‘अमराठी’ होत असली तरी अन्य भारतीय भाषांतील शब्द घ्यावेत की काय, हा प्रश्न विचार करण्यासारखा आहे. काही लोकांची कल्पनाशक्ती तर इतकी पुढे धावते की, काही काळाने प्रादेशिक भाषा लुप्त होऊन हिंदुस्थानात एकच भाषा उरेल! अशी त्यांची वेडी आशा असते. हिंदुस्थानसारख्या खंडप्राय देशात प्रादेशिक भाषा राहणारच; नव्हे त्या राहणे इष्टही आहे. ‘बारा कोसावर भाषा बदलते’ अशी एक जुनी म्हण आहे. आणि ज्यावेळी प्रवास-साधने कमी होती आणि कमी वेगवान होती, त्या वेळीतर या म्हणीतील सत्य आजच्याहून कितीतरी पटींनी अधिक अनुभवास येत असे, हे भाषिक आणि भौगोलिक सत्य आहे. ‘एकराष्ट्रीयत्व’ कितीही अगत्याचे असले तरी भौगोलिक वस्तुस्थितीवरून ते उड्डाण करू शकणार नाही. या देशात आंतरप्रांतीय व्यवहाराची एक भाषा अवश्य हवी – नव्हे हिंदी ही जशी भाषा अनेक शतके आहेही, पण त्याचा अर्थ ती भाषा प्रादेशिक भाषांची जागा घेऊ शकेल असा नव्हे. युरोपांत आमच्या एक दोन जिल्ह्याएवढे देशही आपल्या भाषा व आपले वाङ्मय जतन करताना दिसतात व ते रास्तही आहे. समजा आपण राजकीय फायद्याकरिता प्रादेशिक भाषांचा बळी देण्याचे ठरविले, तरी त्यात आज आहे त्या वाङ्मयाचे आपण काय करणार! की त्याचाही बळी देणार? अखिल भरतखंडाला राज्यव्यवहाराकरिता किंवा अमुच अध्यापनाकरिता एकच भाषा ठेवण्याची कल्पना ‘ऐस्पॅरंटो’सारखी कृत्रिम भाषा निर्माण करण्याइतकीच हास्यास्पद आहे. प्रादेशिक भाषा जिवन्त राहूनही आंतरप्रांतीय व्यवहाराकरिता हिंदीचा उपयोग अपरिहार्य आहे. आज इंग्रजीचे स्थान आणि काही

शतकापूर्वी संस्कृतचे स्थान विद्वानांपुरते तरी तेच होते. पण संस्कृत पंडितांनी किंवा इंग्रजी-शिक्षितांनी प्रादेशिक भाषा नष्ट करण्याचे ध्येय कधीच समोर ठेवले नाही. हिंदीच्या अभिमान्यांनाही ते ध्येय समोर ठेवलेले नाही.

या सर्वांच्या मूळाशी एक मूलभूत भाषिक प्रश्न आहे. भाषा ही पंडितांनी बनवावयाची असते, की नदीच्या प्रवाहाप्रमाणे ती आपोआप वळण घेत असते? डॉ. रघुवीर यांनी भाषेकडे केवळ यांत्रिक दृष्टीने पाहिले असे खेदाने म्हणावे लागते. कचेरीच्या एका खोलीत बसून, संस्कृत कोश आणि व्याकरण शेजारी ठेवून तयार केलेले शब्द कोणत्याच भाषेचे शब्द होणार नाहीत! धड संस्कृतचेही नाहीत, हिंदीचेही नाहीत, आणि मराठी-गुजराती या सारख्या प्रसिद्ध प्रादेशिक भाषांचेही नाहीत. त्यांच्या क्लिष्टतेमुळे आणि कृत्रिमतेमुळे ते रूढ होण्याचा संभव बेताचाच आणि रूढ झालेच तर त्या भाषांचे सौन्दर्य वाढविण्याऐवजी कुरूपताच वाढविण्याचे कार्य ते शब्द करतील.

आणखी एक धोका अनेकदा दाखवून देण्यात आला आहे. मूळ भाषेत सुंदर, रूढ स्वदेशी शब्द असूनही, शब्दनिर्मितीच्या उत्साहात नवीन शब्द तयार करण्याचा वा हिंदीतून उचलण्याचा सोस गेली काही वर्षे वाढत आहे! 'विरजीव' शब्द रूढ आणि कर्ण-मधुर असूनही त्याऐवजी 'सुपुत्र'; 'तीर्थरूप' हा काव्यात्मक शब्द अशिक्षितांसदेखील परिचित असूनही त्याऐवजी 'पिताजी' शब्द वापरणे; परीक्षेच्या प्रश्न-पत्रिकेत 'पुढील शब्दांचे व्याकरण सांगा' म्हणण्या ऐवजी 'निम्न-लिखित शब्दांचे व्याकरण सांगा' असे लिहिणे, 'समारंभ' या ऐवजी 'समारोह', 'साजरा झाला' या ऐवजी 'संपन्न झाला', असल्या नावीन्याने मराठी भाषा सुंदर होत आहे की बिघडत आहे, याचा विचार नाविन्य आणि अनुकरण यांच्या वेडाने आपण विसरत चाललो आहोत. अखिल भरत खंडाची भाषा कधी काळी एक होणे शक्य आहे असे गृहीत धरले तरीही, आपल्या इतिहास प्रसिद्ध भाषा क्लिष्ट आणि कुरूप करणे क्षम्य ठरणार नाही.

या भाषा-शुद्धीच्या आढाव्यात भाषाशुद्धीच्या मार्गातील काट्याकुट्यांचाही विचार करणे अपरिहार्य झाले. भाषाशुद्धीचे प्रवर्तक स्वातंत्र्यवीर सावरकर आणि डॉ. माधवराव पटवर्धन हे दोघे जितके बुद्धीमान तितकेच आग्रही होते. ॲलोपथीच्या शास्त्रात ज्या प्रमाणे एक रोग बरा करताना दुसरा एखादा रोग उद्भवण्याचा धोका उघड्या डोळ्यांनी पत्करतात, तशीच त्यांची कार्य-पद्धती होती. एक ऐतिहासिक प्रमाद दूर करीत असता इतर काही भाषिक तोटे झाले तरी त्याची हे उभय विद्वान क्षिती बाळगित नसत. त्या त्यांच्या स्वभावात जसा एक पराक्रम होता तसेच अन्य काही धोकेही होते. त्या धोक्यांचा विचार केल्याशिवाय मराठीतील भाषाशुद्धीचा आढावा पूर्ण होणार नाही. पण म्हणजे त्याचा अर्थ सावरकरांच्या धडाडीचे आणि कुशाग्र बुद्धीचे भाषेच्या क्षेत्रातील कार्य कोणी कमी लेखतील असा नव्हे. या लेख-संग्रहातील एकेक लेख म्हणजे जणू जळता पलीता आहे. त्यातील प्रतिपादनाने कोणीही भाषाभ्यासकाला आपल्या मतांचा आणि समजूतीचा पुनर्विचार करावा लागेल. मराठी भाषेतील, शुद्धी चळवळीला जेवढे झुंजार नेते लाभले तेवढे हिंदुस्थानातील अन्य कोणत्याही भाषेला क्वचितच लाभले असतील. आणि मदनलाल धिंग्रासारख्या निधड्या छातीच्या वीराला स्फूर्ती देणारा, भारतातील अनेक 'धिग्रंथां' पुस्तकाच्या वेष्टनातून पिस्तुले पाठविणारा, काळ्या पाण्यावरील अंधार कोठडीतही भिंतीवर महाकाव्य लिहिणारा हा असामान्य वीर, अंदामानातून सशर्त सुटका होताच एखाद्या भाषेच्या प्राध्यापकाला शोभावी अशी चळवळ तितक्याच एकनिष्ठपणे हाती घेतो, हा एक विलक्षण चमत्कारच मानावा लागेल! शिवाजी महाराज, लेनिन, कमाल पाशा यांच्या सारखे अनेकांगी प्रतिमेचे वीरच सावरकरांच्या तुलनेसाठी आठवावे लागतील, आणि

अशा असामान्य क्रान्तीकारकांच्या कर्तृत्वातही सावरकरांचे कर्तृत्व असामान्य ठरेल. भाषाशुद्धीच्या समालोचनाच्या निमित्ताने सावरकरांच्या ऐतिहासिक कर्तृत्वाचेही स्मरण झाल्याशिवाय रहाणार नाही.

सावरकरांच्या भाषा-शुद्धीविषयक लेखांचे पुनर्मुद्रण करून 'साहित्य संस्कृती मंडळा'ने केवळ भाषा-शुद्धीच्या कार्यालाच हातभार लावला आहे असे नव्हे, तर एका असामान्य महाराष्ट्रीय वीराच्या चरित्राचे पुनःस्मरण करून दिले आहे. त्याबद्दल साहित्य संस्कृती मंडळाचे अभिनंदन करणे जरूर आहे. त्यांच्या ह्या पुण्यकर्मात त्यांच्या हाताला हात लावण्याची संधी मला त्यांनी दिली त्याबद्दल मी त्यांचा आभारी आहे.

३ नोव्हेंबर १९७७.
पुणे विद्यापीठ परिसर,
पुणे ७.

श्रीकृष्ण के. क्षीरसागर

••

मराठी भाषेचें शुद्धीकरण

[पूर्वार्ध]

१. गेल्या अडीचशें-तीनशें वर्षांत म्हणजे मराठी भाषेच्या ऐतिहासिक कालांत तिच्यावर बाटून जाण्याचा प्रसंग, ती भाषा बोलणाऱ्या लोकांवर बाटून जाण्याचा प्रथम प्रसंग कोसळला तेव्हांच आला होता. अल्लाअुद्दीन खिलजीनें दक्षिण देश जिंकल्यानंतर मुसलमानी धम्म हिंदु लोकांस आपले कऱ्यांत आणण्याचा दीन्घ व प्रसंगी क्रूर यत्न जेव्हां करीत चालला व जेव्हां त्याच्या अन्धचंद्राच्या अंधुक अुजेडांत हिंदु राज्यश्रीस आपला दिवस मावळला हें स्पष्ट दिसून येअून तिचें मुख म्लान झालें तेव्हांच मुसलमानी भाषा हिंदु भाषेसहि आपले कऱ्यांत आणण्याचा प्रयत्न करूं लागली.

मुसलमानांची अशी भाषाच नाही

२. मुसलमानांनीं हिंदुस्थानांत स्वतःची अशी कोणतीहि भाषा आणली नाही. मुसलमान हे कांहीं अिंग्लिश लोकांसारखे अेकाच राष्ट्राचे लोक नसल्यानें त्यांची सच्चांची मिळून मुळीं अेक भाषा अशी नव्हतीच. पठाण, तुर्क, आरब, अिराणी अित्यादि ज्या अनेक जाति व राष्ट्रे वेळोवेळी हिंदुस्थानांत स्वाऱ्या करून आलीं त्यांच्या पुर्तु, अिराणी अित्यादि निरनिराळ्या भाषा होत्या. अितकेंच नव्हे तर त्या भाषांत परस्पर द्वेष व तिरस्कार मराठी नि अिंग्रजी भाषांमध्ये वसत आहे त्याहून अधिक वसत होता. असें सांगतात कीं, महंमद पैगंबराकडे अेकदां अेक परदेशीय मनुष्य आला. महंमदानें आरबी भाषेंत विचारलें, ‘तूं कोण?’ त्यानें पुर्तु भाषेंत अुत्तर दिलें “मी अेक पठाण आहे. आमचा देश अिराणच्या पलीकडे आहे.” महंमदास त्या पठाणाचे ते कंठ्य व घोऱे शब्द अैकून व ते न समजल्यानें थोडीशी चीड येअून तो म्हणाला, “या अल्ला ! हीच ती नरकांतली भाषा!”

३. आरबी, अिराणी, पुर्तु अित्यादि भाषांत अितकें वितुष्ट असतांहि आरबी ही मुसलमानांच्या धम्मग्रंथाची-कुराणाची-भाषा असल्यानें व कुराण केवळ आरबींतच वाचलें जावें, अथ न कळला तरी त आरबींत वाचलें जावें, अितकेंच नव्हे तर त्याचें भाषांतर करणें व तें वाचणें ह्या दोन्ही कुराणवाचनाच्या स्थलीं विकल्प होअूं शकत नाहीं, त्या प्राऱ्थना देवास पोंचत नाहींत, असें म्हणणारे व कांहीं तर कुराणाचें भाषांतर करणें पाप आहे असें प्रतिपादन करणारे मौलवी अजूनहि शेंकड्यांनीं सहस्रांनीं जिवंत असल्यानें मुसलमानांच्या सच्च भाषांवर आरबीचा पगडा बराच बसलेला होता. अरबस्थानांतून मुसलमान जेव्हां अिराणांत घुसले नि सच्च अिराणभर आपल्या धम्माचा फैलाव कांहीं तलवारीनें, कांहीं आमिषानें नि कांहीं अुपदेशानें करीत, त्यांनीं अिराण मुसलमानमय करून टाकिलें तेव्हां अिराणांतील कमावलेल्या पुरातन नि सुंदर अिराणी भाषेनें आरबी भाषेवर धाम्मिक क्षेत्र सोडून अितर सच्च विषयांत आपलें पूर्ण वर्चस्व स्थापित केलें.

अखिल मुसलमानांची अेक भाषा होणें शक्य दिसत नाही

४. पर्शियन व अरेबियन या दोन भाषां आजकालच्या मुसलमानी राष्ट्रांतील मुख्य भाषा होत. मुसलमानी संस्कृतीचे हे दोन आधारस्तंभ होत. परंतु लॅटिन व ग्रीक या दोन भाषा जरी युरोपीय

संस्कृतीच्या मुख्य आधार आहेत तरी युरोपची अेक भाषा आहे असें जसें म्हणतां येत नाही तसेंच मुसलमानांची म्हणून अेक भाषा आहे व होती हेंहि आरबी वा पश्चियन भाषेंत त्यांची संस्कृति व्यक्त झालेली आहे म्हणून म्हणतां येत नाही. त्यांतहि पून्चीची धन्मवेडी भावना संपून आतां राष्ट्रीय भावनेचा अुदय जसजसा होत जात आहे तसतसा ज्या त्या मुसलमानी राष्ट्रास आपआपल्या राष्ट्रीय भाषेचा अभिमान आरबीपेक्षांहि अधिक वाटत आहे. तुन्कस्थानानें तर तुन्की भाषेवरील आरबी भाषेचें वन्चस्व झुगारण्याची अुघड प्रतिज्ञा केली असून शाळेंतून आरबी शिकविणें बऱ्याच अंशीं बंद केलें आहे. अफगणिस्थानानेंहि आपलें राजकीय लिखित पश्चियन वा आरबींत ठेवण्याचें बंद करून पुश्तंत ठेवण्यास सुरवात केली आहे. अशा रीतीनें सन्व मुसलमानांची अेक भाषा अशी कधींच नव्हती हें जितकें खरें आहे तितकेंच हेंहि खरें आहे कीं, ती तशी होअून सन्व मुसलमान आरबीसच आपली अेक भाषा करतील हें शक्य नाही. ही ‘पॅन अिस्लामी’ धन्मवेडी आशा सफळ होण्याचें यापुढें तर मुळींच चिन्ह दिसत नाही.

अुन्द्ची अुत्पत्ति

५. मुसलमानांस त्यांची अशी कोणतीच अेक भाषा नसल्यानें त्यांच्या टोळ्या व सैन्य जेव्हां हिंदुस्थानांत स्थिर होअूं लागले व राज्यें स्थापूं लागले तेव्हां तेथील लोकांच्या भाषांशीं त्यांच्या टोळ्यांच्या भिन्न भाषा भेसळ होअूं लागल्या. कोणत्याही राष्ट्रास जित राष्ट्रांत राज्य चालविण्यासाठीं अवश्य असणारे विचारांचे दळणवळण दोन रीतींनीं करितां येते. एक तर जित राष्ट्रावर आपली भाषा लादून किंवा आपण त्यांची भाषा शिकून. मुसलमानांसारख्या मूठभर लोकांनीं या देशांत पिढ्यान्पिढ्या स्थिर वसाहती केल्यानें, त्यांच्यांत मुख्य भरणा येथील हिंदु समाजांतील धन्मभ्रष्टांचाच असल्यानें व त्यांच्या संस्कृतींत व भाषेंत हिंदु संस्कृतीवर वा भाषेवर पूण वन्चस्व स्थापण्याअितकें बळ वा श्रेष्ठत्व मुळांतच नसल्यानें त्यांस हिंदु लोकांचीच भाषा शिकून येथें राज्य करावें लागलें.

परंतु आज अिंग्लिश लोकांचे घरी चाकरी करणाऱ्या बबन्जींची भाषेच्याविषयीं जी स्थिती होते अशीच स्थिती मुसलमानांनी शिकलेल्या हिंदूंच्या भाषेची झाली. बबन्जी लोकांशी बोलतांना साहेब हिंदींतच बोलतात, पण नामें विशेषणें तेवढीं अिंग्रजी दडपून देतात, तसेंच मुसलमानांनीं हिंदु नोकरांशीं बोलतांना हिंदी भाषेंत आपल्या आरबी, पश्चियन व तुन्की भाषेंतील नामें व विशेषणें घुसडून दिलीं. त्यायोगानें जशी अिंग्रजीपासून ‘बबन्जी अिंग्लिश’ अुत्पन्न झाली त्याचप्रमाणें हिंदी भाषेपासून अुन्द् भाषा अुत्पन्न झाली. अुन्द् या शब्दावरूनच त्या भाषेच्या खेचरी प्रकृतीचा बोध होतो. मुसलमान लोक, प्रथम मुसलमानी सैनिक संघ, हिंदुस्थानांत घुसल्यानें त्यांच्या सैन्यशिविरांत हजारों हिंदु नोकरचाकर दासदासी यांच्या संघटनानें हिंदी भाषेचा प्रचार होअून आणि त्यांतच बोलतां बोलतां अरबी व पश्चियन प्रयोगांची, नामांची वा विशेषणांची भर पडून विकृत हिंदी अस्तित्वांत आली; ती “छावणींतील हिंदी,” म्हणजेच अुन्द् हे नांव पावली. कारण अुन्द् या शब्दाचा तुन्की अन्थ लष्कर-सेना असा आहे. अिंग्लिशमध्ये ‘होड’ हा शब्दहि त्यांचेंच रूपांतर होअून घुसला आहे

मुसलमान लोक प्रथमतः पंजाबच्या वा सिंधच्या बाजूस घुसून दिल्लीपाशीं स्थिरावल्यानें त्यांना तिकडे अत्यंत साधारण असलेली हिंदी भाषा अन्थात् हिंदीच्या त्या काळच्या पून्चस्वरूपांतच शिकावी लागली. म्हणून आजकाल मुसलमान हिंदुस्थानांत जी भाषा बोलतात ती वास्तविक हिंदीच आहे. अुत्तर हिंदुस्थानांत काशीपासून वर मोठमोठ्या ब्राह्मण पंडितांचे घरींहि बायकांपोरांपन्थंत हिंदु लोकांची हिंदीच मातृभाषा असल्यानें त्यांना हें सांगावें लागत नाही कीं मुसलमान जी भाषा बोलतात ती हिंदीच, हिंदु

लोकांचीच, होय. परंतु आपल्या दक्षिणेकडे हिंदु लोक मराठी व कानडी आदि भाषा बोलत असल्याने अेकदा मुसलमान केव्हां केव्हां हिंदी बोलूं लागला तर आपल्यांतील शेंकडों लोकांना वाटते कीं हीच “मुसलमानी भाषा” होय. पण ही फार मोठी चूक आहे, “अधर आओ, अधर जाओ” ही मुसलमानी भाषा नसून हिंदूची हिंदी भाषा होय.

अुन्दू म्हणजे विकृत आणि म्लेंछीकृत हिंदी

६. खरें पाहतां अुन्दू ही देखील भाषा नसून हिंदी भाषेचें तें अेक विकृत रूप आहे. अुन्दूचे सन्ध विभक्ति प्रत्यय, बहुतेक नामें विशेषणें, सन्ध धातुसाधितें, लिंगविचार, म्हणी, वाक्य रचना, सन्ध व्याकरण अगदीं हिंदी आहे. केवळ तिच्यांत सूच्याला ‘आफताब’ म्हणतील, राज्यक्रांतीला ‘अिन्कलाब’ म्हणतील, गुरूला ‘अुस्ताद’ म्हणतील. म्हणजे नामें नि कांहीं विशेषणें तेवढीं परकीय आरबी वा पश्चियन आहेत. तींही अगदीं अलिकडे मुसलमानांत हिंदु संस्कृतीच्या विरुद्ध जेव्हां दुराग्रह अुत्पन्न होअूं लागला तेव्हांपासून जाणूनबुजून घुसडण्यांत येअूं लागलीं. आतां निजाशाहींतील मुसलमानी विश्वविद्यालयांत तर अुन्दूला हिंदी भाषेपासून जितकी दूर नेववेल तितकी नेण्याचा भगीरथ प्रयत्न सुरू झालेला आहे! परंतु हिंदी आंब्याच्या बीजापासून झालेल्या झाडाला अरेबियांतील रेतीचे कितीही खत घातलें तरी तें झाड जिवंत राहील तोपयंत हिंदी आंब्याचेंच राहणार हें अुघड आहे.

हिंदीची दुःस्थिती

७. तथापि हिंदी भाषेच्या बुडाशीं हें अरेबियन रेतीचें खत घालीत जाण्याचा हा क्रम अेकसारखा चालूच राहिला तर ती हिंदी भाषा लवकरच मरणोन्मुख होअील हें अुघड आहे. पंजाबांत, अुत्तर हिंदुस्थानांत वा सिंधमध्ये हे संकट त्या त्या भाषांचा गळा कसें व किती घट्ट दाबतें झालें हें त्या त्या भाषांतून शेंकडा ५० वर शब्द अरेबियन वा पश्चियन वा तुच्की पडतात व त्या शब्दांच्या तडाक्यांतून सुटण्याचा प्रयत्न करितांनाहि तिकडील पुढाऱ्यांस तो साधत नाही ह्यावरूनच अुघड होतें. असें कित्येक आन्ध्रसमाजी पुढारी आहेत कीं, ज्यांच्या मनांतून पंजाबी व हिंदी भाषेस या अरेबियन भाषेच्या हल्ल्यांतून वांचवावें व हिंदु भाषा पुनः ‘शुद्धीकरणानें’, शुद्ध करून घ्यावी असें आहे. परंतु हे शुद्धीकरणाचे विचारही ते प्रकट करावयास गेले कीं त्याच अरेबियन शब्दांस शरण रिघाल्याविना त्यांस अेक वाक्यहि लिहितां येत नाहीं नि तेंहि पश्चियन अुलट्या लिपींत! तिकडे हिंदु लिपी तर ठार मारली गेली! सिंधमध्ये रामायणसार धार्मिक लोक वाचतात व गीतेची सिंधी टीका पठण करितात, पण ती पश्चियन ‘अलेफ बे, ते’ च्या लिपींत!! नागरी व अन्य हिंदु लिपी सुशिक्षितांच्या सहस्रांत अेकाद्यालाच ओळखितां येअील, लिहिता तर अेकाद्यालाहि येणार नाहीं.

मराठीवरील प्रथम संकट आणि त्याचा प्रथम प्रतिकार

८. हीच स्थिती अल्लाअुदीन खिलजी दक्षिणेंत आल्यानंतर दक्षिणात्य हिंदु भाषेची झाली असती, जवळ जवळ होतहि आली होती. परंतु श्रीशिवरायांच्या स्वराज्यस्थापनेच्या प्रयत्नानें जी हिंदु जनतेंत नवजीवनाची लाट अुत्पन्न झाली तींत व त्यायोगें ही दुःसह स्थिती संपून मराठीवरचें पहिले संकट टळलें. महाराजांनींहि रघुनाथ पंडितांकरवी राज्यव्यवहार कोश रचवून, राजलिखित मराठींत ठेवावयास प्रारंभ करवून नि संस्कृत भाषेच्या अभ्यासास अुत्तेजन देअून मराठीस मुसलमानी कचाटींतून सोडविण्याचा प्रयत्न केला. त्याचा परिणामहि हळू हळू होअून नानासाहेब पेशव्यांच्या अुत्तर हिंदुस्थानांतील पत्रांत वा अंतीं

मोरोपंताच्या शुद्ध, सरळ व म्लेंच्छ शब्दसंपन्कानें अकलुषित असलेल्या सुंदर कवितेंत दिसून येणारे शुद्ध स्वरूप मराठीस लाभूं लागलें. परंतु स्वराज्यक्षयानंतर ही भाषाशुद्धीची चळवळहि पुन्हां बंद पडली. श्रीशिवरायापासून मोरोपंतापर्यंत मराठीतून मुसलमानी शब्दांची अचलबांगडी करण्याचे प्रयत्न चाललेले असतांही तींत राजकीय व व्यावहारिक विषयांवरील अनेक शब्द अतिस्ततः लपून-छपून राहून गेले ते तेव्हांपासून आजपर्यंत तसेच राहिले आहेत.

मराठीवर दुसरे संकट आणि त्याचा दुसरा प्रतिकार

९. मराठी भाषेवर मुसलमानी हल्ल्यानंतर परकी भाषेचा हल्ला अंग्रजी भाषेचा झाला. परंतु पहिला मुसलमानी हल्ला परतविण्याचें श्रेय जसें श्रीशिवाजी महाराज व त्यांचे उत्तराधिकारी यांनीं संपादन केलें, त्याचप्रमाणें मराठी भाषेवरील हा हल्ला परतविण्याचें श्रेय घेऊन निबंधमालाकारांनीं स्वतःच मराठी भाषेचे शिवाजी ही अन्वर्थक पदवी संपादिली. शास्त्रीबोवांनी जागृत केलेल्या स्वराष्ट्राभिमानाचें पाणी महाराष्ट्रीय लेखणीस लागतांच प्रत्येक वाक्यांत अंग्रजी शब्द घुसडून देण्यांतच ज्ञानाची व सुधारणेची परमावधि मानणाऱ्या छवोर लोकांच्या विटाळापासून ती बरीच अलिप्त राहिली व ती परंपरा पुढें चालत आज अभ्या हिंदुस्थानभर व्यावहारिक तर काय, परंतु शास्त्रीय परिभाषेंतील शब्दहि शक्य तों अंग्रजी न आणतां स्वभाषेंतीलच असले पाहिजेत असा पक्का निश्चार नि त्याप्रमाणें थोडीबहुत कृतीहि हळू हळू होऊं लागली आहे.

अंग्रजी भाषेचा हल्ला येतांच तो परतविण्याची व्यवस्था केली गेली असल्यानें वास्तविक पहातां मराठी भाषेचें हें दुसरें शुद्धीकरण करण्यास फारसे प्रयास पडले नाहींत. परंतु मुसलमानी शब्दांचें वचस्व मराठीवर अतिकें भयंकर व अतिकें दीर्घकालपर्यंत टिकलें कीं त्यांची हकालपट्टी करण्याचे प्रयत्न पूर्वीं झालेले असतांही मध्ये ते अगदीं शिथिल होऊन पडल्यानें आज पुनः तेंच करणें अपरिहाय्य होऊन बसलेलें आहे. आज मराठी भाषेच्या शुद्धीकरणाची खटपट आम्हीं करावी म्हणून म्हणतो तें शुद्धीकरण विशेषतः या मुसलमानी शब्दांपासून होय. हे मुसलमानी शब्द आपल्या घरादारांत चोरांसारखे शिस्व धन्यासारखे शिरजोर होऊन बसलेले आहेत.

परकीय शब्दांची स्वकीय शब्दांवर होत असलेली कुरघोडी

१०. अुदाहरणाथ ‘मालक’ हा शब्द घ्या. घाराचा मालक, दाराचा मालक, अशी रीतीनें बायकापोरापर्यंत ‘मालक’ हा शब्द तोंडी खिळलेला आहे. अतिकेंच नव्हे तर तो परकी आहे व तो टाळावा अशी अिच्छा असूनसुद्धां तो पटकन् तोंडांतून निघून जातो.

आम्हीं कित्येक लोक असे पाहिले आहेत कीं, ज्यांस ‘मालक’ हा शब्द जर वापरायाचा नाहीं तर तदर्थक दुसरा स्वकीय शब्द कोणता घालावा हेंच समजत नाहीं. अितका शिरजोरपणा त्या शब्दाचा आपल्यावर चालत आहे. गुजराथेंत व उत्तर हिंदुस्थानांत विचारावयासच नको. तिकडे देवाला देखील ‘मालिक’ म्हणतात व प्रभु देव-अीश्वर हे शब्द वापरण्याची प्रतिज्ञा आम्हांसमक्ष केली असतांही त्यांतील शेंकडों लोक पुनः हे “मालिक” ‘मलिक’ करेगा तो सच !” अित्यादि प्रयोग झटकन करून जातांना आम्हीं पाहिले आहेत. आपण ‘हे भगवन्’, हें जितकें सहज म्हणतो तितकेंच तिकडचा वेदशास्त्रसंपन्न ब्राह्मण त्या

अथी पटकन् ‘हे मालिक’ म्हणून बसतो. मालिक म्हणजे धनी, स्वामी प्रभू. ह्याअथी असे सोपे, आटोपसर व सुंदर स्वकीय शब्द असून मग या परकीय शब्दांची अितकी शिरजोरी आम्हीं काय म्हणून चालू द्यावी !

तीच स्थिती ‘जखमी’ शब्दाची होय. अमुक लोक जखमी झाले या वाक्यांत जखमी शब्द काढावयाचा म्हटला तर त्याला प्रतिशब्द पटकन् सुचत नाही ! जखमी म्हणजे घायाळ, विक्षत. जखम म्हणजे घाव, क्षत, व्रण हें सांगितल्यावरहि तो शब्द तोंडांतूनच नव्हे तर लेखणींतूनहि जात नाही. रामायणासारख्या धम्मग्रंथाच्या भाषांतरांतूनही “श्रीरामचंद्राच्या धनुष्यापासून सुटलेल्या अमोघ शरानें त्या दैत्येंद्राला जबरदस्त जखम झाली !” असलीं धेडगुजरी वाक्यें सन्नास येत असतात. अितकी या जखमेची जखम मराठीच्या मांसांत खोल गेलेली आहे. तिसरें अुदाहरण “हवा” या शब्दाचें ! या हवेनें मराठीचें सच्च वातावरण अगदीं दूषित करून टाकिलें आहे. वातावरणच नव्हे पण पाणी देखील ! कारण कुठलेंही पाणी कसें आहे हा प्रश्न निघाला कीं, हवा हात धुवून त्याचे पाठीस लागलीच म्हणून समजावें ! काशीक्षेत्राचें हवापाणी कसें आहे म्हणून धम्ममात्तंडहि विचारतांना अैकूं येतात, नि ‘हवापालट करण्यासाठी वा हवा खाण्यासाठी’ अशीं वाक्यें धम्माचार्यांच्या मठींतूनच नव्हे तर मुखांतूनही बिळें करून बसलेलीं दिसतात. या हवापाण्याचा परिणाम आपल्या मराठीच्या आरोग्यावर अितका वाअीट झाला आहे कीं, ‘हवा’ या शब्दाचे स्थळीं ‘वायु’ हा शब्द घालतांच तिचें पाणी अुतरून जातें. हवा खाण्यास ती गेली असतां तिचा श्वासोच्छ्वास ठीक चालतो, पण वायु खाण्यास चल असें म्हटलें कीं श्वासोच्छ्वासाची क्रिया आश्चर्याने स्तंभित होअून जाते !

काव्यांत नड

११. असे शेंकडों मुसलमानी शब्द आजपन्थंत आपल्या मराठी भाषेंत अितके प्रबळ होऊन बसले आहेत कीं, त्याच अन्थाचे जे आपले पूर्वीचे शब्द होते त्यांचा त्यांनीं मागमूस देखील अुरू दिला नाही. बरें हे जे नवीन पण परकीय शब्द भाषेंत रूढ होऊ बसले ते बहुधा आपल्या भाषेच्या प्रौढपणास व स्वभावास अितके अपरिचित व आरोग्य आहेत कीं, व्यवहारांतून साहित्यांत पाय ठेवतांच त्यांचीं विक्षिप्तता अुघडकीस येते. ज्यांनीं ज्यांनीं प्रचलित विषयांवर कविता करण्याचा प्रयत्न केला असेल त्यांस ही अडचण कशी नडते हें ठाअूक असेल. कवितेंत ‘हवा’ शब्द कितीहि रंधून घेतला तरी कांहीं केल्या बसत नाही. ‘रजा’ घेतली हा विचार प्रदक्षित करूं लागावें तर रजेचा मूळ शब्द लुप्त झालेला व अगांतुक पण धनी होऊन बसलेला रजा शब्द कांहीं केल्या कवितेच्या कोमल प्रकृतीस न मानणारा असल्यानें चूप बसून त्या विचाराचीच ‘रजा’ घ्यावी लागते ! गीतारहस्यासारख्या वेदांताच्या पुस्तकांत जरी “ब्रह्माशिवाय” हा शब्द आपण अुघडपणें वापरूं शकतो तरी कवितेंत ती शब्द-युति किती अप्रौढ व धेडगुजरी दिसेल हें सांगावयास नकोच. आम्हांला असा अनुभव आहे कीं, अनेक वेळां व्यवहारांत “यादी, हजर” अित्यादि मुसलमानी शब्द ज्या अथी रूढ झालेले आहेत तो अथ कवितेंत व्यक्त करणें अगदीं कठीण होअून बसतें. मुसलमानी व्यवहृत शब्द कवितेस मानवत नाही; तदन्थक स्वकीय संस्कृत शब्द घातला तरी मल्लिनाथीविना वाचकांस समजत नाही.

आजचें कन्तव्य आणि त्याकडे होणारें लोकांचें दुल्लक्ष

१२. अशा स्थितीत हें पंगुपण घालविण्यास मराठी भाषेच्या शुद्धीकरणाचें श्रीशिवाजी महाराजांनीं आरंभिलेलें, मोरोपंतादिकांनीं समर्थिलेलें मालाकारांनीं पुनरुज्जीविलेलें तेंच हें काव्य पुढें चालवून स्वभाषेंतील राहिलीसाहिली घाण धुवून काढण्यासाठीं झटणें हें प्रत्येक स्वभाषेवर प्रेम करणाऱ्या पुरुषांचें

कन्तव्य आहे. पण आश्चर्याची गोष्ट अशी की, आजकाल मराठी भाषेत अंग्रजी शब्द घुसडून देण्याचा प्रयत्न जरी बराच सुसंगतपणे चालला आहे तरी निष्कारण घुसलेल्या व आतां अगदी शिरजोर होऊन बसलेल्या मुसलमानी शब्दांची घाण घुवून काढण्याकडे कोणाचेंच लक्ष जात नाही. अितकेंच नव्हे तर त्या शब्दांत जणुं काय कांहीं अद्भुत मंत्रशक्ति भरलेली आहे असें समजून त्यांचा उपयोग करण्यांत कित्येक भूषण मानूं लागले आहेत.

जुन्या मराठीची विपन्यस्त कल्पना आणि ‘शाहिरी’ कविता

१३. पून्ही मुसलमानी राजसत्तेत घुसलेले जे म्लेंच्छ शब्द पेशवांतीत आढळत होते, परंतु सुदैवानें जे त्यानंतर लुप्तप्राय होऊन गेले व तदन्त्यक मूळचे वा नवे सुंदर शब्द पुनः रूढ झाले, ते म्लेंच्छ शब्दहि जाणूनबुजून “जुनी मराठी” म्हणून अकस्मन काढून आजच्या मराठींत घुसडण्याचा कांहीं लोक जो प्रयत्न करीत आहेत तो पाहून हंसावें कीं रडावें हें समजत नाही. याच विपन्यस्त कल्पनेनें प्रेरित झालेलें ‘शाहिरी कविता’ म्हणून एक नवें बंड माजूं पहात आहे. जुन्या पोवाड्यांच्या धन्तीचेंच, नव्हे-तें क्षम्य, क्वचित् युक्तहि होतें-तर त्यांतील म्लेंच्छशब्ददूषित भाषेचेंहि अनुकरण करण्यांची हांव धरून त्यांत आपण कांहीं अद्वितीय करीत आहों असा समज जो आजकाल कित्येक ठिकाणीं पसरत चाललेला आहे, तो अितका शीघ्र सोडण्यांत येतील तितका बरा.

“शाहिरी” कवितेंत जी अेक प्रकारची अैट व जिवंतपणा दिसून येतो तो तींतील म्लेंच्छ शब्दांचे प्रयोगानें आलेला नाही. तो त्या वेळच्या राजकीय आयुष्याच्या जिवंतपणाने आलेला आहे. ती अैट त्या शब्दांत नसून त्यांतील वर्णनीय असलेल्या अन्थांत आहे. त्यांत जे पुरुष जो पराक्रम गाजवितात त्यांची स्मृतिचित्रे तीं कवनें अैकतांनां मनास अुत्तेजित व अुत्स्फूर्त करीत जातात. त्यायोगें तीं कवनें मुख्यत्वेकरून रसभरीत वाटूं लागतात, जिवंत दिसतात. त्यांतील म्लेंछ शब्दांनीं तीं तशीं दिसत नाहीत. अुलट हे म्लेंछ शब्द त्यांतील स्वातंत्र्यरसाचा नि वीररसाचा केव्हां केव्हां तर थोडासा भंगच करितात. कारण खन्ड्याच्या लढाअीचे पोवाड्यांत भर विजयाचे कडाक्यांत जेव्हां मुसलमानी शब्दांचा मारा कानांवर होअूं लागतो तेव्हां मुसलमानी तोफांचा मारा मराठी धारकऱ्यांनीं बंद केल्यानें वाटणारी कृतान्थता थोडी अपुरीच वाटूं लागते.

तरीहि त्या जिवंत काळास तें सन्ध शोभत होतें. पण आतां तें जिवंत राजकारण मेल्यानें तो वीररस केवळ त्या शब्दांच्या जोरावर पूणपणानें आणूं पहाणें वेडेपणाचें होअील. जेव्हा जनकोजीनें चढत्या तरवारीसह रणांत चालून घेतलें तेव्हां त्याचे अंगावरील आघातप्रत्याघातांनी रक्तबंबाळ व खड्गशीर्ण झालेलीं वस्त्रेंहि शोभा पावत होती; पण म्हणून जर अेकाद्या मेणाच्या पुतळ्यावर तीं वा तशींच आपण चढवीत बसूं तर तो जानकोजी न होतां केवळ त्याचा निऱ्जीव पुतळाच काय तो होअील. तरीहि जुन्या मराठीचा शक्य तितका सुटसुटितपणा, सकसपणा व सडेतोडपणा आपण अनुकरण्याचा प्रयत्न करूंच करूं. पण तो जुन्या मराठीचा; मुसलमानी मराठीचा नव्हे.

जुन्या “शाहिरी” कवितेंत असलेले मुसलमानी शब्द शक्य तितके निवडून काढून टाकण्याचे स्थलीं, तें त्या कवितेचें लांछन-जरी तिच्या तेजांत लुप्त होऊन जातें तरी पुसून टाकण्याचे स्थलीं, जणूं काय ते शब्दच तिचें भूषण, मम्म, नव्हे जीवित आहे, असें समजून त्याचें अनुकरण करणें व त्या मेलेल्या शब्दास पुनः जिवंत करणें हें मराठी भाषेवर गेलेले संकट फिरून आणिल्यासारखें होणार आहे.

“शाहिरी” हा शब्दहि त्याज्यच आहे. शाहिर म्हणजे कवि. तेव्हां शाहिरी कविता याचा अर्थ कवींची कविता! शाहिरी म्हणून ज्या विशिष्ट संप्रदायाचा बोध करण्यांत येतो तोच बोध भाट व गोंधळी या शब्दांत पूर्णपणे व्यक्त होतो. जर तो अर्थ कोणास व्यक्त होत नाहीसा वाटला तर तो केवळ संवयीचा परिणाम आहे. दोनचार वर्षांत या जुन्या शब्दांनीं तोच बोध प्रत्येकास होऊं लागेल.

हा प्रश्न अखाददुसऱ्या शब्दाचा नाही तर प्रवृत्तीचा आहे

१४. हा प्रश्न ज्या प्रवृत्तीनें शेंकडों मलेंच्छ शब्द मराठींत शिरजोर होऊन राहिले आहेत व “शाहिरी” कवितेच्या मूढ अनुकरणाचे भरांत मेलेले जिवंत होऊं पहात आहेत, त्या चुकलेल्या “प्रवृत्तीचा” होय. ही प्रवृत्ति जोंवर अजून नवीनच आहे तोंच तिच्या दुष्परिणामापासून मराठीचें संरक्षण करण्यासाठीं ही जुनी शुद्धीकरणाची चळवळ सुरू करणें पुनः प्राप्त आहे.

मुसलमानांची घातक महत्वाकांक्षा

१५. आणखी अेका कारणाकरितां मराठीच्या शुद्धीची चळवळ आज अगदीं अवश्य होऊन बसली आहे. मागें आम्हीं सांगितलेंच आहे कीं, ज्या भाषेस दक्षिणेंत आपण ‘मुसलमानी’ भाषा म्हणून म्हणतो ती मुसलमानी नसून ‘हिंदी’ म्हणजे या हिंदुस्थानांतच निपजलेली, वाढलेली व मुसलमानांनीं हिंदूंपासून शिकलेली अेक हिंदु भाषा होय. परंतु तीच भाषा देवनागरी लिपींत लिहिण्याचे स्थलीं परक्या पश्चियन लिपींत लिहिण्याची भयंकर पद्धत मुसलमानी राज्यांत पडल्यानें व त्या पद्धतीला राजा तोडरमलसारख्या पुरातन हिंदु कारभार्यापासून तों लाला लजपतरायासारख्या अच्चाचीन लेखकांपर्यंत उत्तर हिंदुस्थानांतील हजारों हिंदु लेखकांनीं हेतुपूर्वक वा निरुपाय म्हणून अुचलून धरल्यानें व मुसलमानांच्या सहवासानें तिच्यांत अरेबी, फारसी व तुर्की शब्द घालणें म्हणजे लेखकाच्या मोठ्या विद्वत्तेचें प्रदर्शन करणें होय, ही कल्पना व रूढी बळावत गेल्यानें आज उत्तर हिंदुस्थानांत हिंदी भाषेच्या अुदरातच वाढविलेली असली तरी आतां तिच्या प्राणाशीं गांठ घालूं पहाणारी ही तिची विकृति अुद्धू भाषेच्या रूपानें तिचा गळा घोटण्याचा प्रयत्न करूं लागली आहे.

हिंदुस्थानांतील सच्च मुसलमान लोकांची अेक भाषा व अेक लिपी असावी, अशी अिच्छा मुसलमान समाजास असणें हें साहजिक आहे. सच्च हिंदुस्थानी राष्ट्रास अेक भाषा व अेक लिपी असावी म्हणून ज्या आम्हीं आमच्या स्वतःच्या महाराष्ट्र भाषेचा आम्हांस वाटत असलेला यथार्थ अभिमानहि सोडून देऊन हिंदी भाषेस राष्ट्रीय भाषा करण्याचा आज वीस वर्षे अहोरात्र प्रयत्न केलेला आहे त्या आम्हांस सच्च मुसलमानांची अेक भाषा झाल्यास आनंदच वाटणार आहे. परंतु ती भाषा स्वदेशी मात्र पाहिजे. परंतु मुसलमानांच्या आकांक्षा राजकारणांत आजकाल जशा राष्ट्रविरोधी स्वरूपें धारण करूं लागल्या आहेत तशाच भाषेच्यां विषयांतहि परधाजिण्या होत आहेत. ज्या देशाचें ते अन्न खात आले व पाणी पीत आले त्या देशाच्या भाषेपेक्षां अरेबियन, पश्चियन, तुर्क यांच्यासारख्या परदेशी भाषेस हिंदुस्थानांत आणून हिंदी भाषेसच अरेबियन भाषा करून टाकण्याचा आटोकाट प्रयत्न त्यांनीं ठिकठिकाणीं सुरू केला आहे.

लाजिरवाणी गोष्ट – हिंदु लेखकहि अुन्दूसच परिपुष्ट करीत आहेत

१६. अलिगड कॉलेज व निजामी युनिव्हर्सिटी यांनी तर अुन्दू भाषेस हिंदी भाषेपासून शक्त तितकें दूर हिसडून अरेबियनांचे व पश्चियनांचे घरांत बांधून टाकण्याचा विडाच अुचलला आहे. पंजाब, सिंध, अयोध्या व अलाहाबाद या प्रांतांत शेंकडों मुसलमान लेखक व अत्यंत लाजिरवाणी गोष्ट कीं, हजारों मोठमोठे हिंदु भाषाभिमानी व वस्तुतः संवयीच्या कैचींत सांपडलेले हिंदु लेखक अुन्दूमधले अेकूणअेक संस्कृतोत्पन्न शब्द खड्यासारखे निवडून काढून तदन्त्यक अरेबियन शब्द घुसडून देत आहेत! ‘खंभा’ (खांब) हा शब्द मुसलमानी बायकापोरांपन्यंत रूढ आहे. पण जाणूनबुजून ते “मसतूल” म्हणून म्हणतील. “रक्षक” च्या स्थलीं “मुहाफिज” म्हणतील. “निश्चन” वा “कंगाल” या अन्थीं “मुफलिस” म्हणतील! या साध्या स्वदेशी शब्दांस परदेशी अगडबंब शब्द योजण्याची ही राष्ट्रघातक प्रवृत्ति अितकी परमावधीस पोंचत आहे कीं, त्यायोगें आजकालच्या मुसलमानी मासिकांतील व पुस्तकांतील भाषा मुसलमानांची मुसलमानांसच कळेनाशी झाली आहे!

परंतु हिंदुभाषाद्वेषी लेखकांप्रमाणें हिंदुभाषाविद्वेषी वाचकवगृहि उत्पन्न व्हावा म्हणून अलिगड व निजामी युनिव्हर्सिटी त्यांतील हजारों विद्याथ्यांस प्रतिवर्षीं हेंच बाळकडू पाजीत आहे. अितकेंच नव्हे तर प्रत्येक शास्त्राचें शिक्षण अुन्दूमध्येच द्यावयाचें ठरवून त्यांत आवश्यक पडणाऱ्या हजारों पारिभाषिक शब्दांस अरेबियन शब्द शोधून काढण्यासाठीं मोठमोठ्या मंडळ्या नेमून लाखों रुपये खर्च करीत आहेत. हे अरेबियनादि परदेशी शब्द हिंदी मुसलमानांत लाखांतून अेकास देखील कळत नाहींत. बंगाली, मराठी मुसलमानांस तर ते अरेबी शब्द संस्कृत पारिभाषिक शब्दांहून अधिक अपरिचित भासतात. तरीहि नवीन पारिभाषिक शब्द संस्कृतोत्पन्न न घेतां अुन्दूस हिंदी भाषेचा व हिंदी स्वरूपाचा गंध शक्य तितका अुरूं द्यावयाचा नाहीं, तिला बाटवून अरेबीच करावयाचें या राष्ट्रघातकी हट्टानें मुसलमानांचे अुत्तरेंतील पुढारी पारिभाषिक शब्द बनविणेंस अरेबी, संस्कृत भाषेहून कमी क्षम असतांहि, तींतूनच घेतात.

अुन्दूसच राष्ट्रीय भाषा आणि पश्चियन लिपीसच राष्ट्रीय लिपी करा म्हणणारा मुसलमानांचा दुरभिमान

१७. जर ते अरेबियन पारिभाषिक शब्द शिकविण्याचे स्थलीं संस्कृतोत्पन्न शब्द शिकवितील तर बंगालपासून रामेश्वरापन्यंत स्वदेशी भाषा बोलणाऱ्या मुसलमानांस ते अरेबी पारिभाषेपेक्षां अधिक सुलभ होअून सच्च हिंदुस्थानची राष्ट्रीय भाषा अेक करण्याच्या प्रयत्नास फार महत्त्वाचें साह्य करूं शकतील. पण हिंदुस्थानची कोणतीहि संस्कृतोत्पन्न वा स्वदेशी भाषा हिंदुस्थानची राष्ट्रभाषा होअूं नये म्हणूनच तर हे अुत्तरेचे मुसलमानी धम्मवेडे अुन्दूचें घोडें अरेबियाकडे अितक्या जोराने दामटीत चाललें आहेत! व आतां तर हिंदीस राष्ट्रभाषा करूं नका – अुन्दूसच करा – असें साहसाचे बोलणें ते अुघड बोलूं लागले आहेत. हिंदुस्थानच्या सिंहासनावर काबूलच्या अमिराला आणवून पुनः मुसलमानी सुलतान स्थापावयाचा हें जसें त्यांचें राजकीय ध्येय ठरलेलें आहे, दहा वर्षांचे आंत हिंदुधर्मासच बाटवून हिंदुस्थानचे देवालयांत निजाम पढावयाचा, हा जसा त्यांचा धार्मिक निश्चार झालेला आहे, तसाच हिंदु जिद्धेनें विटाळलेल्या भाषांस पायाखालीं चेंदून हिंदुस्थानचे वाक्पीठावर परदेशी भाषेचा झेंडा शक्य तितका बळकट रोंवाचा हें त्यांचें वाङ्मयिक ध्येय आहे.

या ध्येयाच्या कचाट्यांत हिंदूंच्या कांहीं भाषा तर जवळजवळ चेंदामेंदा होऊन गेल्या आहेत. वर सांगितलेंच आहे कीं सिंधमध्ये हिंदु लिपी तर ठार मारली जाऊन स्वतः हिंदूंनाच मुसलमानी लिपिविना कांहींअेक लिहितां येत नाहीं. वाङ्मयांत तर विचारूं नका. गुरु शिष्य अशा अगदीं साध्या शब्दांसहि मोठ्या प्रेमानें सिंधी लेखांत अरेबी शब्द घातले जातात. मोठमोठे अेम.अे. व बी.अे. सिंधी विद्वान्पण त्यांना प्रकाश, मिश्रण, व्याख्या, गंभीर, अभ्युदय अित्यादि आपल्याकडे बायकापोरांपन्यंत रूढ असलेले संस्कृत शब्द आम्हांस शिकवावे लागत! पंजाबमध्येहि अितकी वाओट नसली तरी हिंदु साहित्याची जवळ जवळ हीच स्थिती आहे. अरेबियन-अुन्दूविना कोणास लिहिता येत नाहीं, बोलतां येत नाहीं. वन्तमानपत्र म्हणजे काय हें थोड्यांसच कळतें, पण “अखबार” बायकांपोरांपन्यंत ठाअुक! हीच स्थिती आग्रा अयोध्येकडे झालेली होती. मोठमोठे हिंदु लेखक, पण अरेबियन पश्चियन चिखलांत त्यांच्या लेखण्या रुतून बसलेल्या.

शुद्ध हिंदी भाषेचें पुनरुज्जीवन

१८. अशा स्थितींत मुसलमानी अुन्दूच्या या अरेरावीस रोधून तिच्या कचाटींतून हिंदु भाषेस मुक्त करण्याचे महत्काय झालें याहून अुशिरां सुरू होतें तर — वा अजूनहि चाललें आहे याहून अत्यधिक वेगानें व नेटानें चालविलें गेलें नाहीं तर — अुत्तरेकडे तरी हिंदुस्थानाला मुसलमानी अुन्दूविना दुसरी राष्ट्रभाषा लाभूं देण्याची शक्यताच ठेवावयाची नाही ही मूसलमानी दुराकांक्षा फळलीहि असती. पण सुदैवानें हिंदी भाषेचें पुनरुज्जीवन करण्याचें प्रयत्न अेकाअेकी सन्च दिशांनीं असे नेटानें सुरू झाले आहेत कीं या वेळेस हिंदु हिंदी लेखांत अेकाददुसराहि अरेबियन अित्यादि विदेशी शब्द येअूं न देण्याचे कामांत बरीच अहमहमिका चाललेली आहे. अशा अविश्रांत परिश्रमानें आजची हिंदी पुष्कळशी शुद्ध व परदेशी शब्दांच्या कचाट्यांतून निम्मुक्त झालेली दिसत असल्यानें, तिच्या त्या निम्मल रूपास पाहून मराठीसहि आपल्या अंगावर अुडालेल्या शिंतोड्यास आपण अजूनहि धुतलें नाही याची लाज वाटूं लागावी हें साहजिकच आहे. बंगालची हीच गोष्ट आहे. अगदीं घरादारांत घुसलेल्या मुसलमानी शब्दांसहि निवडून बाहेर फेंकण्यांत येत आहे. मुसलमानी “हवा” जरी आमचे श्वासांत अजून खिळून राहिली तरी हिंदीतून तिचे स्थलीं ‘वायू’ हा शब्द रूढून गेला आहे. या ठिकाणचें “जल वायू कसें आहें”, “या ठिकाणी वायु फार कोंदट आहे”, “चला वायु घ्यावयास चला” हे प्रयोग आमच्या मुसलमानी “हवेनें” “दूषित झालेल्या अिंद्रियांस जरी कसेसेच वाटले तरी ते हिंदी व बंगाली लिखित भाषेंत तरी अगदीं रूढ होअून गेलेले आहेत. हवेप्रमाणेंच हजारों बाट्या शब्दांची अुचलबांगडी होअून आज बंगाली व हिंदी गद्य अितकें प्रौढ, शुद्ध व सबळ झालेलें आहे कीं, मुसलमानी अुन्दूचें वन्चस्व त्यावर पुनः पडणें हें अधिकाधिक अशक्य होत चाललें आहे.

अुन्दू शब्दांच्या प्राणघातक मुसलमानी स्पन्शापासून स्वभाषेस मुक्त व शुद्ध करून घेण्याच्या चळवळीची हीच लाट वर पंजाबमध्येही शिरत आहे. अेका बाजूला आर्य समाजाची स्वदेशभाषेच्या अुन्नत्यथ झालेली अविश्रांत खटपट व दुसरीकडे शीखांच्या जागृतीनें त्यांच्या शुद्ध “गुरुमुखी” पंजाबीच्या शुद्धीकरणाचे प्रयत्न या दोनही चळवळींनीं पंजाबांतहि अरेबियनादि परभाषेच्या लचक्यांनीं जीण झालेल्या पंजाबीय हिंदु वाङ्मयाचे हृदयाचे घाव पुनः संस्कृत वाणीच्या जीवदस्पन्शानें भरून येत आहेत. अशा रीतीनें अुत्तरेंतील मुसलमानांच्या अतिरेकी महत्त्वाकांक्षेची तितकीच प्रबळ प्रतिक्रिया अुत्पन्न होअून हिमालयापासून गंगासंगमापन्यंत पंजाबी, हिंदी अित्यादि बाटलेल्या भाषांच्या शुद्धीकरणाचें काय तिकडच्या बाटलेल्या मलकाना रजपूतांच्या शुद्धीकरणाअितकेंच जोमानें चाललेलें आहे. सिंधमध्येही या आंदोलनाच्या दुंदुभीवर टिपसूं पडलें आहे.

महाराष्ट्राने मार्गे राहतां कामा नये

१९. अशा वेळच्या त्यांच्या त्या स्वाभिमानपूरित प्रयत्नास महाराष्ट्रीयानीं सहाय्य देणें हें महाराष्ट्राचें कर्तव्य आहे. त्यानें त्यांच्या वाङ्मयांतून हुसकून दिलेल्या परदेशी शब्दोच्चाराला आपण आपल्या मराठीच्या घरांत शिरून दबा धरून बसण्यास संधि देतां कामा नये. त्यांच्या भाषा जेव्हां मल्लेंच्छ भाषेच्या दास्याच्या बेड्या भूषणभूत नूपुर समजून पायांत वागवीत होत्या, तेव्हां ज्या मराठीनें शिवरायादिकांच्या स्फूर्तीनें त्या बेड्या आपल्या पायांतून तोडून काढून टाकण्यासाठीं त्यावर शुद्धीकरणाच्या घणाचे घाव घातले तीच मराठी आतां तिकडील सच्च हिंदु भाषा संस्कृततेच्या गंगेत न्हाऊन परदेशी भाषेचा कलंक धुवून सुस्नान होऊन, निष्कलंक वाङ्मयाच्या घांटावर चढत असतां तीच मराठी तिच्या अंगावर पुनः ओडालेला व सांचत आलेला परदेशी शब्दांचा चिखल न धुतां अशी पारोशी व गदळवाणीच राहून त्यांत मिसळूं पाहील तर ते तिचा यथास्थ उपहास कां करणार नाहीत?

अेतदन्तु उत्तरीय प्रगतिशील अशा बंगाली व हिंदी भाषांशीं उत्तमत्वांत, शुद्धत्वांत व सुसंस्कृतत्वांत जर मराठीस हार जावयाचें नसेल तर तिला त्यांच्याप्रमाणेंच आपल्या वाङ्मयांत घुसलेले व ज्यास निवडून नष्ट करण्यासाठीं मार्गे शिवाजीपासून मोरोपंतापर्यंत आपले सच्च स्वाभिमानी पूज्य प्रयत्न करीत आले, ते मुसलमानी परदेशी शब्द शक्य तितके आपल्या लेखणीस वा वाचेस न विटाळतील अशी सावधानता (खबरदारी नव्हे) ठेविली पाहिजे—असा पण केला पाहिजे. शिवाजी महाराजादिकांच्या राज्यव्यवहारकोशादि आघातांतूनहि जीव बचावून आपल्या वाङ्मयांत धुमाकूळ घालीत असणाऱ्या शेंकडों मुसलमानी परदेशी शब्दांस आपण वापरण्याचें सच्चस्वीं सोडून दिलें पाहिजे. म्हणजे आपल्या मराठीचें गद्य व पद्य उत्तर हिंदुस्थानांतील हिंदी नि बंगालीमध्ये आजकाल प्रौढ दर्शेंत पोचत चाललेल्या आपल्या अितर बंधूंच्या गद्याशीं समकक्ष नि समरूप होऊन नि संस्कृतोद्भव अशा अनेक हिंदु भाषा ऐकजीव होऊन त्यांची पुढें-मार्गे ऐकच हिंदु भाषा करण्याच्या ध्येयाकडे ऐक पाऊल पुढें टाकिल्यासारखें होणार आहे.

मराठी वाङ्मय योग्यतेंत बंगाली वा हिंदी वाङ्मयाहून हीनतर नाही

२०. येथें अितकें स्पष्टपणें सांगणें अवश्य आहे कीं, प्रस्तुतचा निबंध केवळ शुद्धीकरणाचाच असल्यानें मराठी भाषेची अितर उत्तरीय भाषांशीं तुलना केवळ अुद्ध शब्दांच्या भेसळीपुरतीच नि त्या अर्थीच केलेली आहे. बंगालींतून वा अच्वाचीन हिंदींतून अुद्ध वा तत्सम परदेशी मल्लेंच्छ शब्द पार धुडकावून देण्यांत येत आहेत नि आपल्याकडे आज काल ती दृष्टी सुटल्यामुळें मुसलमानी शब्दांस वेदांतासारख्या विषयांतहि सर्रास वावरून देण्यांत येतें अितक्यापुरतीच मराठी गद्याची न्यूनता वा अप्रौढता आम्ही मान्य करीत आहोत. तद्विरहित कोणत्याही दृष्टीनें मराठीस किंवा तिच्या वाङ्मयसंपत्तीला आम्ही अितर हिंदी भाषासंपत्तिपेक्षां अुणी लेखीत नाही. आम्हांस त्या त्या भाषांच्या पुष्कळ अध्ययनानंतर असेंच वाटतें कीं, आजही हिंदुस्थानांत प्रगतिशील असणाऱ्या हिंदी भाषांत मराठी व तिचें वाङ्मय हें कोणांच्याहि मार्गे नाही, अुलट अनेकांच्यापुढें आहे. हिंदी वाङ्मय तर अजून बनत आहे, पण बंगाली वाङ्मयहि मराठीचे पुढें नव्हतें आजहि नाही. अेखाद्या विषयांत तें पुढें असेल तर अितिहासादि विषयांत महाराष्ट्र वाङ्मय पुढें आहे. तो विषय प्रस्तुत नसल्यानें अुद्ध वापरण्यांत जो मराठीचा गयाळपणा होत आहे तो घालविण्यासाठीं त्या गोष्टींत अितर वाङ्मयाचे प्रयत्न ग्राह्य आहेत हें सिद्ध करण्यापुरतेंच त्यांचे प्रौढत्व सूचक शब्द योजिल्यानें त्या शब्दांचा विपर्यास होऊन मराठीपेक्षां तीं वाङ्मये सच्चतोपरींनीं श्रेष्ठ आहेत असा अन्त त्यांतून काढण्याचा कोणीहि प्रयत्न करील तर तो अन्याय्य, अतथ्य नि निष्कळ होतील अितकेंत सुचवून ठेवणें येथें पुरे आहे.

म्हणूनच त्यांच्याप्रमाणेच आपणहि शुद्धीकरणाकडे लक्ष पोचविलें पाहिजे

२१. आतांपर्यंत अलिखित केलेल्या अनेक कारणांसाठी मराठीच्या परकीय शब्दांच्या शिरजोरपणाने झालेल्या भ्रष्टीकरणाचा निषेध नि प्रतिरोध करून तिचे शुद्धीकरणाचे कार्य पुनः चालविणें हें आज आपलें कर्तव्य झालेलें आहे. श्रीशिवरायादि पूर्वजांच्या कृपेनें मराठीवर पडूं पाहणारी म्लेंच्छ भाषांची धाड आपल्या अतरेकडील भाषाभगिनींवर जितकी वेगानें नि भयंकर प्रकारें पडली तितकी पडूं शकली नाही. म्हणून हिंदीचें वा पंजाबीचें वा सिंधीचें शुद्धीकरण करणें हें जितकें अवघड होऊन बसलेलें आहे तितकें मराठीस शुद्ध करणें कठीण नाही, नि कठीण नव्हतें म्हणूनच तें काम तसेंच पडून राहिलें होतें. परंतु अतरेस तें शुद्धीकरण कठीण झालेलें असतां हि हिंदी नी बंगाली गद्यपद्यांत तें त्यांनीं अितक्या पूंणपणें करून दाखविलें आहे कीं आतां मराठींतील म्लेंच्छ शब्दांची अुरलेली थोडी घाणहि कोणास सहन होणारी नाही. आपणांसहि ती आतां ध्यानांत आल्याविना राहणार नाही. म्हणून प्रत्येक लेखकानें यापुढें लिहितांना अरेबियनादि परदेशी शब्द शक्य तितके आपल्या मराठींतून वर्ज्य करण्याचा विडा अुचलला पाहिजे.

प्रत्येक भाषेत कांहीं परकीय शब्द असावयाचेच

२२. प्रत्येक जिवंत नि सकस भाषेत अितर भाषांतील शब्द हे थोड्या बहुत प्रमाणांत यावयाचेच. त्यांतहि अिंग्रजी सारख्या साम्राज्याच्या भाषेत त्यांचे अस्तित्व हें त्या भाषाभाषीयांच्या सम्राटपणाची कथा सांगणारे अेक गमकच असतें. मराठीसहि अेकदां या अखिल भारतवर्षाच्या साम्राज्याची अुलाढाल करावी लागल्यामुळें तींत अितर आकुंचित जनपदाच्या भाषेचें आकुंचन न राहून ती प्रसरणशील नि प्रसरणक्षम बनत गेली व तींत अनेक प्रदेशांचे अनेक शब्द मिसळून गेले, हें अेकपरी महाराष्ट्रभाषीयांच्या पूंच वैभवाचेंच गमक आहे. परंतु प्रत्येक प्रसरणशील भाषेमध्ये परदेशी शब्द असणें हें जरी अपमानास्पद असतेंच असें नाही — अिंग्रजी भाषेत शेंकडा पन्नासांहून अधिक शब्द तदितर भाषेचे आहेत — तरी ते शब्द त्या भाषेचे घरांत दास म्हणून असावेत. पण जेव्हां ते धनीपणा गाजवावयास लागतात किंवा नारायणराव पेशव्यांच्या गारद्यांप्रमाणेंच वाटेल तेव्हां माडीवर चढून धन्यासच ठार मारण्याअितके प्रबल व बहुसंख्य होतात तेव्हा देखील जर त्यांस हाकलून न दिलें तर त्या भाषेसच ते आपली दासी करावयास सोडीत नाहीत. भाषेत परकी शब्द कोठपयंत असावेत, पारिभाषिक शब्द कसे करावेत अित्यादि भाषाविषयक प्रश्न हे या लेखांत येत नसल्यानें केवळ दिग्दर्शनाथ अितकें सांगणे पुरें आहे कीं —

दशोदेशींचे भिन्नभिन्न नि विशिष्टपदाथबोधक शब्द परदेशी असल्यास कांहीं प्रत्यवाह नाही

२३. अुदाहरणाथ नवीन फुलास तदेशीय नांव असेल तर कांहीं प्रत्यवाह नाही. अेखादा विशिष्ट प्रकारचा पशुपक्षी तदेशीय नांवानेंच संबोधिला जाणें योग्य आहे. अशानें भाषेतील शब्दसंपत्तीहि वाढेल.

परंतु ज्या वस्तूस वा कल्पनेस अुत्तम प्रकारें निर्दिष्ट करणारे अेकाहून अधिक शब्द आपल्या पूंचजव्यवहृत प्रिय मातृभाषेत आधींच विद्यमान आहेत तेथें त्या वस्तूस वा भावनेस संबोधण्यासाठीं ते सच स्वदेशी शब्द सोडून केवळ गबाळग्रंथीप्रमाणें परदेशी शब्दाचा व्यवहार करणें हें मात्र निषिद्ध असावें

२४. आपल्या मराठींत वा कोणत्याहि हिंदु भाषेत जर अेखादा शब्द लागल तर तो अितर संस्कृतोद्भव हिंदु भाषांतून घ्यावा. कारण त्या सच आपल्याच भाषा आहेत. तो त्या सच हिंदु भाषांत न

मिळाला वा अखादा शब्द नवीनच निम्माण करावा लागला तर शब्दसमृद्धीने नवीन शब्द निमित्त करण्याच्या क्षमतेने नि अथांचे सूक्ष्म भेदाभेद व्यक्त करण्याच्या शक्तीने अत्यंत संपन्न असलेली ही देववाणी, ही आपली संस्कृत भाषा आपल्या पाठीशी वरदहस्त आभारून आभीच आहे, तिच्या अखंड निर्धीतून तो अचलून घ्यावा. अितकें करूनहि जर वाण पडेल वा विशिष्ट पदाथाचें तें विशिष्ट नांव असेल तरच काय तो परदेशी भाषेचा शब्द अपुयोगांत आणवा.

परकी शब्दांची अुदाहरणे

२५. ह्या संक्षेपतः निन्दिष्ट केलेल्या नियमांचा प्रकाश आपण मराठीच्या आजच्या स्वरूपावर जर पाडिला तर शेंकडों परकीय शब्द आपल्या गयाळपणाच्या अंधकारांत चोरासारखे शिरून धन्यासारखे वावरत असलेले अुघडकीस येतात. अुदाहरणाथ “शिवाय” शब्द घ्या. ‘ब्रह्माशिवाय सच असत्य!’ अशीं धेडगुजरी वाक्यें आपल्या गंभीर वाङ्मयांतहि खुशाल मिरवीत असतात. ब्रह्माविना, ब्रह्माव्यतिरिक्त अित्यादि अनेक प्रतिशब्द असतांना हा “शिवाय” अितका बोकळला आहे कीं तो तदन्थक आमच्या ‘व्यतिरिक्त’ अित्यादि शब्दांस धुडकावून देअून त्यांचेच छातीवर चढून बसला आहे. ‘मुलूख’ शब्दाची तीच गोष्ट. जुन्या मराठींत हा शब्द खिलून गेल्यानें तो आज गद्यांतून येतो, हें तर राहोच. पण आतां तर ‘शाहिरी’ कवितेचा पुनरुद्धार करण्याच्या वेडांत हा शब्द मराठी पद्यांतही घुसडून देण्यांत येत आहे. मुलूख म्हणजे देश, प्रदेश. जगत् दिग्विजयाचीं वण्णें कांहीं मुसलमानी सत्तेतच हिंदु भाषांत करण्याचा आरंभ झाला नाहीं. मुसलमानांच्या महंमदाच्या जन्मापूर्वीहि हिंदुंनीं व त्यांच्या भाषांनीं दिग्विजय केलेले आहेत. असें असतां मराठ्यांच्या दिग्विजयाचीं वण्णें मुलूख, मुलूखगिरी अित्यादि शब्द न घालतां या ‘शाहिरांना’ करितां येअूं नयेत हा त्यांच्या विपन्यस्त कल्पनेचा दोष आहे, गुण नव्हे. ‘तयार’ शब्दांचे स्तोम तर औरच. विटाळ होअूं नये म्हणून टुणटुण अुड्या मारीत येणारे सोवळें भटजीसुद्धां अगदीं देवघरांतून विचारितांना अैकूं येतात कीं, गंध, पुष्प, अक्षता वगैरे सच पूजासाहित्य ‘तयार’ आहे ना ? ‘भात तयार आहे’ अित्यादि वाक्यांत तर या तयार शब्दाला काढून टाकून तेथें आपले सिद्ध, सज्ज, पूण अित्यादि अनेक प्रतिशब्द घालणें हें जवळजवळ अशक्य होत चाललें आहे, अितकी या ‘तयाराने’ त्याच्या विरुद्ध कोणीं बंड केलें तर तें मोडण्याची जय्यत ‘तयारी’ करून ठेविली आहे. स्वयंपाक सिद्ध आहे, पूजासाहित्य सिद्ध आहे, आम्ही लढावयास सन्नद्ध आहों, ते सज्ज आहेत, हें काम पूण झालें आहे, अशीं वाक्ये काय कानास रुचत नाहींत? मग अितके शब्द आपले असूनहि केवळ संवयीनें “तयार” शब्दच रुचूं लागून हे जुने शब्द मरणोन्मुख होअून बसावेत हें “शाहिरी” कवितेच्या “फंदीस” हि लाजिरवाणें वाटेल यांत आम्हांस कांहीं शंका वाटत नाहीं.

परंतु “आजतागाअीत” चा डौल अगदी निराळा. या शब्दाविना आपल्या पत्रास शोभाच येत नाहीं अशी सचसाधारण समजूत दिसते. आम्हांला अलिकडेच अेका थोर धन्माधिकाऱ्याचें अेक पत्र आलें; त्यांत त्यांच्या “चिटणिसांनीं” प्रथम अति पुरातन व शुद्ध असा अेक अन्धा अधिक छेदक (पॅरिग्राफ) निम्नल संस्कृतांत धन्माधिकाऱ्यांच्या ठरीव पद्धतीचा लिहून खालीं झटकन लिहिलें कीं “आजतागाअीत सुखरूप आहों.” येथें आजपावेतों म्हटलें असतां काय हानि होत होती? पण अशा शब्दांत कांहीं विशिष्ट प्रौढी आहे अशी संवयीनें विकृत कल्पना आम्हां सगळ्यांची लहानपणापासून झाल्यानें हे शब्द नसले म्हणजे चुकल्यासारखें होतें! या ‘आजतागाअिता’चें स्तोम ‘आजतागाअित’ झालें तें पुरवलें. यापुढें या धेडगुजरी शब्दास निरन्थक आपल्या वाङ्मयांत वावरूं देणें लज्जास्पद मानिलें पाहिजे त्याचप्रमाणें खाली सही केलेली आहे. चिटणीस — निसबत — श्रीमत् अित्यादि अित्यादि. आतां हा ‘निसबत’ शब्द येथें या शुद्ध व सुंदर संस्कृत शब्दाभोवतीं नैवेद्याभोवतालच्या अेकाद्या घुंघरटासारखा कां घोटाळत आहे ? श्रीमंत अमक्याच्या

सेवेंतील काव्यवाह वा लेखक अशी सही केली तर काय या पत्राची शोभा राहणार नाही ? “मालक”, “जखमी”, “फौज”, “लष्कर”, “शहर” नि जुन्या मराठीतून घुसलेल्या अशाच अितर शेंकडों शब्दांस आपण निष्कारण आपल्या डोक्यावर नाचवीत फिरतो. शिवाजी महाराजांचे राज्य आणखी कांहीं काळ टिकतें तर ज्या मल्लेच्छ शब्दांस त्यांनीं काढकाढून भाषेतून हुसकून दिलें असतें त्याच फौज, लष्कर अित्यादि परकीय शब्दांस अेकाद्या अभिजात शब्दाप्रमाणें “शाहिरी” कवितेंत अप्रौढ लेखक अपुपयोजितांना पाहून नि तीच आपल्या कवितेची विशिष्ट शोभा म्हणून समजतांना बघून हंसावे की रडावें हें समजत नाही. मराठी सैन्य, सेना, या स्थलीं मराठी फौजा, लष्कर हे शब्द घालण्यांत कांहीं अेक विशेष डौल येतो अशी जी कित्येक नवशिक्याची समज आहे त्यांनीं, ती केवळ आपल्या विपन्यस्त नि अज्ञ संवयीचा परिणाम आहे असें पक्कें समजावें नि हे मल्लेच्छ शब्द शक्य तितके टाळावेत. आपणास जुन्या मराठीचे पुनरुज्जीवन अवश्य करावयाचे आहे. पण तें मुसलमानी मराठीचें नव्हे.

कांहीं शब्द पश्चियन भासले तरी स्वदेशी आहेत

२६. आतां असे अनेक शब्द आहेत कीं जें पश्चियन वाटत असले तरी संस्कृत धातूपासूनच साधलेले आहेत. वास्तविक पाहतां जुनी पश्चियन भाषा ही मराठी बंगालीप्रमाणेंच शुद्ध संस्कृतोत्पन्न अशी अेक प्राकृतच आहे. तिच्यांतील शब्द मराठींत जे आतां अगदीं रूढ होअून बसलेले आहेत, ते जर अगदी संस्कृतोद्भव नि सहज साध्य असतील तर खुशाल अपुपयोजावेत, त्यावर आपला अधिकार आहे. अुदाहरणाथ सुरू हा शब्द “सरणें, चालू होणें” या धातूपासून अुत्पन्न आहे. हक्क हा स्वक् शब्दापासून आहे. पंजाब हा पंचआप शब्दापासून आहे. जर ते शब्द आपल्यांत अत्यंत रूढ असलेले दिसून येतील तर ते पश्चियनच आहेत हें कशावरून समजावें? संस्कृतचीं रूपें पश्चियनमध्ये जशीं विकृत होतात तशीच प्राकृतांत होतात. तेव्हां ती आमच्या अिकडेच प्रचलित झालेली नसतील म्हणून कशावरून? असे शब्द खुशाल राहूं द्यावेत.

दृष्टिकोन बदलला पाहिजे

२७. कोणते शब्द ठेवावेत आणि किती ठेवावेत हे स्फुट प्रश्न येथें प्रस्तुत नसून परकी भाषेतून आपल्या भाषेंत निष्कारण घुसलेले शब्द काढून तीस शुद्ध करण्याचें पूंचजांनी आरंभिलेलें काव्य, की ज्याच्या बळानेंच मराठी मुसलमानांच्या तावडींत अुत्तरेकडील सिंधी, पंजाबी वाङ्मयाप्रमाणें पूणपणें गवसूं शकली नाही — तें काव्य पुढेंहि चालवावें अितका निश्चय, अितकी जाणीव, अितका निश्धार, मराठी भाषाभाषीयांत अुत्पन्न करावा नि अुत्तरेकडे हिंदी नि बंगाली गद्यपद्यांत अुन्दू शब्द वापरणें हें जसें कमीपणाचें, ढिलेपणाचें, दोषास्पद समजलें जातें तसें तें अिकडेहि समजलें जावें अेवढ्या हेतूनें हा विषय पुढें आणीत आहों. यामुळें या दिशेकडे महाराष्ट्र लेखकांची दृष्टि रागानें म्हणा, त्रासानें म्हणा वा केवळ थट्टेनें म्हणा पण वळली म्हणजे पुरे. बाकी कोणता शब्द परकी आहे हें पुढें वेळोवेळीं होणाऱ्या चन्चेनें ठरेल. वर आम्हीं सामान्यतः दिलेल्या नियमांस अनुसरून आवश्यक असेल तेथेंच काय ते नवीन परकी शब्द द्यावेत व कोणत्याहि प्रकारची आवश्यकता नसतां व तदन्थक आपले संस्कृतोद्भव सुंदर शब्द विद्यमान असतां केवळ ढिलाईनें मराठींत शिरोजोर होअून बसलेले जुने परकी शब्द वेंचून वेंचून कांट्यासारखे दूर दूर फेंकून द्यावेत अितका निश्धार, जर निदान लेखकांची नि वाचकांची नवीन पिढी तरी करील तर या लेखाचा तात्कालिक हेतु सिद्धीस गेला असें होतील. विष्णुशास्त्र्यांच्या सावधानतेनें अिंग्लिश शब्द मराठी गद्यांत कचितच नि पद्यांत मुळीच येअीनासे झाले आहेत, तशीच मुसलमानी शब्दांचीहि स्थिती झाली म्हणजे झालें.

हैं अगदीच सहज नसलें तरी सुलभ आहे हें ज्यांना हिंदी नि बंगाली गद्य-पद्य किती थोडे दिवसांत व किती पुष्ण रीतीनें सुसंस्कृत नि म्लेंछशब्दस्पर्शानें अगदीं अकलुषित होअूं शकलें हें माहीत आहे त्यांच्या तेव्हांच लक्षांत येतील.

त्रास होतील पण म्हणूनच निन्धार दुणावला पाहिजे

२८. हजर, गरज अित्यादि तोडांत, हाडामासांतून रुळलेल्या शब्दांस परकी म्हणून सोडण्याचा प्रयत्न करितांना, बोलतांना नि लिहितांना प्रत्येकास फार नि पदोपदीं त्रास होतील हें आम्हीं स्वतःचे अनुभवावरून जाणून आहों. परंतु ह्या त्रासानें हे शब्द टाळण्याचा आपला निन्धार मात्र अधिक दुणावला पाहिजे. त्रासाचा दोष ज्यांनीं आपल्या भाषेंतील ही घाण अघड करून दाखविली त्यांचा नसून ज्यांनी ती काढतां काढिली जाअूं नये अितकीं वाढूं दिली त्यांचा- आपणा सन्वांचा- आहे. म्हणून त्या त्रासामुळे वैतागून, ‘जाअूं द्या! हे शब्द बहिष्कृत करणें मूखपणा आहे, हा अभिमानाचा अतिरेक आहे!’ असें न म्हणतां अलुट प्रत्येकानें आपल्याशीं असेंच म्हटलें पाहिजे कीं, ‘काय बुवा! खरेंच की केवढी लजेची गोष्ट!’ हजर आपल्याला आपला प्रतिशब्द देखील देतां येअूं नये अितके या म्लेंछ शब्दानें आम्हांस परवश करून टाकिलें अं ! ‘टिळक सभेंत विद्यमान होते, वन्तमान होते, किंवा हिंदी वा बंगाली म्हणतात त्याप्रमाणें अुपस्थित होते’ असा वाक्यप्रयोग केला असतांही नवखा नि ओढूनताणून केल्यासारखा वाटावा नि ‘टिळक हजर होते’ हे वाक्य बायकापोरांपन्थंत आपलें असें वाटावें ही केवढी लजेची गोष्ट?

असा विचार जर प्रत्येकजण करील तर तो हा प्रश्न अुपस्थित केला म्हणून आम्हांस दोष न देतां त्या रागाचे भरांत अलुट शक्य तितके अुन्दू शब्द न वापरण्याचा निश्चय करील. आम्हीं व्यवहारांत अगदीं अनावश्यक पण शिरजोर झालेल्या कांहीं अुन्दू शब्दांची नामें या लेखांत दिलीच आहेत. प्रस्तुत तितके शब्द सन्वांनीं टाळण्याचा निन्धार केला तरी पुरे. पुढें या विषयाची जसजशी चन्चा वाढून आक्षेप-प्रत्याक्षेप होत जातील तसतसे आणखी शब्द अुजेडांत येअूं लागतील. सध्यां मराठी भाषेच्या शुद्धीकरणाचें ‘सूत अुवाच’ जरी झालें तरी पुरे आहे.

२९. या विषयावर केसरींत आम्हीं जे लेख प्रसिद्ध केले त्यांच्या अुपसंहारांत असें लिहिलें होतें कीं, “कोणते शब्द ठेवावेत आणि परकी शब्द मराठींतून काढण्याचा प्रयत्न करावा हे फुटकळ प्रश्न येथें सोडवीत बसण्याचा हेतु नसून परकी भाषेंतून आपल्या भाषेंत निष्कारण घुसलेले शब्द काढून तिला शुद्ध करण्याचें पूचजांनीं आरंभिलेलें काय कीं ज्याच्या बळानेंच मराठी भाषा मुसलमानी भाषेच्या तावडींत, अुत्तरेकडील सिंधी, पंजाबी, हिंदी अित्यादि भाषांप्रमाणें पूष्णपणें सांपडूं शकली नाही — तें काय पुढें चालवावें अितका निश्चय, अितकी जाणीव मराठीभाषाभाषीयांत अुत्पन्न करावी नि अुत्तरेकडे हिंदी आणि बंगाली गद्यपद्यांत अुन्दू शब्द वापरणें हें जसें कमीपणाचे आणि ढिलेपणाचे द्योतक नि दोषास्पद मानिलें जातें तसें तें अिकडेहि समजलें जावें अेवढ्या हेतूनें हा लेख लिहिलेला आहे. या लेखामुळें या दिशेकडे महाराष्ट्र लेखकांची विचारी दृष्टी रागानें म्हणा त्रासानें म्हणा वा केवळ थट्टेने म्हणा, पण वळली म्हणजे पुरे.”

ही सुदैवाची गोष्ट आहे कीं, यापैकी कोणत्या ना कोणत्या तरी भावनें प्रेरित होअून या विषयाकडे आम्हांस वाटलें होतें त्याहून पुष्कळच अधिक तीव्रतेनें महाराष्ट्र लेखकांचे आणि लोकांचें लक्ष वेधलें गेलें. अितकेच नव्हें तर त्या चळवळीचा प्रतिध्वनि मुंबयीच्या ‘टाअिस्समध्ये’ सुद्धां घुमण्याचे बाकी राहिले नाही. बहुतेक मराठी पत्रांतून या विषयावर अुनुकूल — प्रतिकूल लेख येअून गेले त्या सच लेखांचा सांगोपांग

विचार करावयास पाहिजे होता. त्यांतील पुष्कळ आक्षेप मूळ लेख संपूर्ण न वाचल्यानेच उत्पन्न झालेले होते. कांहीं विचारजन्य होते, कांहीं विकारजन्य होते. त्या उत्तरपक्षीय चर्चेस जर वेळीच उत्तर देतां आलें असते तर त्याची जी अेकसारखी पुनरावृत्ती अितर टीकाकारांकडून करण्यांत येत आहे ती न होतां पुष्कळांचें सहज समाधान होअू शकलें असतें. परंतु या भाषाविषयक प्रश्नापेक्षांहि आज आपल्या हिंदु समाजाची आणि राष्ट्राची अमन्याद हानि करीत असलेल्या अस्पृश्यतेच्या निवारणाचा प्रश्न निकडीनें हाती घेअून निदान रत्नागिरीस तरी त्याचा पिच्छा पुरविणें हें अधिक महत्त्वाचें कन्तव्य प्रथम करावें लागल्यानें आजवर या भाषाशुद्धीच्या लेखांवर आलेले आक्षेप अेकत बसण्यापलिकडे आम्हांस कांहीं अधिक करितां आलें नाहीं. परंतु आतां तो स्थानिक प्रश्न समाधानकारक रीतीनें जवळ जवळ सुटला असल्यानें मराठी भाषेच्या शुद्धीकरणाचे प्रयत्नावर आलेल्या आक्षेपांचें निरसन आणि झालेल्या चर्चेची समालोचना थोडक्यांत करण्याचें योजिलें आहे.

प्रेमद्वेषाचा गोंधळ

३०. या आक्षेपांतील जे विकारजन्य आहेत त्यांची वास्तविकपणें पाहतां उत्तर देण्याअितकीहि योग्यता नाही. तथापि त्यांतील अेकातरी आक्षेपाविषयीं कांहींच अुल्लेख न करणें म्हणजे त्या हेत्वाभासास सात्त्विक भावड्या मनांचा बळी दिल्यासारखें होणार असल्यानें त्याचा थोडासा समाचार घेणें प्राप्त आहे हा आक्षेप म्हणजे शुद्धीकरणाची — भाषेच्या शुद्धीकरणाची — ही चळवळ द्वेषमूलक असल्यानें अत्यंत निंद्य आहे, हा होय. गेल्या कांहीं वर्षांत हा प्रेमद्वेषाचा गोंधळ अितका बोकाळला आहे कीं, त्या त्या शब्दांनीं व्यक्त होणाऱ्या भावनांतील गंभीरपणा नाहींसा होअून त्यांना गावंढळपणाचें स्वरूप येत चाललें आहे. जेथें पहावें तेथें प्रेम आणि अहिंसा अेकाद्या प्रेतासारखी मार्गांत आडवी पडलेली ! मराठी भाषेंत अनावश्यक असलेल्या आणि तिच्या स्वरूपास विसंगत दिसणाऱ्या परदेशी शब्दांस न स्वीकारणें हा म्हणे त्या शब्दांचा द्वेष होय ! अुद्यां माझ्या पायास न बसणारा जोडा मीं टाकून दिला म्हणजे तो त्या जोड्याचाहि द्वेष होअील — निदान ज्या चांभारानें तो जोडा शिवला त्याचा तरी होअीलच होअील. घरांतील कचरा फेकूं लागलें कीं तो झाला त्या कचऱ्याचा द्वेष — निदान ज्यानें तो कचरा टाकला त्याचा तरी !

परंतु अेका अर्थीं आपल्या भाषेंत परभाषेंतील शब्दांचा डोअीजड सुळसुळाट होअून तिची श्रुतिमंजुलता, स्वाभाविक शुद्धी आणि अैतिहासिक पारंपर्य बिघडूं नये म्हणून कांहीं अरेबी शब्द काढून टाकणें किंवा आजकाल गबाळ लोक फादर, मदर अित्यादि अिंग्लिश शब्द त्यांत कांहीं विशेष विद्वत्ता दिसते अशा समजुतीनें — मराठींत वापरतात तसे वापरणें हें निंद्य आहे म्हणून म्हणणें हें अरेबीचा किंवा अिंग्लिशचा द्वेष करणें कां होअूं नये ! प्रेमाची पूर्णता म्हटली म्हणजे मराठी भाषाच सोडून देअून अरेबीचा, निदान मुसलमानी अुद्धूचा, स्वीकार करणें हीच होय ! या दृष्टीनें पाहतां परदेशी कपडे वापरूं नका, स्वदेशीच वापरा, आपल्या मुलाचें नांव अिब्राहिम किंवा अरुंडेल न ठेवितां अनंतच ठेवा असें सांगणेंहि द्वेषमूलकच ठरतें.

कोणतीही गोष्ट द्वेषमूलक आहे हें त्या गोष्टीच्या मुळाशीं द्वेषपूर्ण भावना होती — ती गोष्ट कोणास विनाकारण चीड आणण्यासाठीं केली होती कीं काय या प्रश्नावर वास्तविक पाहतां अवलंबून आहे. मराठींत अनावश्यक अुद्धू वा अिंग्रजी वा जन्मन शब्द घुसूं देअूं नयेत या न्याय्य आणि स्वाभाविक अिच्छेच्या आणि प्रयत्नाच्या मुळांशी कोणास चिडविण्याचा अुद्देश आहे हें या आक्षेपकांस कोणी सांगितलें ? सिंधमध्ये आपल्या हिंदु बांधवांनी लिपी ही मुसलमानी सत्ताकालांत नामशेष झालेली आणि भाषा अरेबी शब्दांच्या

आघाताखालीं अितकी चिरडून गेलेली कीं बाप, आजी अित्यादी अत्यंत घरगुती शब्दांस देखील आरबी अथवा अुन्दू शब्द व्यवहृत करणें सभ्यपणाचें लक्षण समजलें जाअूं लागलें. अशा स्थितींत तेथील हिंदूंत आपल्या भाषेच्या आणि लिपीच्या पुनरुज्जीवनाची चळवळ सुरू करण्याचा आम्ही प्रयत्न करूं लागलों तेव्हां हाच द्वेषाचा आक्षेप आमचेवर तत्रस्थ हिंदूंकडूनहि करण्यांत आला. पुढें ही चळवळ जशी जोरावली आणि सिंधी पत्रें, शाळा व वाङ्मय हीं जसजशी हिंदी लिपींत आणि शुद्ध सिंधींत आविर्भूत होअूं लागलीं. तशीतशी मुसलमानांची समता ढळूं लागून आतां त्यांनीं सरकारास अज्ज करून शिक्षणविभागाचा अेक ठरावहि करून घेतला आहे कीं सिंधमधील शाळांतील क्रमिक पुस्तकांत जुनेच नव्हत तर जे जे नवीन पारिभाषिक शब्द योजावयाचे ते संस्कृतोत्पन्न नसून अरेबीपासूनच साधित असले पाहिजेत! निदान हिंदु मुलांना तरी शुद्ध सिंधींत अथवा हिंदींत शिक्षण दिलें जावें आणि नागरी लिपी शिकविली जावी ही अत्यंत न्याय्य मागणी कराची – हैद्राबाद येथील हिंदूंच्या मोठमोठ्या संस्था आणि नगरपालिका करीत असतांहि, हिंदूंनी अलेफ बे, पे, या अुलट्या लिपीसच शाळांतून शिकलें पाहिजे म्हणून मुसलमान खटाटोप करीत आहेत. पण हिंदु मुलांनीं तरी आपली पूचजांची लिपी व भाषा शिकावी ही आमची चळवळ ज्यांस द्वेषमूलक वाटली ते प्रेमाचे आणि भूतदयेचे भोक्ते हिंदु मुलांनींहि आमचीच लिपी शिकली पाहिजे म्हणून म्हणणाऱ्या अरेबीच्या अुपासकांसहि तुम्हीं संस्कृतचा द्वेष करीत आहां म्हणून तुमची ही चळवळ द्वेषमूलक आहे असें सांगण्यास मात्र धजत नाहीत.

शिवाजी आणि चिपळूणकर

आपल्या मराठींत विसदृश्य आणि विसंगत असे अशुद्ध परकी शब्द नकोत असें कांहीं आम्हींच म्हणत नाहीं. श्रीशिवाजीमहाराजांनीं रूढ झालेलीं अष्ट प्रधानांची नांवें बदलून तीं सहेतुकतः संस्कृतमध्ये भाषांतरित केलीं आणि स्वराष्ट्रास पारतंत्र्याच्या पंकातून जसें अुद्धरिलें, स्वधन्मास परधन्माच्या छायेतून जसें वांचविलें. तसेंच स्वभाषेचेहि परकीय भाषेच्या बलात्कारापासून संरक्षण करण्यासाठी स्वतः राज्यव्यवहारकोश रचना करवून राजाज्ञा सोडल्या; तो त्यांचा प्रयत्नहि द्वेषमूलकच होता का? चिपळूणकरांनीं अिंग्लिश शब्दांच्या आक्रमणाचा तीव्र विरोध करून मराठी लिहिण्यात नि बोलण्यांत अिंग्रजी शब्द घुसडणाऱ्यांवर कोरडे ओढिले तो त्यांचा प्रयत्नहि द्वेषमूलक होता काय? यावरहि ‘होय’ म्हणण्याचें धाष्टर्य कराल तर अितकेंच सांगणें पुरे आहे कीं, मराठी भाषा, हिंदु भाषा आणि हिंदु राष्ट्र हीं ज्यांच्या योगानें या जगांत अितरांप्रमाणेंच आपलेंहि अस्तित्व अिष्टकाल पावेतों अक्षुण्ण राखण्याचें न्याय्य कन्तव्य बजाविण्यास समर्थ झालीं तो शिवाजी विष्णुशास्त्र्यादिकांचा द्वेषमूलक प्रयत्नच या गोमागणेशांच्या घरबुड्या भाबडेपणाहून अधिक श्रेयस्कर आणि म्हणूनच अधिकच अनुकरणीय असा सद्गुण होय असें आम्हांस वाटत आहे. आम्हीं त्याचें काळांत असतों तर त्यांसहि आम्हीं दोष दिला असता असें म्हणणारांस आम्हीं असें सांगतों कीं, खरोखरच जर आपण आजच्या काळांत जन्मास न येतां त्याच काळांत जन्मास आला असतां तर आजच्या काळावर आपले किती तरी अुपकार होते आणि शिवाजीच्या काळाची हानि तुमच्या वायफळ तोंडच्या वाऱ्यानें व्हावी असा तो काळ आजच्या काळासारखा कांहीं अेखाद्या पत्त्याचा तंबू नव्हता.

अुटाचें पिलूं

आणखी ‘हजर’, ‘यादी’ अित्यादि ज्या अुन्दू शब्दांनी आपले पूचज-व्यवहृत मराठी शब्द पार नाहीसें करून टाकिले आहेत त्यांस वापरण्याचे टाळून ते आपले जुने शब्द वापरूं लागावे म्हणून अुपदेश

करणें हे जर त्या अुद्ध शब्दांचा द्वेष करणें म्हणून निंद्य होय, तर आपल्या ‘विद्यमान’, ‘अुपस्थित’, अित्यादि तदन्थक स्वकीय शब्दांस पुनः जवळ न करितां तसेंच बहिष्कृत ठेवणें हाहि त्या जुन्या आणि स्वकीय शब्दांचा द्वेषच नव्हे काय? दुसऱ्याच्या अुंटाचें पिळ्ळू घरांत शिरल्यानें घरांतून बाहेर पळालेल्या मुलास परत बोलावून तें पिळ्ळू बाहेर घालविण्याचा प्रयत्न करीत असतां जर कोणी म्हणेल कीं, अरे त्या पिळ्ळास बाहेर घालविण्याची तुझी चळवळ द्वेषमूलक आहे तर त्यांस असें सांगणें प्राप्त आहे कीं, “सद्गृहस्था, पण माझ्या त्या स्वतःच्या मुलांस तसेंच बाहेर तिष्ठत ठेवणें आणि घरांत अुंटाचें पिळ्ळू पोशीत बसणें हें त्याहून द्वेषमूलक आणि तिरस्काराह् होणारे आहे!”

विकारजन्य आक्षेपांपैकी ज्या दुसऱ्यास थोडेसें अुत्तर दिलें पाहिजे असा आक्षेप म्हणजे —

अभिमानाचा अतिरेक

३१. अथवा ‘मनाचें प्रांतिक अकुंचितपण’ होय, मराठीचा आम्हांस अभिमान आहे यांत शंकाच नाही. परंतु त्या अभिमानाची मऱ्यादा जर आम्ही सांगूं लागलों तर आमच्या अभिमानास अतिरेक म्हणणाऱ्या नवऱ्या आणि अजाण भूतदयेच्या भक्तांस हुडहुडी भरूं पाहील. अुभ्या हिंदुस्थानांत अेकच राष्ट्रभाषा प्रचलित व्हावी म्हणून मराठीचें नांव व सुचवितां हिंदीचाच तो अधिकार आहे असें आम्ही आज वीस वंचवीस वऱ्शांपासून प्रतिपादीत आलों असून हिंदीच्या प्रचाराऱ्थ अेकसारखें झटत आहोंत. इतकेंच नव्हे तर सऱ्व प्रांतिक भाषा इतर सऱ्व प्रांत सोडण्यास सिद्ध असतील आणि त्यांतील अुत्तम वाङ्मय हिंदीमध्ये रूपांतरित झाल्यानें राष्ट्रीय वाङ्मयास हानि होण्याचें भय न अुरेल तर सऱ्व प्रांतिक भाषांस अेका मळसूत्रास दाबल्याबरोबर समुद्रांत बुडविणारें अेकादें यंत्र आज जरी कोणी शोधून काढीत असलें तरी आजहि तें मळसूत्र दाबून राष्ट्रीय भाषेस मराठीचा अेकदम बळी देण्यास आम्ही सिद्ध आहोंत. हेंच काय परंतु सऱ्व मनुष्यजातीची अेक भाषा जर आज होत असेल किंवा जेव्हां केव्हां होईल आणि ती स्वीकारून इतर सऱ्व देश आपआपल्या भाषांस त्यागपत्र देण्यास सिद्ध असतील तर आम्ही आमच्या मराठीचाच नव्हे तर सऱ्व हिंदु राष्ट्रीय भाषांचाहि त्याग करण्यास अनमान करणार नाही. परंतु तुमची भाषा तेवढी तुम्ही मारून टाका आणि भूतदयेसाठीं म्हणून आमची तेवढी जगाची भाषा म्हणून स्वीकार करा या ‘अेस्पेरंटो’च्या बकसाधुत्वास भाळण्याइतकी मात्र आमची भूतदया भोळसट नाही.

अेस्पेरंटोचा मायावीपणा

अेस्पेरंटोच्या कल्पनेंत युरोपीय रोमन लिपी आणि युरोपिअन भाषा यांचेंच अस्तित्व तेवढें गृहीत धरून अुभ्या आशियाच्या भाषासंघास नामशेष करून टाकण्याचा जो मायावीपणा होता त्यामुळें आम्ही त्या चळवळीस विलायतेंत असतांना विरोध करीत होतो आणि त्या अेस्पेरंटोच्या केवळ युरोपीय खुळासाठीं आमच्या संस्थानांतून हजारों हजार रुपये अुकळले जात हें न साहून तो द्रव्यशोध थांबविण्यासाठीं आम्ही तीव्र टीका करीत असूं. त्याच दृष्टीनें मराठीकडे आम्ही आजहि पहात आहोंत. राष्ट्रीय भाषेच्या अुन्नतीस बाधक होअील तर मराठीचें नांव काढणें आम्ही या क्षणीं सोडून देअूं. परंतु सद्यःस्थितींत प्रांतिक भाषांचें अस्तित्व हें अपरिहाय्य म्हणून त्या मारून टाकण्याचा प्रयत्न केल्यानें राष्ट्रीय वाङ्मयाच्या होणाऱ्या लाभापेक्षां हानीच अधिक होण्याचा संभव आहे. म्हणून प्रांतिक भाषा आणखी कांहीं शतकें दुय्यम म्हणून अस्तित्वांत असूं देणें हें सऱ्वच प्रांतांतील विचारवंत लोकांस अभिप्रेत आहे. आणि जोंवर इतर प्रांतीय हिंदु भाषा जिवंत आहेत तोपऱ्यंत राष्ट्रीय भाषेस साधनीभूत म्हणूनच मराठीसहि जिवंत आणि वऱ्धमान राहणें

प्राप्त आहे. मराठीचा आम्हांला अभिमान आहेच आहे; परंतु आमची **राष्ट्रीय भाषा हिंदी हिचा आम्हांस मराठीहून अधिक अभिमान आहे.**

त्याचप्रमाणेच बंगाली, नेपाळी, पंजाबी, सिंधी, कानडी, तामील, तेलगु अि. आमच्या हिंदु राष्ट्रांत प्रचलित असलेल्या सच हिंदु भाषांविषयीं आम्हांस ममत्व आणि प्रेम वाटत आहे. त्या सच आमच्याच भाषा आहेत. मग मराठीस आणि त्या सच भाषांस जी मातृस्थानी आहे, जीस आमचे ‘गुरूणामपि गुरुः’ देखील देववाणी म्हणून समजते झाले आणि जिच्या संपन्नतेच्या बलावर आम्ही कोणत्याहि परक्या भाषेच्या दाराशी भीक मागण्यास जाणें अपमानाचें समजतों त्या संस्कृत भाषेची गोष्टच बोलावयास नको ! आमच्या पहिल्या लेखामधून कानडी, तामीळ, ते पंजाबी, बंगालपयंत सच हिंदु भाषा आम्हांस मराठीच्या सख्या बहिणीप्रमाणें स्वतःच्याच वाटत असून त्यांमधून आणि या सच हिंदु भाषासंघास मातृस्थानीं असलेल्या संस्कृत भाषेतून वाटेल ते शब्द घेण्यास कांहीं प्रत्यवाह नाहीं असें स्पष्ट सांगितले असूनहि कित्येकांनी प्रश्न केला आहे कीं;

‘संस्कृतमधून शब्द घेण्याच्याहि आपण विरुद्ध आहांत कीं काय?’

३२. संस्कृत सोडून मराठी भाषा म्हणून कांही अुरते कीं काय याची आम्हांस वानवाच आहे. शुद्धीकरणाचा अथ मराठींतून कानडीपासून संस्कृतपयंत सचच भाषांतील शब्द काढणें असा जे समजतात त्यांना या शुद्धीकरणाच्या चळवळीचे अंतरंग आणि अथ कळलाच नाही असें म्हणावें लागतें. हिंदु भाषासंघ सोडून अहिंदु भाषेतील शब्द जुने असोत वा नवे असोत, विनाकारण आणि शक्य तोंवर आपल्या भाषेंत डोळीजड होअूं देअूं नयेत ही शुद्धीकरणाची संक्षिप्त व्याख्या आहे. अेका सद्गृहस्थानें तर आम्हांस बजावून सांगितले आहे कीं-

‘उद् भाषा ही मन्द आहे’

३३. असेल. आमचें तितकेंच निक्षून सांगणें आहे कीं शिवाजी बाजीरावांची आमची मराठी भाषाहि कांहीं कमी ‘मन्द’ नाहीं कीं अुद्चे पौरुष आपल्या अंगांत टोंचून घेतल्याविना तिला बलवान् राहतांच येअूं नये! आपल्या कांहीं लेखकांत ही जी अेक कल्पनाच रूढ झाली आहे कीं, मराठीस यावनी म्हणजे मुसलमानांनीं आणिलेल्या शब्दांनीं जोम आणि डौल आणिला ती बव्हंशीं निम्नूल असून ती आपल्या स्वाभिमानाअितकीच अैतिहासिक सत्यासहि घातक आहे. हा अेकदोन शब्दांचा किंवा वाक्प्रचारांचा प्रश्न नाहीं.

ज्यांना यावनी संपन्कानेंच मराठी जोरदार झाली

३४. असें वाटत असेल त्यांनीं अेकवार ज्ञानेश्वरीकडे कीं जी या संपन्काचें पूर्वीं आणि “माझा मन्हाटीचि बोल कौतुकें । परि अमृतातें पैजा जिंके । अैसी अक्षरें रसिकें मेळवीन” अशा प्रतिज्ञेनें लिहिली गेली तिकडे बघावें किंवा ‘सरसा सालंकारा सुपदन्यासा सुवण्णमय मूत्ती ।’ अशी आन्या रचून ‘धन्य श्रीराम पिता धन्या लक्ष्मी प्रसू जर्गी झाली । आली सत्यवतीची कीं, भारत कीर्त्ति सुतमुखीं आलीं ’ अशी यथाथ गन्वोक्ति जो करूं शकला त्या मोरोपंताचे महाभारताकडे, निदान कण्णपन्चाकडे तरी, क्षणभर दृष्टि टाकावी? यावनी संपन्कानें मराठींत जोर, जोम किंवा प्रबळपणा आला हें म्हणणारांनी यावनी संपन्कपूर्वी

दुबळ मराठी ती कोणती तें दाखविलें पाहिजे. यावनी संपन्कापूर्वी मराठी भाषा महाराष्ट्री किंवा संस्कृतावर अवलंबून असे. तेव्हां जोराचे, जोमाचे व डौलाचे शब्द आणि वाक्प्रचार बहुशः यावनी भाषेतून आले असें म्हणणारे, नकळतच असेंच पन्थायानें म्हणत असतात कीं, महाराष्ट्रीत आणि संस्कृतमध्येहि असले जोरदार जोमदार नि डौलदार वा वीररसाचे पोषक शब्द आणि वाक्प्रचार नव्हते. जर संस्कृतमध्येहि यावनी भाषाअितके तरी ते आहेत असें म्हणाल, तर मग त्या वाक्प्रचारांच्या आणि शब्दांच्या संपत्तीनें आपणास घरच्या घरीं सबळ आणि संपन्न करूं शकणाऱ्या मराठीस या यावनी परक्या भाषेच्या दारीं भीक मागण्याचे कांहीं अेक कारण नसून त्या अनावश्यक परकीय शब्दांचा संबंध सोडून देणें हें तिचें कन्तव्य आहे, निदान तसें करणें तिला शक्य आहे असें मानावें लागेल.

यावनी भाषेनें मराठीस सबळ आणि डौलदार केली असें जें कित्येकांस प्रामाणिकपणे वाटतें त्याचें खरें कारण असें आहे की, यावनी संपन्कापूर्वीची मराठी वा महाराष्ट्री आज आपल्यापुढें प्रामुख्यानें अुभी नाही आणि मुसलमानी राज्यांत सन्च सैनिक आणि राजव्यवहारांतील शब्द आणि वाक्प्रचार हे तदन्थक असणाऱ्या आपल्या पूर्वीच्या संस्कृतोत्पन्न वाक्प्रचारांस आणि शब्दांस बाजूस सारून परकी सत्तेच्या बळावर मराठींत जे घुसले ते अजून तसेच राहिल्यानें आपणांस ती ती भावना त्याच शब्दांत लहानपणापासून व्यक्त करण्याची संवय जडली; त्यायोगें तदर्थक मूळचे संस्कृत प्रयोग केले असतां त्यांनीं तो व्यक्त झालासा आपणास वाटत नाही. परंतु हा दोष मराठीचा किंवा संस्कृतोत्पन्न हिंदु भाषांचा नसून आपल्या विकृत संवयीचा आहे.

चंद्रगुप्ताचें साम्राज्य आणि विक्रमाचा पराक्रम यांचें वैभव, यांचा थाट आणि यांचे पौरुष, ज्या भाषांतून व्यक्त होत होतें त्या आमच्या हिंदु भाषा यावनी संपर्कानेंच काय त्या प्रबल आणि डौलदार बनल्या हें म्हणणें हास्यास्पद आहे.

राष्ट्रकूटांचा गोविंद, श्रीमान् अमोघवर्ष किंवा दिग्विजयी पुलकेशी आणि त्यांचें तें अप्रतिहत प्रतापी सैन्य ज्या भाषेंत बोलत होतें ती भाषा बेंगरूळ, ढिली आणि गयाळ असणें शक्यच नव्हतें. तिच्यांच आजच्या रूपाचे नांव मराठी होय. आज सैनिक आणि राजकीय डामडौलाचे शब्द कांहीं अंशीं मुसलमानी भाषांतून घेतलेले जरी दिसत असले तरी तेवढ्यावरून तदन्थक शब्दांचा वाक्प्रचार मराठींत वा हिंदु भाषांत पूर्वी नसून तो यावनी संपन्काचा परिणाम आहे असें म्हणणें म्हणजे आज जिल्हा, तालुका, अिलाखा अित्यादि भूविभागीय शब्द परके आहेत म्हणून या परसंपन्कापूर्वी आपल्याला व्यवस्थित भूविभाग करण्याची रीति माहीतच नव्हती. असें म्हणण्याअितकेंच अतन्थ होय. यावनी संपर्कानें सत्तेच्या बळावर आपले जुने सैनिक नि राजकीय शब्द, आपल्या जुन्या सेनेसमवेत आणि राज्याबरोबरच नामशेष करून त्यांच्या ठिकाणीं यावनी भाषेचा संचार सुरू केला; आणि लहानपणापासून हेच शब्द त्या त्या अन्थीं आपणांस माहीत असल्यानें आम्हांस आमच्या स्वतःच्या जुन्या शब्दांचें अस्तित्व कधींच नव्हतें अशी भ्रांति पडली, हेंच काय तें या भ्रमोत्पादक समजुतीचें खरें कारण होय. आणि मराठीचेंच काय परंतु सन्च हिंदु भाषांचे शुद्धीकरण करण्याची आवश्यकता अुभ्या हिंदुस्थानांत जी भासूं लागली आहे तिच्या मुख्य कारणांतील अेक कारण हीच आत्मनिदक भ्रांति दूर करणें हें होय. अेकदोन लेखकांनी आपली अशी जी समजूत करून घेतली आहे कीं, आम्हीं मराठीचें शुद्धीकरण म्हणून जें म्हणतों तें केवळ —

मुसलमानी शब्दांची अचलबांगडी

३५. करण्याचा प्रयत्न असून आमच्या भाषेत अंग्रजी भाषेतील येत असलेल्या शब्दांचीच आम्हांस तितकी चीड येत नाही. ती त्यांची समजूत आमचा लेख नीट न वाचल्याचा आणि आमच्याविषयी अधिक कांहीं माहिती नसल्याचा परिणाम होय. अेका लेखकानें तर असें भय प्रदर्शित केलें आहे की, न जाणों क्वचित् आमची लहर अुद्यां अंग्रजी भाषेतील शब्दांकडेहि वळेल. त्या लेखकांस ही बातमी अैकून दुःख वाटेल कीं,

अंग्रजी शब्द मराठींत शक्य तर आणि हितकारक असेल तर नांवाससुद्धां अुरुं देअूं नये

ही आमची पुढें कधीं तरी बरळण्यासारखी लहर नसून हें आमचें आजन्म अंगीकारलेलें व्रतच आहे. मालाकारांचे अंग्रजीमिश्रित मराठीविषयींचे कठोर शब्द लहानपणापासून आमच्या कानांत गुंगत होते. आमच्या संस्थांतून, मंडळींतून आणि व्याख्यानांतून तर काय, पण घरच्या व शाळेच्या बोलण्यांतून अंग्रजी शब्द मराठींत निष्कारण घुसूं देणें ही अत्यंत अपमानाची गोष्ट समजली जाअी. अितकेंच नव्हे पण प्रत्यक्ष विलायतेंत असतांनाहि - कीं जेथे अेक दोन वर्षे राहून परत येतांच आपली मातृभाषाच मी पण विसरलों म्हणून म्हणणें अेक प्रौढीचें लक्षण समजलें जात असे तेथेंहि - आमच्या संस्थेंतील सच्व हिंदी, पंजाबी, बंगाली, तामील अित्यादि सभासदांचा असा परिपाठ असे कीं, आपसांत हिंदी बोलत असतांहि व्यथ अंग्रजी शब्द ज्याच्या तोंडांतून निघेल त्यास त्या दिवशींच्या चहास मुकावें लागे! या पूच वयांतील परिपाठाचा परिणाम आमच्या पिढीवर जो झाला तो नित्याचाच झाला. नुकतेंच अेका पंजाबी पत्रांत वाचलें कीं स्वीडनमधून

लाला हरदयाळजी

सच पत्रें शुद्ध हिंदींत लिहितात आणि त्यांस युरोपमध्ये आज पंचवीस वर्षें सारखीं काढावीं लागलीं असूनहि पत्रावरचा पत्ता सुद्धां देवनागरींत लिहून केवळ ‘अिंडिया’ अितकें नांव मात्र रोमन लिपींत निरुपाय म्हणून घालतात. पंजाबांतील हिंदु भाषेस अुद्ध्या तावडींतून सोडवून पुनरुज्जीवीत करावी म्हणून आम्हीं जे लेख तत्रस्थ पत्रांतून लिहिले आहेत त्यांतील विधाने आपणांस पूण संमत असल्याचेंहि हरदयाळजींनीं प्रसिद्धपणें पंजाबी पत्रांतून कळविलें आहे.

या प्रमाणें आमच्या लेखांवर आलेल्या आक्षेपांपैकीं कांहीं आक्षेपांविषयीं आमचें मत प्रदर्शित करून बाकीच्या आक्षेपांचा स्वतंत्र विचार न करितां या विषयासंबंधीं आमच्या मताची रूपरेखा पुनः अेकदां सुसंगतपणें आणि सोदाहरण आंखून त्या त्या आक्षेपांचीं अवश्य तर चच्चा करीत या विषयाचा आतां आमच्यापुरता तरी समारोप करण्याचें आम्हीं योजिलें आहे.

३६. झालेल्या सच चर्चेत अेक गोष्ट जी प्रामुख्यानें दिसून येते ती ही कीं, चर्चेत भाग घेतलेल्या बहुतेक गृहस्थांचे मतानें यापुढें तरी मराठींत नवीन नवीन आरबी शब्द वा अहिंदु शब्द निष्कारण म्हणजे तदर्थक आपले शब्द असून वा हिंदु भाषांतून ते घेतां येण्यासारखे असतां - घेअूं नयेत. अितकी जरी जागृति आणि जाणीव सच महाराष्ट्रीय लेखकांत झाली तरी सुद्धां या चर्चेनें बरेंच काय झालें असें म्हणतां येअील.

निजामी राज्यांत जे मराठी लोक आहेत आणि वऱ्हाडाकडे अुन्दूच्या सावलींत ज्या मराठी लेखकांस रहावें लागतें त्यांनीं ही सावधगिरी ठेविलीच पाहिजे.

मराठींत तिकडे मुसलमानी संपत्कान्वयें नवीन परके शब्द घुसण्याचा संभव थोडा नसून तो दिवसेंदिवस वाढत जात आहे. निजाम यूनिव्हर्सिटींत त्यांच्या अिस्लामी विद्यापीठांतून आणि सरकारी लिखाणांतून तत्रस्थ हिंदु भाषांस नामशेष नसले तरी तेजोहीन करून अुन्दूचा सन्वत्र प्रसार करण्याचा सहेतुक आणि आटोकाट प्रयत्न चाललेला आहे हें मागें सांगितलेंच आहे.

वास्तविक निजामचे राज्यांत मराठी, कानडी, तामील व तेलगु या हिंदु प्रमुख भाषाच प्रचलित असून हिंदुच नव्हे तर मुसलमानहि त्याच मातृभाषेप्रमाणे बोलतात, तथापि त्यांच्या करांचें द्रव्य त्यांना परक्या आणि अपरचित असणाऱ्या अुन्दू भाषेवरच व्यय करण्यांत येत आहे. अुन्दूमधूनच विद्यापीठाचें सन्व शिक्षण चालणार. सन्व शास्त्रीय शब्द अिग्लिशमधून संस्कृतोत्पन्न हिंदु भाषांत भाषांतरित न करितां तत्रस्थ लोकांस अगदीं अपरचित अशा अगडबंब अरेबी शब्दांत करण्याचा ठाम नियम पाळण्यांत येणार. अशा स्थितींत निजामी राज्यांतील सहस्रावधि मराठी लोकांत त्यांच्यातील सुशिक्षितांच्या तोंडून आणि वाङ्मयांतून हे परकी शब्द घुसण्याचा आणि त्यांच्या संपत्कानें मराठी भाषेंत आपलें नित्याचेंच ठाणें घालून बसण्याचा संभवच नव्हे तर अुत्कट भय आहे. तेंव्हा असा प्रकार शिवपूचकालीन ढिलायीप्रमाणें पुनः घडूं नये म्हणून निजामी आणि वऱ्हाडी मराठी लेखकांनीं अगदीं डोळ्यांत तेल घालून बसलें पाहिजे. अुगीच कोठला तरी नवा अुन्दू शब्द आपल्या लेखांत घालणे म्हणजेच विद्वत्तेचें दऱ्शक होय अशी समजूत अजूनहि तिकडच्या लेखकांत आढळून येते हें आम्ही पुनः अेकदां त्यांस प्रेमपूचक पण दुःखानें बजावून ठेवितों. तेव्हां यापुढे तरी शक्य तितकें करून अुन्दू शब्द मराठींत कधींहि न वापरण्याचा निश्चय आणि असे शब्द मराठींत अुगीच घुसविणें म्हणजे विद्वत्तेचें नसून स्वाभिमानशून्यतेचें दऱ्शक आहे अशीं निग्रही समजूत त्यांनी धारण केली पाहिजे.

३७. यापुढें तरी नवीन मुसलमानी शब्द मराठींत घुसूं देअूं नयेत किंवा जे पूर्वीं घुसलेले बखरींतून किंवा पोवाड्यांतून आढळतात ते विस्मरणाच्या थडग्यांतून अुकरून काढण्याचा “शाहिरी” वेडेपणा तरी करूं नये, याविषयीं जसें जवळजवळ अैकमत्य दिसून आलें त्याचप्रमाणें या चर्चेत आणखी अेका महत्त्वाच्या विषयाविषयींहि तें तसेंच आढळून आलें ही समाधानाची गोष्ट होय. अिंग्रजी भाषेंतील शास्त्रीय आणि पारिभाषिक शब्द सुद्धां संस्कृतांतून किंवा तदुत्पन्न हिंदु भाषांसंघांतूनच बनवून घ्यावेत, परंतु अिंग्रजीतील व्यवहारूं नयेत. **मराठी बोलतांना नि लिहितांना मध्येंच अिंग्रजी शब्द वापरण्याची दुष्ट संवय निंद्य समजून सोडावी.**

आणि विष्णुशास्त्र्यांनीं अिंग्रजीच्या बलात्कारापासून मराठीस वांचविण्याचा जो स्तुत्य अुपक्रम केला त्याचा अेकसारखा नेटानें पुरस्कार करीत रहावें याविषयीं बहुतेकांचे अुनुकूल मत दिसून आले.

तथापि अेक गोष्ट आम्हांस प्रमुखपणें सांगितल्याविना राहवत नाही ती ही कीं या मताचा

सक्रिय अवलंब करण्याचा यत्न जसा पूर्वी होत असे तसा आजकाल मुळीच होत नसून शाळा आणि विद्यापीठे यांतील होतकरू तरुण पिढीची स्थिती तर या दृष्टीने अत्यंत शोचनीय होत चाललेली आहे.

या दहाबारा वर्षांत या विषयावर कटाक्ष ठेवून धेडगुजरी मराठी बोलण्यावर कोरडे ओढणारा अेकदा विष्णुशास्त्र्यांचा शिष्य अुत्पन्न न झाल्याने तरुण नव्या पिढीस मराठी बोलतांना घरीदारी, बाजारी, सहजासहजीं अिंग्रजी शब्द घुसडण्याची घातक खोड अितकी जडली आहे कीं, अिंग्रजी चवथ्यापांचव्या यत्तेतील मुलांसहि ती सोडतां सोडणें कठीण झाल्याचें आम्ही पहात आहों. लाला हरदयाळांसारखे अिंग्रजी भाषेतील पारंगत स्वीडनमधून सुद्धां पत्रें शुद्ध हिंदीतच लिहितात आणि येथील शाळांतील पांचशे अिंग्रजी शब्दहि पुरे न येणारीं सहावीसातवींतील मुलें “मीं पेपर जेव्हां हंड ओव्हर केला तेंव्हा माझें हेड अेक होत होतें!” म्हणून अवाच्य भकतांना अैकूं येतात. फादर मदर, वाअिफ हे शब्द अगदी नियमानें विद्याथी आपसांत किंवा श्रेष्ठांशीं बोलत असतांना प्रौढपणाचें निदःशक समजून वापरतात आणि त्यांचें श्रोते त्यांस यत्किंचित् दूषण न देतां ते अैकून घेतात. मोठ्या माणसांची गोष्ट तर याहूनही तिरस्करणीय झाली आहे. आम्हीं अक्षरशः अेका प्रमुख गृहस्थांस असें बोलतांना आजकालच अैकिले आहे कीं “त्यानें जी पोझिशन अॅश्यूम केली ती ओरिजिनलीच फॉल्स होती!” अशी आणि याहून हास्यास्पद शेंकडों उदाहरणें देतां येतील.

या अेकंदर प्रकारावरून या विषयाकडे आजकाल लोकांचें अगदीं अपराधी दुःलक्ष होत आहे यांत आम्हांस कांहींच शंका अुरली नाही. लेखांतून आणि व्याख्यानांतून मात्र सुदैवानें बरीच सावधानता ठेवण्यांत येते. यावरूनहि हेंच सिद्ध होतें कीं, बोलण्यामध्ये जी ढिलाजी होते ती भाषेंत ते ते भाव व्यक्त करण्याची शक्ति नाही म्हणून होत नसून लिहिण्यांत वा व्याख्यानांत जपून बोलण्याची जी आपणांस संवय झाली आहे तितकेंच जपून घरगुती संवादांतहि शुद्ध मराठी बोलण्याची आपण संवय करून घेत नाही म्हणून होय. तेव्हां बोलतांना मराठींत अिंग्रजी शब्द विनाकारण घुसडून देणें हें लज्जास्पद आहे अशी भावना संचरवून मंडळांतून शाळांतून नि घरांतून अिंग्रजी पण मराठींत येतांच प्रेमळ टीकेचा आणि अपुहासाचा भडिमार करीत गेलें पाहिजे.

पारिभाषिक शब्द

३८. त्याचप्रमाणें पारिभाषिक शब्द आणि शास्त्रीय शब्द अिंग्रजींतून मराठींत भाषांतरित केले जाण्याची सदोदित खटपट करीत राहिलें पाहिजे. बडोद्यास कांहीं शास्त्रांतील पारिभाषिक शब्द नियत करण्यासाठीं मंडळें नेमून राजाश्रयानें तीं तीं पुस्तकेंहि प्रसिद्ध झालीं आहेत. अितर प्रांतांतूनहि अशी व्यवस्था होत आहे. आतां या वैयक्तिक किंवा अल्पसंख्याक प्रयत्नांचे आधारावर हिंदु भाषांच्या निरनिराळ्या साहित्यपरिषदांचें अेक संयुक्त मंडळ नेमून त्याकडून मान्य झालेले पारिभाषिक शब्द तामील ते पंजाबीपन्यंत अुभ्या हिंदु वाङ्मयांत रूढ करण्याची खटपट सुरू करण्याची वेळ आली आहे, आणि त्या दिशेनें लवकरच प्रयत्न होअील अशी आशाहि आहे.

जोपन्यंत अशी सचसंग्राहक सामान्य परिभाषा ठरली नाही तोपन्यंत चालचलाअू कामासाठीं नवीन कल्पना आणि विचार प्रदक्षित करण्यास जे शब्द आपण योजितों ते योजितांनाच

प्रथमपासूनच ते संस्कृतोद्भव किंवा हिंदुभाषोद्भव असून रूढिसुखद असे योजण्याची सावधानता प्रत्येक लेखकांनं ठेविली पाहिजे

या कामांत आपला मराठी लेखकवृत्त फार निष्काळजीपणा दाखवित आहे हें, याविषयी हिंदी आणि बंगाली वृत्तमानपत्रकारांसह, किती कसोशीने नवीन शब्द काढतात हें पाहिलें असतां, दुःखानें मान्य करावें लागतें. आणि याचें कारण त्यांची विशेष विद्वत्ता किंवा अद्भुत शक्ति नसून भाषेत अद्भुत किंवा अंग्रजी शब्द अद्भुत-संस्कृत वा अद्भुत-प्राकृत कणकटु धेडगुजरी समास करणें हें लांछनास्पद आणि अज्ञानीपणाचें द्योतक आहे असा तिकडे शिष्टाचारच पडून गेला आहे हें होय. “सोसायटीचे तहहयात मेंबर” किंवा आतां बडोद्यास नेमल्या गेल्या “पदवी-पदकें-बक्षीस कमिटी” चें कणकटु नांव, असलीं कितीतरी अुदाहरणें मराठी वृत्तमानपत्रांत नित्य पाहण्यांत येतात. तेंच हिंदी वा बंगाली पत्र हातीं घेतलें कीं, हा प्रकार फारच थोड्या प्रमाणांत आढळून येऊन त्यांतील शुद्ध आणि सुसंवादी नवीन शब्द वाचीत असतां मनास समाधान वाटूं लागतें. वरील बडोद्याच्या मंडळाचें नांव हिंदींत “पदक-पदवी पारितोषिक मंडळ” असेंच लिहिलें जावें आणि तहहयात शब्दाचे स्थलीं यावज्जीवन सभासद हा शब्दप्रयोग तिकडे अगदीं रूढच झालेला आहे. व्याकरणाचा अगदीं चवथ्या-पांचव्या यत्नेंत शिकविला जाणारा नियम कीं समास हे धेडगुजरी न व्हावेत, तर संस्कृत शब्दाशी संस्कृत-प्राकृत असावेत, हा अेवढा जरी नियम आमचे पत्रकार आणि लेखक ध्यानांत ठेवतील आणि अद्भुत-संस्कृत वा अंग्रजी-संस्कृत समास करण्याचें शक्य तों संपूर्ण टाळतील तर आतां यापुढें तरी मराठींत “कायदेकौन्सिल” सारखे अुनाड शब्द प्रचलित होणार नाहीत. बंगाली आणि हिंदी पत्रांतून यास “व्यवस्थापिका सभा” म्हणून प्रथमपासून शुद्ध आणि सात्थ अन्वयक शब्द योजण्यांत आल्यानें आज तो शाळेंतील विद्यार्थ्यांपर्यंत तिकडे रूढ आहे.

जे अंग्रजी शब्द आधींच आणि वर वृत्तन केलेल्या प्रारंभिक ढिलाजीनें घुसले त्यासहि निदान लेखांतून आणि व्याख्यानांतून तरी आपले प्रतिशब्द योजण्याची रुढि शक्य ती पाडण्यांत कांहीं अेक वावगे होणार नाही. हॉस्पिटल शब्द घेऊं या. या शब्दास अलीकडे रुग्णालय हा प्रतिशब्द आपण योजतो तो ठिकच आहे. तो रूढहि होत आहे. ज्यांच्या घशांत हॉस्पिटल शब्द गटकन गिळला जातो, पण रुग्णालय शब्द तेवढा लेखांत व व्याख्यानांतूनहि अडकून बसतो अशा विकृत शरीररचनेच्या कांही माणसांसाठी भाषेची प्रकृतीच विकृत करून घेणें अिष्ट नाही. जर हॉस्पिटल शब्द योजतां योजतां गांवढळांपर्यंत रूढ झाला तर काय रुग्णालय शब्द योजितच गेलें तर रूढ होणार नाही? तीच स्थिती (डिस्पेन्सरी) औषधालय, (नर्स) दाजी वा शुश्रु, (सिनेमा) चलचित्रे वा चित्रपट, (लायब्ररी) ग्रंथालय अित्यादि शब्दांची आहे. कांहीं दिवस हे परकी शब्द तोंडी बसलेच आहेत म्हणून राहतील. पण त्यांच्या जोडीनेंच स्वकीय प्रतिशब्द प्रचारांत येतांयेतां त्या परकी शब्दांच्या मागचा सत्तेचा आश्रय नाहीसा झाला म्हणजे नामशेष होऊन स्वकीयच मार्गे अुरतील. आतां आपण भाषेत शिरलेल्या

जुन्या अद्भुत शब्दांचें काय करावयाचें ?

३९. तें सांरांशरूपानें निन्देशू. नवीन अद्भुत शब्द आणूं नयेत आणि अंग्रजींतील शब्दांस मराठींत अेव्हांपासूनच घरगुती बोलण्यांत देखील थारा शक्य तोंवर देऊं नये, याविषयी या चर्चेत जवळजवळ अेक मत झाल्याचें आम्हीं वर सांगितलेंच आहे. परंतु जुन्या अद्भुत शब्दांस आपल्या भाषेंतून काढून टाकण्याचा प्रयत्न करावा कीं नाही याविषयी मात्र या चर्चेत बराच मतभेद आढळून आला, आणि तो येणें साहजिकच होतें कारण अेकदां अेकादी संवय जडली म्हणजे ती सोडणें अितकें कठीण होऊन जातें कीं ती संवय

अहितकारक नसून हितकारक आहे असें सिद्ध करण्याचा बुद्धीला चकवून देखील मन अेकसारखा प्रयत्न करीत असतें.

रामदासांच्या ग्रंथांत अुन्दू शब्द भरपूर आढळतात म्हणून अेकानें असें विधान ठोकून दिले आहे कीं

‘छत्रपतींचे काळांत अुन्दू शब्द मराठींतून शक्य तों काढून आपल्या जुन्या शुद्ध स्वकीय शब्दांचें पुनरुज्जीवन करण्याचा प्रयत्न झाला ही गोष्टच मुळांत खोटी आहे.’ अशांस काय उत्तर द्यावें? लाला लजपतराय हिंदीचे पुरस्कृते आहेत आणि हिंदीसच सच्च हिंदुस्थानची राष्ट्रभाषा करावी म्हणून प्रत्येक आन्यसमाजी खटपट करीत आहे. परंतु लिहिण्याची वेळ आली म्हणजे लालाजींस अुन्दूच लिहिल्याविना गत्यंतर नाहीसें होतें आणि आन्य समाजीयांच्या भाषेंत शेंकडा पन्नास अुन्दू शब्द नको नको म्हणतां येतात. पण म्हणून लालाजींस वा आन्यसमाजीयांस हिंदी शुद्धीकरण मान्य नाही असें कोणी म्हणू शकेल काय? तीच स्थिती समन्थांची होती. लहानपणापासून सैनिक, राजकीय, व्यावहारिक अित्यादि हजारों अुन्दू शब्द तोंडांत व मज्जांत रुळून बसले ! ते जावेत असें वाटलें तरी जाअूं शकत नाहीत त्यांतहि थोर विभूतीस आपले जीवन भाषाशुद्धीहून फारच निकडीच्या असणाऱ्या राष्ट्रीय आत्मशुद्धीकडे वहावें लागलेलें. पण हें अुघड दिसत असूनहि लहानपणापासून रूढ झालेले अुन्दू शब्द तोंडांतून वा लेखणींतून कांहीं केल्या काढून टाकण्याचें कठीण जातें म्हणून त्रासून

रामदास अुन्दू वापरीत म्हणून मीहि वापरतों असें म्हणणें म्हणजे रामदास कौपीन किंवा रामकृष्ण परमहंस अुल्लिग हिंडत म्हणूनच मीहि अुल्लिगच हिंडेन असे म्हणण्यासारखे हास्यास्पद आहे

४०. अितका वेळपन्थंत आम्हीं आपल्या भाषेंतून जुने असोत नवे असोत, परकी शब्द शक्य तों हितकारक असेल तर काढून टाकावेत असे प्रयोग करीत आलों परंतु आतां

शक्य तो म्हणजे कोठवर

याविषयी आमचें मत थोडक्यांत सांगून आणि शब्दांची कांहीं अुदाहरणें आणि प्रतिशब्द देअून आम्ही ही लांबलेली लेखमाला पुरी करणार आहोंत.

घरांत बाहेरचा वायु आणि प्रकाश घेण्यानेंच प्रकृति ठीक राहिल हें खरें ना? असें या विषयावर संवाद चालत असतां अेका गृहस्थानें आम्हांस विचारलें. तेव्हां आम्हीं अुत्तर दिलें कीं अन्थात्. परंतु घरास बाहेरच्या प्रकाशास्तव खिडक्या वा दारें न ठेवणें हा जसा अेक आकुंचनाचा अत्याचार होअील, तद्वतच घराच्या सच्च भिंती प्रकाश यावा म्हणून पाडून टाकणें किंवा पडूं देणें आणि घराचे घरपणच नष्ट करणें हा प्रसरणाचाहि अत्याचारच होअील! त्याचप्रमाणें जोंवर मराठी भाषा म्हणून कांहीं विशिष्ट आणि स्वतंत्र पदार्थ अस्तित्वांत ठेवणें आहे तोंवर तीमध्ये बाहेरचे शब्द नि वाक्प्रचार घेणें हें कांहीं अंशीं जरी अवश्य आहे तथापि ते विनाकारण घुसूं देणें किंवा घरांतल्या कोळीष्काप्रमाणें अेकदां लागलें म्हणून तसेंच लोंबकळूं देणें हेंहि अनिष्टच समजलें पाहिजे. कोठपन्थंत परकी शब्द घ्यावेत किंवा घेअूं नयेत याची मऱ्यादा आमच्या पहिल्या लेखांत दिलेली असल्यानें तिची पुनरुक्ति येथें करीत नाहीं. थोडक्यांत अितकें सांगितलें म्हणजे पुरे आहे कीं, बाहेरचे शब्द तरच स्वभाषेंत घेअूं द्यावेत कीं जर त्या शब्दांनीं व्यक्त होणारी कल्पना कांहीं केल्या आपल्या शब्दांनीं व्यक्त होअूं शकत नसेल. म्हणूनच नवीन प्रकारच्या विशिष्ट वस्तु, प्राणी वा पदार्थ

यांची तत्तद्देशीय नावं भाषेत रूढ झाल्यास चिंता नाही. अशा शब्दांनीं मात्र भाषेची संपत्ति खरोखरच वाढते. अुदाहणान्थ, अेकादें विलायती झाड वा फळ, आफ्रिकेंतील किंवा अुत्तर ध्रुवावरील नवीन शोध लावलेल्या अेकाद्या जातीचे नांव. ही मऱ्यादाहि पहिल्या लेखांतून स्पष्ट सांगितलेली असूनहि “गुलाब” या शब्दासहि आपणास मुकावें लागतें कीं काय म्हणून निष्कारण धडकी भरल्याचा आव कित्येकांनीं आणावा याचें आश्चर्य वाटतें!

नवीन आणि ज्यांस आपणाकडे मूळचें विशिष्ट नांवच नाही अशा पदान्थांस त्यांचीं मूळची नांवें जर तीं अिकडे आपल्या भाषेंतून साधित होअूं शकत नसतील तर घ्यावयास जसा प्रत्यवाह नाही तशीच स्थिती जें जुनें परकी शब्द आपल्या भाषांतून अगदीं मिळूनमिसळून गेले आहेत त्यांचीहि असावी.

या जुन्या अुन्दू वा अिंग्रजी शब्दांत जे आपणांस पूर्वीं रूढ नसलेल्या वस्तूचे वा कल्पनांचें निदऱ्शक असतील आणि ज्यांस आपले जुने वा नवे शब्द नसतील ते सुखेनैव राहू द्यावेत

अुदाहरणान्थ खुन्ची, टेबल, बूट, मेज, सदरा, कोट, जाकीट, ट्रंक, कॉलर अित्यादि. या प्रत्येक शब्दानें अेक विशिष्ट नवीन वस्तु निदऱ्शित होत आहे. त्या पदान्थास आपली जुनीं नांवें नाहीत आणि ते शब्दहि सुटसुटीत आणि आपल्या भाषेंशी फारसे विसदृश नाहीत. जोडा, वाहणा, चपल, खडावा अित्यादि अुपानहाच्या किंवा पादत्राणाच्या जातीहून विशिष्ट असा अेक पायताणाचा नवीन प्रकार बूट शब्दानें व्यक्त होतो म्हणून बूट शब्द ठेवावा. पण तेवढ्यासाठीं जोडा, पादत्राण, पायतण, अुपानह अित्यादि. जुने शब्द असतांहि वा नवीन तदुत्पन्न काढणें शक्य असतांहि अिंग्रजी “शू” शब्द मात्र सामान्यार्थीं मराठींत योजणें मूखपणा असल्यानें निषिद्ध असावें. ह्याच अुदाहरणानें सर्वसाधारण नियम लक्षांत घेतां येण्यासारखा आहे.

शब्दसंपत्तीचें खूळ

४१. आपल्यांतील जुन्या शब्दांनीं शक्य तितकें काम भागवावें या म्हणण्यावर पुष्कळदां असें विचारण्यांत येतें कीं, अुपानह, जोडा अित्यादि जुने शब्द असतांहि “शू” शब्द वापरण्यांत आल्यानें हानि कोणती? त्यानें शब्दसंपत्ति वाढते. पण ह्याच दृष्टीनें पाहिलें तर मग आजकाल अिंग्रजी शिकलेले लोक शिष्टपणाची भाषा समजून “वाअिफ सिक आहे” म्हणून जें पाहुण्यास सांगतात तेंहि क्षम्यच म्हणावें लागेल कारण पत्नी, अन्धांगी, बायको, मंडळी, कुटुंब अित्यादि वाटेल तितके संस्कृत-प्राकृत शब्द मराठींत असतांहि तो कुटुंबास वाअिफ म्हणून जें नवीन नांव देतो त्यानें तदन्थक शब्दसंपत्ति वाढते असेंच म्हटलें पाहिजे. अितकेंच काय पण बाप, पिता, वडील, जनक, अित्यादि शब्दांस सोडून “फादरनीं गेस्टनां रिसीव्ह केलें” म्हणून सांगणारीं पोरेंही फादर, मदर, सिस्टर अित्यादि शब्द भाषेत आणून मराठीची शब्दसंपत्ति वाढविण्याचें महत्कान्य करीत आहेत असें म्हणावें लागेल. त्याही पुढें अेक पाअूल टाकून असेंही म्हणतां येतील कीं, अुत्तरेकडचे हिंदु, बापास सभ्यपणाचा शब्द म्हणून अुन्दू ‘वालिद’ शब्द लावितात; अीश्वरास मालिक म्हणून लिहितात; तेहि शब्दसंपत्ति वाढवीत आहेत. तर मग पिता, बाप, वडील, जनक आणि संस्कृतांतील अनेक तदन्थक शब्दांस सोडून शब्दसंपत्ति वाढविण्यासाठीं अुन्दू वालिद वा अिंग्रजी फादर शब्द वापरूनच कां थांबा ? आपल्या मराठींत जमन, फ्रेंच, बुशिटो, अंदमानीज अित्यादि सच्च भाषांतून बापास जितके शब्द असतील तितके सच्च पाळीपाळीनें वा लहरीलहरीनें अुपयोगांत आणून आपल्या पितृचरणीं त्यांची माला अन्पण कां करूं नये? असला दिग्विजय करून तो करभार जर आपण अेखाद्या रघूप्रमाणें आपल्या भाषेच्या भाडारांत ओतूं लागलों तर त्यानें शब्दसंपत्ति वाढेल, परंतु तो शब्दरत्नाकर

आपल्या भाषेचा न राहतां जगाच्या भाषेचा अेक नवा धेडगुजरी कोश काय तो होओील ! घराची मऱ्यादा वाढविण्याकरिता सऱ्व भिंती पाडून टाकून तें खूप विस्तृत होत आहे म्हणून स्वतःचे अभिनंदन करून घेणाऱ्या वेड्या धऱ्ऱ्यासारखेंच भाषेंत भरमसाट अुन्दू अिंग्रजी शब्द घुसडण्याचा शब्दसंपत्तिवधकांचें समाधान फारच हास्यास्पद आहे !

अगदीं नवीन आणि ज्यांना भाषेंत शब्द नाहींत किंवा शोधितां येणें अशक्य आहे तेवढ्या पदाऱ्थांचें वाचक शब्द मात्र परक्या भाषेंतून घ्यावेत नि घेतलेले तसेच ठेवावेत. बाकी केवळ शब्दसंपत्ति वाढविण्याकरितां म्हणून जुने शब्द असतांहि, वा साधित होण्यासारखे असूनहि परकी शब्द भाषेंत घुसूं देणें वा घुसलेले टिकू देणें चुकीचें आणि भाषेच्या प्रकृतीस आणि स्वाभिमानास हानिकारक आहे.

कांहीं अुदाहरणें : पहिला वऱ्ग

या कसोटीनें आतां आपल्या भाषेंत घुसून बसलेल्या अुन्दू शब्दांची थोडीशी परीक्षा करूं. प्रथमतः ज्या शब्दाला आपल्या भाषेंत यथाऱ्थ प्रतिशब्द असूनहि ते लुप्त होत चाललेले आहेत आणि म्हणून ज्यांचा अुपयोग आपण व्यवहारांत नसला तरी लेखांत आणि व्याख्यानांत त्वरित बंद केला पाहिजे त्यांतील कांहीं (प्रतिशब्दांसह) खालीं दिले आहेत. मजलिस — अि — आम = लोकसभा (ही केवढी खेदाची गोष्ट आहे कीं, ग्वाल्हेरसारख्या मराठी संस्थानांत नुकतीच जी प्रातिनिधिक सभा स्थापन झाली आहे तिचें नांव हिंदी वा मराठी प्रजेस तर काय पण तत्रस्थ मुसलमानी प्रजेसहि कळणें कठीण अशा अगडबंब परकी शब्दानें ठेवलें जावें ! अुन्दू शब्दांत कांहीं विशेष डौल वा गांभीऱ्य आहे ही खुळी कल्पना या चुकीचे मुळाशीं आहे. मराठी शुद्धीकरणानें अुन्दू शब्दांकडे परकीय दृष्टीनें पाहण्याची संवय मराठी लोकांस लाविली तरीहि पुष्कळच काऱ्य झालें असें म्हणावयास प्रत्यवाह नाहीं. लोकसभा, प्रजासभा हीं नांवें सोडून मजलिस — अि — आम हें नांव ठेवणें स्वाभिमानशून्यतेची पराकाष्ठा आहे !) रजा = निरोप, अवधि, सुट्टी; कैफियत — बयाण = आत्मसमन्थन, वक्तव्य; जबरीसंभोग = बलात्कार, बलसंभोग; असम = मनुष्य; कोम = भ्रतार (अुदाहरणाऱ्थ पाऱ्वती कोम महादेव नारकर, अशीं स्त्रियांचीं नांवें लिहिण्याची पद्धत निंदनीय आहे. पाऱ्वतीबाओ भ्रतार महादेव नारकर असें लिहावें.) मालक = धनी; जमीनअस्मान = आकाशपाताळ; हवामान = ऋतुमान वा वायुमान (ही आनंदाची गोष्ट आहे कीं, कित्येक पत्रकारांनीं हवामान शब्द सोडून ऋतुमान शब्द व्यवहृत करण्यास आरंभ केला आहे.) शिवाय = विना, व्यतिरिक्त, आणखी; खबरदारी = सावधानता.

वर दिलेलीं कांहीं अुदाहरणें अशा परकी शब्दांची आहेत कीं, ज्या अऱ्थाचे आपले जुने शब्द अजून अगदीं मृत झालेले नाहींत किंवा व्यवहारांत आणिले तर सहज समजण्यासारखे आहेत. म्हणून या आणि असल्या अुन्दू वा अिंग्रजी परकीय शब्दांच्या ठिकाणीं निदान लेखांतून वा व्याख्यानांतून हे आपले प्रतिशब्द किंवा याहून यथाऱ्थ कोणास सुचत असतील तर ते आपण अेकसारखे निग्रहानें वापरीत राहिलें असतां ते मरणासन्न स्वकीय शब्द पुनः सहज रूढ होतील. याप्रकारचे अुन्दू शब्द काढून टाकिले असतां मराठीची “मोठी हानि” होओील म्हणून भलतीच भीति वाटण्याचेंही कांहीं कारण नाहीं. कारण या अेकेका अर्थीं आपल्या भाषाभांडारांत चारचार शब्द मिळूं शकतील. क्वचित् अेकाद्या शब्दांत विशिष्ट खोंच असेल तर ती संवयीनें आपल्या शब्दांतहि लवकरच व्यक्त होअूं शकेल.

दुसरा वग्न

आतां दुसरा वग्न अशा अुन्दू वा परकीय शब्दांचा आहे कीं, ज्यांनीं आपले तदर्थक जुने शब्द पार मारून टाकिले; अशा शब्दांचें पुनरुज्जीवन वरील शब्दांच्या पुनरुद्धाराहून कठीण आहे. परंतु म्हणूनच तें अगदीं अवश्य केलें पाहिजे. याप्रकारच्या परकीय शब्दांना कांहींअेक विशेष जोर किंवा खोंच नसून ते आपल्या अजागळपणाचें स्मारक म्हणूनच काय ते रूढ झालेले आहेत! अशांपैकीं कांहीं देतो : हजर = विद्यमान, अुपस्थित; हवा = वायु; हवापाणी = वारापाणी, जलवायु; यादी = टिपण, टिपणी, टांचण किंवा तालिका; जखम = घाव, व्रण, क्षत; जखमी = घायाळ, विक्षत; तयार = सिद्ध, सज्जता, सिद्धता; पूचतयारी (हा अजागळ शब्द किती कटु आहे!) = पूचव्यवस्था, पूचसज्जता; अुमेदवार = प्रांथी, अिच्छुक, प्रवेशेच्छू; कारकीन्द = राज्यकाल, सत्ताकाल, आयुकाल; शिफारस = अनुरोध, प्रशंसा; जाहीर = प्रसिद्ध; जाहिरात = विज्ञापन, प्रसिद्धक, प्रसिद्धिपत्र; खात्री = निश्चिति, प्रतीति, प्रत्यय; पारिग्राफ = छेदक; हवामान = ऋतुमान; हवापालट = वायुपालट; जबाबदारी = अुत्तरदायित्व; जबाबदार = अुत्तरदायी, दायी; सन्टिफिकेट = प्रमाणपत्र.

असे आणखी बरेच परकी शब्द सुचवितां येतील कीं, ज्यांना दिलेले प्रतिशब्द बहुतेक मराठी वाचकांस गंमत वाटेल अितके नवखे आहेत. हवामान हा शब्द रुचतो, जशी व्यसनी मनुष्यास अफू कडू लागत नाहीं; परंतु ऋतुमान किंवा वायुमान शब्द नवखा वाटतो. पण तो वापरूं लागण्याचा अवकाश कीं, महिना दोन महिन्यांचे आंत तो महाराष्ट्रभर शिक्षितांतून नि अशिक्षितांतूनहि प्रसृत झालाच म्हणून समजावें.

हें फार कठीण आहे अशी शंका असणारांनीं केवळ अितकेंच ध्यानांत ठेवावें कीं

हेच अुन्दू आणि परकी शब्द हिंदी आणि बंगालींत प्रचलित होते. परंतु चारपांच वर्षांचे आंत तिकडील लेखकांनीं निग्रहानें शब्द वापरण्याचें व्रत धरितांच आज त्या दोनहि वाङ्मयांत आम्ही वर दिलेले प्रतिशब्द अगदीं रूढ होअून आतां लोकांच्या बोलण्यांतहि रूळूं लागले आहेत. वरील अुन्दू शब्दांस आम्हीं आपल्या हिंदी, बंगाली बांधवांनीं व्यवहार केलेले प्रतिशब्दच सहेतुकतः दिले आहेत. कारण कीं, अेका अन्थी अेकाच शब्दाचा व्यवहार हिंदु भाषांतून अितका वाढेल तितका राष्ट्रभाषेच्या प्रचारास अुपकारक होअील. दुसरीं गोष्ट ही कीं, आम्ही अुन्दू शब्दांस वा परकी शब्दांस मराठींतून काढून टाकण्याची चळवळ नुसती सांप्रतच्या लेखनांतून करीत नसून बंदिवासांत होतो तेंव्हांपासून आजपन्थंत शेंकडों लोकांस तशी संवय लावीत आलों आहोंत. विद्याथ्यांपासून तो विद्वानांपन्थंत

ज्या शेकडों स्त्रीपुरुषांनीं हें व्रत अंगीकारिलें आहे त्या सच्चांचा हाच अनुभव आहे कीं

पहिल्या महिन्यांत सरासरी त्रास वा कठीणपणा वाटतो, पण पुढें या स्वकीय शब्दांचा अितका परिचय होअून जातो आणि विदेशी शब्द मराठींत घातले असतां कानास अितके कडू लागतात कीं ते योजूं म्हटलें असतां योजवत नाहींत. कठिणतेविषयीं अितकी आठवणसुद्धां शंकानिवृत्ति करील कीं ज्या आमच्या तोंडीं हे परकी शब्द अितक्या सहज आणि अितक्या पक्केपणीं रूळले त्या आम्हांस स्वकीय शब्दहि संवयीने तितकेच परिचित व्हावयास कठीण कां जावें? निदान अितकें झालें म्हणजे पुरे आहे कीं, हे परकी शब्द त्या भावनांस व्यक्त करणारें जें अेकमेव साधन होअून बसले आहेत ते तसे न राहतां आमचे जुने, स्वकीय आणि भाषाप्रकृतीशीं सुसंवादी असलेले शब्दहि त्यांसह व्यवहारांत आणि लेखांत रूढ व्हावेत.

अुन्दूचा डोओीजडपणा

४४. या अुन्दू शब्दांचा डोओीजडपणा आज भाषेस किती नडत आहे याचा अुल्लेख मागें केलाच आहे. तरीहि विशेषतः कवितेंत तो किती नडतो याचें आणखी स्पष्टीकरण करूं. तयार किंवा हवा हा शब्द कांहीं केल्या अभिजात मराठी कवितेंत बसत नाही; सुसदृश्यपणें शोभत नाही. भीमसेन रणांगणांत हजर होता हें वाक्य गद्यांत जरी कोणाचे कानास खटकत नसलें — आमच्या खटकतें-तथापि अेखाद्या अभिजात वृत्तांत घालितां येणें अशक्य होतें. अुदाहरणाथ “फौजेची यादी कर कृष्ण म्हणे ठेव त्यावरी नजर । दोस्ता ! भीम बहादुर येअुनि होओील शीघ्रची हजर ॥” ही आच्या पहा ! बरें हजर, यादी, तयार हे शब्द गाळून जर तो भाव व्यक्त करूं म्हटलें तर तद्व-शक संस्कृतोत्पन्न जुने शब्द पार ठार झाल्यानें तो व्यक्त करणें सोडून द्यावें लागतें, वा पऱ्यायानें व्यक्त करणें भाग पडतें. अितकी भाषेची परावलंबिता असणें केवळ लज्जास्पद आहे. आणि जर हिंदी आणि बंगालीमध्ये या शब्दांचें बंड मोडून काढून वर दिलेले प्रतिशब्द दोनचार वऱ्हांत अगदीं रूढ करितां आले तर आपणांस तें कां करितां येअुं नये? आपल्या त्या भगिनीभाषांतील तद्व-थक प्रचलित स्वकीय शब्द आपण कां वापरूं नयेत ? जर कोणास वर दिलेल्या प्रतिशब्दांहून अधिक सुटसुटीत, परिचित आणि यथाथ स्वकीय शब्द सुचले तर अथातच ते आम्हीही आनंदाने स्वीकारूं.

गमतीची प्रतिक्रिया-स्वदेशी शब्दहि विदेशी भासतात

४५. मागें सांगितलेंच आहे कीं मराठी शुद्धीकरणावरील पहिला लेख प्रसिद्ध झाल्यापासून महाराष्ट्रीय शिक्षित वऱ्हांत या विषयाची चऱ्या सुरू झाल्यानें शब्द पारखून घेण्यासाठी नवीन प्रवृत्ति अुत्पन्न झाली आहे. जेथें शब्द स्वदेशी किंवा विदेशी आहे ही शंकाहि अुत्पन्न होत नसे तेथेंच आतां शब्द समोर येतांच तो कुठला आहे याची चऱ्या सामान्य विद्याथ्यांपऱ्यंत होतांना आढळून येत आहे. या प्रवृत्तिनें व्युत्पत्तिशास्त्राकडे पुष्कळांचें लक्ष सहजच आकषिलें गेलें. परंतु त्यायोगें अेक साहजिकच गमतीची प्रतिक्रिया अुत्पन्न झाली. चांगल्या विद्वान गृहस्थांतहि या विषयाची चऱ्या चालतांना कित्येक शुद्ध स्वदेशी शब्दहि अुन्दू म्हणून लेखले जाअुं लागले. यावरूनच आजपऱ्यंत शब्दांच्या व्युत्पत्तीकडे लेखकवऱ्णांचेंहि किती दुऱ्लक्ष होतें हें अुघडकीस येतें. जो शब्द अुन्दूमध्ये असतो तो विदेशी अशी साधारण कसोटी पुष्कळजण लावितांना आढळतात. पण हा भ्रम आहे हें आम्हीं मागें अुन्दूच्या अुत्पत्तीचे चऱ्येंतच सांगितले आहे. वऱ्तमानपत्रांतून आमच्या लेखांतहि किती अुन्दू शब्द घुसले आहेत हे दाखविण्याचा प्रयत्न करितांना केसरींतल्या आणि अितर वृत्तपत्रांतल्या लेखकांनीं “स्वारी”, “वगैरे”, “माहिती”, “बाजू”, “सक्त”, “बातमी”, “चौकस”, “जादा” “ठराव”, “करार”, “गरम” अित्यादि शब्दांसहि अुन्दू म्हणून निवडलें आहे आणि या शब्दांस प्रतिशब्द द्या म्हणून आम्हांस आव्हान दिलें आहे! असल्या अजाण आव्हानास अितकेंच उत्तर पुरे आहे कीं हे सच शब्द शुद्ध संस्कृतोत्पन्न आहेत. “अश्वारोही” या शब्दापासून “स्वारी”; वऱ्ग शब्दापासून वगरा (पंजाबी) आणि वगैरे; महित शब्दापासून माहिती; भुजा शब्दापासून बाजू; शक्त शब्दापासून सक्त; वृत्त शब्दापासून बित्त-बातमी; चौ वा चतुःच्या रूपापासून चौक, चौकशी — चौकस, चौकडा; ज्यायान् आणि ज्येष्ठ शब्दापासून जास्त, जादा; स्थिर वा स्था या शब्दापासून ठरणें, ठराव; कृ — करणें शब्दापासून करार; धर्म (हिंदी घाम म्हणजे अून) पासून गरम; अशी या शब्दांची व्युत्पत्ति आहे. त्याचप्रमाणें “खाना”, “दार”, “दान”, “बे” हे प्राकृत प्रत्यरूपी शब्द मूळ संस्कृत शब्दांपासून वा प्रत्ययांपासून आलेले आहेत. ज्या खन् धातूपासून खणणें, घराचा खण हे शब्द आलेले आहेत, त्याचेंच रूप “खाना” हें आहे; म्हणून कारखाना ज्या खणांत म्हणजे घरांत कऱ्मकार काम करतात तें स्थल = कारखाना. “धर” (जसें वेत्रधर) यापासून “दार” म्हणजे धरणारा — बाळगणारा. ‘आधान’ शब्दापासून दान

(जसैं पन्नाधान – पानदान). वि – विरहितपासून बे (जसैं बेशुद्ध म्हणजे शुद्धिविरहित), हीं पाकृत रूपें अुत्पन्न झालेलीं आहेत. आणि जुन्या हिंदी ग्रंथांतूनहि आढळतात. तेव्हां हे प्रत्यय वा शब्द केवळ ते पश्चियन मध्येहि आढळतात म्हणून ते विदेशी असलेच पाहिजेत असें समजणें हें भ्रमास्पद आहे. येथें अखाददुसऱ्या शब्दाच्या व्युत्पत्तीविषयी मतभेद होऊं शकेल. तो फुटकळ प्रश्न आहे.

संशयास्पद फुटकळ अडचणींवरहि सोपा अुपाय आणि संशयित शब्द कसा ओळखावा याचा नियम

४६. ज्यास विशिष्ट शब्द परकीच आहे असें वाटेल त्यानें तोहि सोडून तदन्तर्गत अितर स्वदेशी शब्द वापरावा. आपल्या स्वदेशी भाषेंत तामील, मल्याळम्पासून काश्मिरीपन्थंत प्रत्येक भावना आणि वस्तुनिदर्शक अनेक शब्द विखुरलेले आहेत, त्यांतून वाटेल तो घ्यावा. या लेखांत वर दिलेल्या किंवा अितर शब्दांची व्यक्तिः अुपपत्ति देणें अप्रस्तुत आणि अशक्य आहे. मूळ धातूपासून प्रस्तुत शब्द व्यवहृत होअीतों तो अनेक रूपांतून आणि अन्थांतून प्रवास करीत असतो हें तज्ज्ञांस सांगणें नकोच. येथें अितका सान्त्वत्रिक नियम लक्षांत ठेविला म्हणजे पुरे कीं जो शब्द मराठींत आणि अुन्दूंतहि आहे तो अुन्दूचा आहे किंवा पश्चियन भाषेंत आणि हिंदींत ज्यांचीं रूपे समान आहेत ते शब्द पश्चियनच आहेत असा मुळीच नियम नाही. अनेक शब्द आपल्या भाषेप्रमाणेंच पश्चियनमध्ये वा अरेबींतहि व्यवहृत असले तरी ते केवळ तेवढ्याचसाठीं विदेशीय होत नाहीत. जे शब्द संस्कृत धातूपासून वा हिंदी धातूपासून अपभ्रंशांच्या आमच्या व्याकरणांतील सामान्य नियमांप्रमाणे सहजगत्या सिद्ध होऊं शकतात आणि ज्यांचा अुपयोग कोणत्याहि जुन्यांतल्या जुन्या अुपलब्ध हिंदी ग्रंथांतून सांपडतो ते स्वदेशी होत. ही सुटसुटित व्याख्या – अगदीं तुरळक अपवाद सोडून – शब्द आपला कीं दुसऱ्याचा हें ओळखण्यास सन्वत्र अुपयोगी पडेल.

या व्याख्येच्या निष्कर्षानेंच परीक्षून आम्ही बहुतेक शब्द वापरण्याचा प्रयत्न करितों

४७. तथापि ज्या भाषेंतल्या विकृतीपासून तिचें संरक्षण करण्यास आम्ही झटूं अिच्छितों त्याच भाषेचें बाळकडू आम्हांसहि पाजलेलें असल्यानें नकळत किंवा निरुपाय म्हणून कांहीं शब्द आमच्याहि लिखाणांत आलेले आढळावेत हें साहजिकच आहे. परंतु आमच्या भाषेंतहि रोगांचीं कांहीं लक्षणे मधूनमधून प्रकट होतात यावरून तो रोगच हितकारक आहे असें सिद्ध होत नसून अुलटं तो अितका हाडींमासीं खिळलेला असल्यानें अितरांनी आमच्यापेक्षांहि अधिक दक्षतेनें आपआपल्या लिखाणांतून त्यांचें अुच्चाटण करावें हेंच सिद्ध होतें. कोणी कोणी आम्ही बॅरिस्टर, सॉलिसिटर अित्यादि शब्द देखील त्याज्य मानतों कीं नाही असा प्रश्नहि केलेला आहे. त्यास अुत्तर अितकेंच कीं त्यांनीं तेहि त्याज्य मानून आमच्यावर कडी करावी. त्यांत आम्हांस आनंदच आहे. परंतु सन्वसाधारण नियम म्हणून अितकेंच सांगणें योग्य आहे कीं बॅरिस्टर, अेम. अे., बी. अे. अित्यादि अुपाधींचे निदर्शक असले शब्द विशिष्ट नांवांप्रमाणेंच भाषांतराह् नाहीत. ज्याप्रमाणें खलिफा, पोप, शंकराचार्य ह्या विशिष्ट नांवांनीं त्या त्या विशिष्ट अधिकाराचा बोध होतो तीच स्थिती या शब्दांची आहे. जेव्हां त्या त्या संस्थाच त्या त्या अुपाधीस स्वदेशी शब्द योजतील तेव्हां, राजसत्तेच्या आधारावर जगत असलेले ‘कलेक्टर’ आदिक शब्द जसे ती राजसत्ता स्वदेशी होतांच स्वदेशी रूपांतर पावतील, तसेंच तेहि स्वदेशी पदव्यांचे रूपांत परिणमित होतील. तरीहि तोंवर न थांबतां परदेशी शब्दाचे स्थलीं स्वदेशी योजणें जर अन्थहानि न होतां आजहि शक्य असेल तर तसें अवश्य करावेंच.

मराठीत नवीन अुन्दू शब्द घुसडूं देअूं नयेत आणि अंग्लिश शब्द मध्येच कुठें तरी घुसडण्याची बाटगी खोडहि निंद्य आहे, येथपयंत ज्यांनीं आमच्या मताला या चर्चेत पुष्टी दिली त्यांच्यापैकीही कित्येकांनीं त्यापुढची पायरी मात्र आमच्याबरोबर चढण्याचें नाकारून केवळ अितकाच अपदेश दिला आहे कीं कोणताहि

अतिरेक त्याज्य असून सुवण्णमध्यमच ग्राह्य आहे

४८. परंतु कोणती पायरी ते आमच्याबरोबर चढूं अिच्छित नाहीत किंवा सुवण्ण मध्यमाची व्याख्या काय आहे हें मात्र त्यांनीं स्पष्टपणें कुठेंहि व्यक्त केलेलें नाही. वास्तविक स्थिती अशी आहे कीं, अतिरेक त्याज्य हें आम्हीहि म्हणत आहोंत आणि सुवण्ण मध्यम ग्राह्य हें वाक्य तर अॅरिस्टॉटलच्याहि फार पूंचीपासून ज्याचे त्याचे ओंठावर नाचतच आलेलें आहे; पण मुख्य अडचण सुवण्ण मध्यमाची व्याख्या कोणती या प्रश्नाची आहे. जो तो आपआपल्या खोडीचें समन्धन ज्यायोगें होतील त्या मऱ्यादेस सुवण्ण मध्यम म्हणतो. कोणी “रूढ अुन्दू शब्द राहूं द्यावेत पण अंग्लिश शब्द मात्र नकोत” या सुवण्ण मध्यम म्हणतात, तर कोणी “आज वाअिफचें श्राद्ध आहे” या वाक्यासहि सुवण्ण मध्यम म्हणून अनिंद्य समजतो. तेव्हां हा घोटाळा सुवण्ण मध्यमाची शक्य तितकी स्पष्ट रूपरेखा आंखल्या वांचून मोडावयाचा नाही, हें अुघड होतें. ज्या भावनेचे आणि वस्तूंचे अुत्तम निदऱ्शक असे आमचे जुने शब्द होते, वा आहेत, वा आपणांस सहज साधितां येतील, त्या स्थळीं निष्कारण विदेशी शब्द वापरूं नयेत. परंतु विशिष्ट वस्तूंचे विशेष नामाप्रमाणें असणारे किंवा ज्यांतील खोंच वा सुटसुटीतपणा आपल्या भाषांतून व्यक्त करणें अशक्य आहे ते विदेशी शब्द मात्र स्वीकारण्यास कांही प्रत्यवाह नाही, हीच काय ती भाषाशुद्धीच्या सुवण्ण मध्यमाची खरी रूपरेखा होय. यांत भाषेची शक्ति आणि संपत्ति हरण करणारा आकुंचितपणाचा अतिरेक आणि तिचें स्वत्व आणि सत्त्व हरण करून तिला बाटगी बनविणारा आत्मघातकीपणाचा अतिरेक हे दोन्ही सहजच टाळले जातात.

परंतु हें मात्र स्पष्टपणें सांगितलें पाहिजे कीं त्याज्यच असणाऱ्या या दोन्ही अतिरेकांतून जर आम्हांस अेक कोणाचा तरी

अतिरेक निवडणेच भाग पडले तर

४९. त्यांतल्या त्यांत “आज मॉर्निंगला वाअिफला फीव्हर चढला होता तरी तसाच स्टीमरनें फन्स्ट क्लासचें तिकीट काढून बाँबेला आलो अराअिह होतांच स्टेशनच्या प्लॅटफॉर्मवर थरमामीटर अप्लाय करून बघतां तो टेंपरेचर हंड्रेड अँड टू !” हे वाक्य बोलणाऱ्या बाटग्या अतिरेकापेक्षां “आज सकाळींच कुटुंबाला ताप भरला परंतु तसाच आगनावेनें (अग्निनौकेनें) पहिल्या वऱ्याची दशिका काढून मुंबअीस आलों. पण अड्याच्या चबुतऱ्यावर तापमापक लावतां तों तापमान अेकशेंदोन !” असे म्हणणारा सोंवळा अतिरेकच आम्हांस अधिक अनुकरणीय वाटतो. कारण हा स्वदेशी अतिरेक भाषेचें जीवन फार तर आकुंचित करील. परंतु तो पहिला बाटगा अतिरेक तिचे जीवनाचा घातहि करण्यास सोडणार नाही.

हाच बाटगा अतिरेक

५०. सुवण्ण मध्यम, शब्दसंपत्तिवध्न अित्यादि गोंडस नांवांखालीं छपून समाजांत वावरत राहिल्यानें दहा वऱ्शांपूर्वीं जे परके शब्द नवे वाटत ते आज रूढ होअून गेले आहेत आणि आज जे नवीन

वाटत आहेत ते विदेशी शब्द या अतिरेकाकडे अपराधी दुःलक्ष केलें तर आणखी दहा वर्षांत घरोघर रूढ होतील. आणि मग रूढ शब्द राहूं द्यावे म्हणून म्हणणाऱ्या सद्गृहस्थांस त्यांचाहि कैवार येअून तदन्त्यक आणखी कितीतरी आपल्या शब्दांस मरणाचें दारीं बसावें लागेल. आम्हांस देशनिवासनाची शिक्षा होअून आम्हीं काळ्या पाण्यावर गेलों तेव्हां क्रिकेट आणि फूटबॉल या खेळांव्यतिरिक्त “आअुट”, “रेडी” हे शब्द देशी खेळांत घुसले नव्हते आणि खेड्यापाड्यांत त्यांचा मागमूसहि नव्हता. आतां तवदा वर्षांनीं परत स्वदेशीं येअून पहातों तों कोंकणासारख्या कोनामध्येहि लहानसहान खेड्यांत, मुलामुलींच्या घरगुती खेळांत “रेडी”, “वन्, टु, थ्री”, “आअुट” हे शब्द रुळलेले आहेत. आंधळ्या कोशिंबिरी, लंपडाव, शिवाशिवी अित्यादि मुलींच्या खेळांत लहान लहान मुली हेच “रेडी”, “आअुट” शब्द प्रत्यहीं वापरतात! पूर्वीचे “सावध”, “मारला”, “धरला”, “पडला”, हे शब्द सांगितले तरी वापरणें त्यांस प्रथम कसेंसेंच वाटतें! आणखी दहा वर्षांनीं हें जुने शब्द पार नामशेष झाले म्हणजे त्या खेळांतील “रेडी”, “आअुट” शब्दांनाहि रूढ म्हणून – घरांत घुसले म्हणून – राहूं द्या म्हणणारे सुवर्ण मध्यमवादी निघतील आणि कित्येक अतिहासवेते या परदेशी शब्दांच्या त्यांतील उपयोगावरून हे खेळ देखील विदेशांतूनच आलेले असावेत म्हणून संशोधनपूज्य निबंध लिहून “दक्षिणा प्राअिझ कमिटी” कडून पारितोषिकेंहि मिळवितील.

दुकानी पाट्यांवर व नांवाचे पाट्यांवर अंग्रजी शब्द आणि नांवेही अद्याक्षरांत घालण्याची मूख खोड

५१. ज्या गांवांत वा नगरांत अंग्रजी लोक वस्तु घेण्यास येण्याचा वा भेटीस येण्याचा मुळींच संभव नसतो तेथेंहि दुकानदार वा घरादिकांवर वस्तूंची वा गृहस्थादिकांचीं नांवे अंग्रजींत लिहून पाट्या लावलेल्या असतात! हेअर कटिंग सलून; क्लथ मचंट; टेलन्स; बुकसेलन्स् अँड पब्लिशन्स; टी. व्ही. डेकणे, प्लीडर. अशा पाट्या खेड्यापाड्यापयंत लागलेल्या आढळतात. पाट्या अशी अंग्रजी शब्दांत लावणें ही अेक टूमच झाली आहे. आतां हा केवळ छचोरपणा नव्हे काय? पाट्या गिन्हाअिकें वाढावीं म्हणून लावणें; गिन्हाअिकांत हजारामार्गे अेकासही त्या शब्दांचा नीट अन्थ कळणार नाही अशा स्थळींहि त्या पाट्या लावून गिन्हाअिकें वाढतील काय ? त्यापेक्षां मराठीत “पाटी रंगविणार”, “शिंपी”, “केस कापणार”, विधिज्ञ, आंत-बाहेर (अिन-आअुट) असे सोपे शब्द लिहून जर पाट्या लावल्या तर अधिक गिन्हाअिकांस त्या आकषित करणार नाहीत का? परंतु अशा अंग्रजी अगडबंब शब्दांच्या पाट्या हा अेक दुकानाचा अलंकार आहे किंवा अेक रूढिजन्य संस्कार आहे असें या गावंढळ दुकानदारांस वाटत अवावें! काल अभिप्रायान्थ कोंकणांतील अेका तालुक्याच्या गांवांतून केशतैलाची कुपी आली. तीवर मराठी अक्षरांतच पण “हेअर-आअील” म्हणून छापील कागद चिकटविला होता!

परंतु अेवढी हास्यास्पदता पुरेशी न वाटूनच कीं काय हे दुकानदार त्या पाट्यांवर आपलीं नांवेही अंग्रजी अद्याक्षरांतच देत असतात! “आर्. अेम्. बुडवे”, डब्ल्यू. अेच् रडतोंडे” !! बुडवे आणि रडतोंडे यांना जरी ही अंग्रजी अद्याक्षरांतील स्वकीय नांवे विसंगत वाटलीं नाहीत तरी कोणत्याही स्वाभिमानी महाराष्ट्रीयास तीं तशीं वाटतील यांत शंका नाही. प्रशाळेंतील (हायस्कुलांतील) मुलेंही “अरे अेस. व्ही.” “अरे अेम्. जी.” अशा अंग्रजी अद्याक्षरांत अेकमेकांस हांका मारतांना अैकू येतात आणि त्यांस त्यांचे शिक्षक वा पालक कोणीहि हंसत नाहीत वा दाबीत नाहीत. पण जर अेखाद्या स्वाभिमानी विद्याथ्यांनं वनांत अनावश्यक अंग्रजी वा अुन्दू शब्द बोलण्याचें टाळलें तर त्यास अतिरेकी म्हणून शिक्षकसुद्धा हंसतांना वा अेक प्रकारच्या कंटाळ्यानं त्याकडे बघतांना आढळून येतात! अद्याक्षरांतच हांक मारणें वा लिहिणें तर “स. म. काळे”, “वि. ग. जोशी” असे प्रयोग नाही का करतां येणार? परंतु शेळपट परधाजिणेंपणा हाच ज्या

तेजोहीन पिढीत अुदारपणा म्हणून पूजिला जातो आणि योग्य स्वाभिमानहि अनुदारपणासारखा भासतो त्या पिढीत आपलीं नांवें आपल्याच अद्याक्षरांत लिहूं वा संबोधूं अितका देखील बाणेदारपणा कुठुन सांपडणार! कोण्या अिंग्लिशानें कधीं आपले ‘जान स्टुअन्ट मिल’, हें नांव ‘जा. स्टु. मिल’ असें लिहिलेलें आढळतें का? **प्रत्यहीं नवीन विदेशी शब्दांस आंत घेणारा अजागळपणा**

५२. हाच अजागळपणा आतां या क्षणीं अनेक अुन्दू, आणि अिंग्रजीं शब्दांस मराठीच्या मंदिरांत न कळत चोरासारखें घुसूं देत आहे. मुंबाीच्या कांहीं कांदबऱ्यामागें “सेन्सेशनल्” हा शब्द लावण्यांत येतो. अजूनहि सेन्सेशन कशाशीं खायची हेंहि सहस्रांत अेकास माहीत नाही. थोडक्याच दिवसांत विशिष्ट प्रकारच्या कांदबऱ्यामागें हा शब्द नेहमीं पाहून त्या शब्दासरशीं तो विशिष्ट प्रकार संबोधित होअूं लागेल आणि मग शिक्षितांत सेन्सेशनल् हा शब्द अगदीं तोंडीं बसेल. सुशिक्षित रंगोपंतांच्या तोंडून “आण रे ती सेन्सेशनल् कादंबरी” ही आज्ञा अैकितां अैकितां बाळ्या आणि बबी आणि गृहलक्ष्मी आणि गडीहि तो शब्द शिकतील. आणखी दहा वषांत घरींदारी सेन्सेशनल् हा शब्द रूढ होअून जातील. ‘अिलेक्शन मॅनिफेस्टो’ याचीहि गति वेळेवर न रोधिल्यास अशीच होणारी आहे. आमच्या समोर हें अेक चित्रमयजगत्चें रदी अंकाचें चिठोरे पडलेलें आहे त्यांत अेक कवी “भवानी तरवारीस शाहीराचा शाहिरी मुजरा” करितां करितां म्हणतात : “तुझ्यावरी कितिक मन्दांचें नाचलें शूर तकदीर!” त्या मन्दांचें ‘तकदीर’ नाचलें तें नाचलें पण आमचें कविवऱ्यांना हात जोडून सांगणें आहे कीं आतां यापुढें निदान बिचाऱ्या मराठीचें ‘तकदीर’ तरीं असें तरवारीच्या धारेवर धरूं नये. हा तकदीर शब्द साधारण मराठी बोलणाऱ्या सहस्रामागें दहांस तरीं कळतो आहे का? दैव, कम्, भाग्य अशीं अनेक विविधाऱ्यसूचक नांवें स्वदेशी असतां तदऱ्यक हा विदेशी निब्रट शब्द आपल्या कोमल कवितेच्या बोकांडी बसविल्यानें लवलेस तरीं कांहीं शोभा आली आहे का? पण कोणता तरी मुसलमानी शब्द कुठून तरी चोरूनमारून आणून जर कवितेंत दडपला नाही तर मग कसली ती “शाहिरी” कविता आणि कसला तो “शाहिराचा शाहिरी मुजरा “ !! परंतु,

‘स्वदेशी नवीन शब्द रूढ होणें महा कठीण आहे!’ म्हणून हेच लोक म्हणतात

५३. आश्चऱ्याची गोष्ट ही कीं तकदीर, दिल, सेन्सेशन अित्यादि आमच्या भाषेच्या प्रकृतीशीं विसंवादी असणारे परकी शब्द तींत निष्कारण घुसडले जात असतां त्या विरुद्ध मात्र ‘हे कानाला कसेसेच लागतात!’ ‘ही नवी ब्याद कशास आणली!’ अशी ओरड कोणीहि सुवर्ण मध्यमाचा अभिमानी करीत नाही. परंतु नवीन कल्पना दऱ्याविण्यास अेखादा संस्कृत शब्द कोणी योजला किंवा रूढ विदेशी शब्दाचे स्थांनीं अुपयोजिला कीं “हा नवीन शब्द कसला रूढ होतो! हा आशावादीपणाचा अतिरेक आहे! ही नसती ब्याद कशाला आणली!” अशा अनेक प्रकारच्या चिंतेनें त्याच मंडळींचीं तोंडें अगदीं अुतरून जातात. परंतु जर ते पून्वीचे हॉस्पिटल, म्युनिसीपालिटी असले जड शब्द वा रेडी, आअुट अित्यादि आतां आतां घुसत असणारे शब्द परकी असतांहि आपल्या अशिक्षित समाजपऱ्यंतहि कसे परिचित होत गेले हें पाहतील तर त्यांस सहज आढळेले कीं विदेशी शब्दांचे ठायीं नवे स्वदेशी शब्दहि आम्ही निऱ्यार करून योजूं लागलों तर त्याच परंपरेनें बोलतां बोलतां ते रूढ होतील. विदेशी अपरिचित शब्द जर अगदीं शेतकऱ्यांपऱ्यंत रूढ होअू शकतात, तर स्वदेशी आणि म्हणूनच सापेक्षतः मुळांतच किंचित् तरी परिचित असणारे शब्द प्रयत्न केला तर रूढ झालेच पाहिजेत. विदेशी रूढ शब्दांस त्यांनीं अगदीं हांकलून लावले नाही तरी निदान त्यांच्या जोडीनें तरी तो नांदूं शकून विदेशी शब्दांचें प्रतिस्पन्धी स्वामित्व तरीं चालूं देणार नाहीत.

विष्णु शास्त्री अण्डू शब्दाविरुद्ध कां नव्हते ?

५४. कोणी कोणी आम्हांस असें आडवूं पहातात कीं विष्णुशास्त्री यांनीं घरींदारीं अंग्रजी भाषेचा वा शब्दांचा उपयोग करण्या विरुद्ध लिहिलें आहे हें जरी खरें आहे तरी त्यांनीं अण्डू विरुद्ध कांहीं फारसें लिहिलें नाहीं. त्यांस आमचें असें उत्तर आहे कीं अण्डूची घातक मगरमिठी सच हिंदु भाषांसह मराठीसहि बसण्याची वेळ येतील आणि अण्डूसच राष्ट्रभाषा करा असा दुराग्रह अण्डूकडे धरण्याअितकी मुसलमानी महत्त्वाकांक्षा चढेल होतील हें शास्त्रीबुवांचें काळीं कोणाच्या फारसें लक्षांत येण्यासारखें नव्हतें. जे अण्डू शब्द घुसले ते घुसले आतां राजसत्ता बदलल्यानें तो पेंच सुटला आहे म्हणून अण्डूकडे दृष्टी केले तरी चालेल; परंतु जिता पगडा राजसत्तेच्या आधारानें मराठीवर संपूर्णपणें बसण्याची भीति उत्पन्न होत आहे त्या अंग्रजी भाषेच्या गुप्त आक्रमाणाकडे मात्र कडक लक्ष दिलें पाहिजे, असें त्यांस सहाजिकपणेंच वाटलें. विष्णुशास्त्र्यांच्या परिस्थितींत त्यांनीं जें म्हटलें तें नवीन परिस्थितिलाहि लागू करणें किंवा त्यास त्रिकाल सत्य मानणें बाबा वाक्यं प्रमाणवत् होतील! मोरोपंतांस संस्कृत ज्ञान अखाद्या पुराणिकाअितकेंच साधारणें होतें, असे तत्कालिन संशोधनाच्या प्रगतीप्रमाणें शास्त्री बुवांनी सहजच विधान केलें. परंतु आतापयंत प्रसिद्ध झालेल्या ग्रंथसंपत्तीवरून संस्कृतावर प्रभुत्व गाजविण्याअितके मोरोपंत संस्कृतांतहि व्युत्पन्न होते असें दिसून आलें असतांहि, शास्त्रीबोवांच्या विधानासच चिकटून बसणें अशी चूक होतील-तशीच, त्याच्या अण्डूविषयक मताचीहि गोष्ट आहे. आज जर ते स्वतः जिवंत असते तर त्यांच्या स्वाभिमानी स्वभावावरून पहातां सद्यःपरिस्थितींत त्यांनी परकी शब्द घालविण्याच्या या चळवळीचाच पुरस्कार केला असता हें अधिक संभवनीय वाटतें. आणखी शेवटचें उत्तर आहेच कीं जरी विष्णुशास्त्र्यांस अण्डू शब्द बहिष्कृत वाटले नाहींत तरी ते स्वतः शिवाजीमहाराजांस वाटले होते. शब्दप्रमाणावरच अवलंबून रहावयाचें असलें तरीहि भाषाशुद्धीकरणास स्वयमेव छत्रपतींच्या राजाज्ञेचाच आधार आहे !

आम्हांस तरी परिस्थितीनें अण्डू शब्द बहिष्कान्य करणें भाग पडलें

५५. शास्त्रीबोवांची गोष्ट तर दुरच परंतु आम्ही कारागृहांत जातीलोपयंत आम्हांसहि अण्डू शब्दांचें कुठें वावडें होतें! अंग्रजी शब्द आम्ही टाळूं परंतु अण्डू शब्द अगदीं खड्यासारखा निवडून काढण्याची तीव्र प्रवृत्ति तेव्हां नसल्यानें आमच्या यौवनकालीन ग्रंथांत आणि कवितांत, आम्ही आज त्याज्य मनीत आहोंत ते शब्द, आम्हीं निःसंकोचपणें वापरलेले आहेत. परंतु बंगालसारख्या प्रांतांत, कीं जेथें मुसलमानांच्या घरांतही अण्डू कोणास बहुधा समजत नाहीं तेथेंहि, जेव्हां मुसलमानांनीं अरेबीबहुल अण्डूच बोलावी म्हणून चळवळ सुरू केली; अितकेंच नव्हे तर हिंदूस अण्डू भाषा आणि पश्चिम लिपी देखील हिंदुस्थानची राष्ट्रीय भाषा आणि लिपी मानण्यास भाग पाडूं म्हणून हजारों मुसलमानांच्या प्रतिज्ञा होऊं लागल्या. आणि अेका बाजूनें अलीगढाहून उठलेली उत्तरीय लाट यांच्या पकडींत मराठीसहि अण्डूची आज नाहीं अण्डू मगरमिठी पडणार अशी धास्ती वाटूं लागली तेव्हां आम्हांसहि अण्डू शब्दांस बहिष्कान्य समजण्याची प्रवृत्ति महाराष्ट्रांत वळावावी म्हणून, प्रयत्न करणें भाग पडलें. आमची सच मराठी लेखकांस विनंती आहे कीं आम्हीं आजपयंत अण्डू शब्द कधीं कधीं वापरलें म्हणून पुढेहि वापरूं असा दुराग्रह न धरतां ज्याप्रमाणें गेल्या आठवडा वर्षांत भाषेच्या कल्याणाथ त्यांस वापरीनांसे झालों त्याचप्रमाणें, त्यांनींहि पूर्वीं चुकी झाली म्हणून पुढेहि ती करण्याचा किंवा अण्डू शब्द वापरणें ही चूकच नाहीं म्हणून म्हणण्याचा दुराग्रह सोडावा यांतच मराठी भाषेचें हित आहे.

मराठीवर अुद्धचें संकट आलेलेंच नाही असें म्हणणारे

५६. टीकाकारहि दुदैवानें आम्हांस भेटले आहेत. त्यांपैकीं अेकानें तर अगदीं अखंडनीय म्हणून अेक अुदाहरण दिलें आहे कीं, अहो कोंकणांत पहा! मुसलमानास पश्चियन शब्द देखील येत नाही — मराठी बोलतात — मग त्यांस अुद्धाच अभिमान तो कुठून असणार! या आक्षेपकांचे डोळ्यांत परस्पर कोंकणी मुसलमानांनींच अेक झणझणीत अंजन गेल्याच वर्षीं घातलें हें महाराष्ट्रीयांनीं ध्यानांत धरावें. कोंकणी मुसलमानांची अेक मोठी शिक्षण परिषद रत्नागिरीस झाली. त्या परिषदेचे अध्यक्ष अेक मोठे सरकारी अधिकारी होते. त्या मुसलमान अधिकाऱ्यांच्या आणि अितर वक्त्यांच्या भाषणांत असें स्पष्ट सांगण्यांत आलें कीं, “कोंकणी मुसलमानांस जी आपली धम्म-भाषा नाही ती आपल्या घरादारांतून बोलण्याची लाज वाटावयास पाहिजे!” ही लज्जास्पद स्थिती टाळण्यासाठी शेंकडों रुपयांचा निधी अुभारून ठिकठिकणीं अुद्ध शाळा काढण्यांत येणार आहेत. सध्यांहि कोंकणांत अुद्ध शाळा भराभर वाढत असून त्यांना शिक्षक पुरवण्यासाठी शिक्षक-शाळाहि निघाल्या आहेत. त्यांस सरकारी कोशांतून अनेक शिष्यवृत्त्या सढळ हातानें मिळतात. जर कोंकणाची ही स्थिती तर महाराष्ट्रांतील अितर प्रगतिपर मध्यप्रांतांची काय स्थिती असेल तें सांगणें नकोच. आज नाही अुद्यां अुत्तरेची मुसलमानी भाषाच राष्ट्रभाषा करण्याची ही दुराग्रही लाट महाराष्ट्रांतहि सचत्र पसरून सहस्रो मुसलमान अुद्धस डोक्यावर घेअून आपल्या खऱ्या मातृभाषेच्या छातीवर नाचण्यास कमी करणार नाहीत! त्यांच्या सहवासांत मराठीमध्ये-जर वेळींच आपण तिच्या दारावर अेव्हांपासून कडक पहरा ठेवला नाही तर — अुद्ध शब्दांचा धुडगुस सुरू होअून तिलाहि सिंधी पंजाबींप्रमाणें स्वत्वहीन होअून जावें लागेल! नाही म्हणणारांनी ध्यानांत धरावें कीं सिंधी पंजाबी वाङ्मयेंहि अेका काळीं मराठीप्रमाणेंच शुद्ध होतीं आणि ज्या मुसलमानी चळवळीनें आणि हिंदूंच्या भाबड्या “चालूं दे रे” म्हणणाऱ्या ढिलाजीनें त्या स्वत्व गमावून बसल्या तीच मुसलमानी चळवळ महाराष्ट्रांत सुरू झाल्याविना रहात नाही जें संकट दहा वर्षांनीं सच्चांसच दिसणार आहे तें आज आम्ही दृष्टोत्पत्तीस आणतो आहोंत अितर्केच. म्हणून अेव्हांपासूनच सावध होअून मराठीस शुद्ध राखण्याचा अटोकाट प्रयत्न करणें हाच शाहाणपणा आहे.

“अहो! भाषा भाषेस बळी पडणें ही नियतीच आहे !”

५७. असेंहि अेका तत्त्वज्ञानें आम्हास अुपदेशिले आहे. आजची भाषा अुद्यां नाहीशी होणार किंवा रूपांतर घेअून कोण्या अन्य जीवनांत जीवमान रहाणार हा सृष्टिनियम आहे. तीच स्थिती शब्दांची! त्या तत्त्वज्ञांचें हें म्हणणें तर खरेंच आहे. तथापि हा सृष्टिनियम घरेंदारे, गोपुरें ह्यांसहि लागतो. नाही काय? पण म्हणून घराला पडलेलीं भगदाडें कोणीं बुजवूं नयेत कीं काय ? भाषाच काय पण माणूसहि अुद्यां मरतो — मग तो तत्त्वज्ञ कां असेना ! — पण तरीहि रोगांवर औषधोपचार करण्यास तत्त्वज्ञ देखील धडपडतच असतात; पौष्टिकें घेतांना देखील आढळतात! त्या व्यतिरिक्त भाषा काय किंवा हें अुभें जगत् काय, प्रत्येक सावयव वस्तु अेक दिवस रूपांतर वा विनाश पावणारच हा जसा सृष्टिनियम आहे तसाच, आपलें अस्तित्व शक्य तोंवर अक्षुण्ण राखण्यासाठी आणि स्वत्व शुद्ध ठेवण्यासाठी विनाशी शक्तीशीं सारखी झटापट करीत राहणें हाहि, त्या प्रत्येक सावयव वस्तूचा स्वभाव सृष्टिनियमच नव्हे काय?

जें जें विदेशीय अनुकरण लोकहितवर्धक असेल तें मात्र त्याज्य नाही

५८. आम्ही विदेशी शब्द निष्कारण घेअु नयेत म्हणून जरी म्हणत असलों तरी त्यामुळें विदेशी भाषांतील सुरेख वाक्प्रचार, वा अुदात्त कल्पना वा अगाध ज्ञान हीं आम्ही त्याज्यच समजतो असें मानणें

म्हणजे वस्तुस्थितीचा विपर्यास करणें होय. असा विपर्यास करणारे स्वतःसच हास्यास्पद करून घेतात. जें जें उत्तम, अनुकरणीय आणि लोकहितवधक असेल तें तें आपण कोणापासूनहि शिकावें—अनुकरावें. बालादपि सुभाषितं ग्राह्यम्! यांत मानापमानाचा मुळीच प्रश्न नाही. आणि तो प्रश्न जरी जमेस धरिला तरीहि आजपन्थंत अभ्या मनुज जातीस ह्या भारतवर्षानें भौतिक वा तात्त्विक ज्ञान किंवा कला यांचें जीवनद ऋण अितकें दिलेलें आहे कीं तें, त्याच भांडवलावर त्यांनी थाटलेल्या त्यांच्या आजच्या दुकानांतून आम्हीं कितीहि सामानाची अचल केली तरी, सहसा फिटणारें नाही.

म्हणून स्वस्थ बसूं नका

५९. आतां या विषयावरील चर्चेचा हा समारोप पुरा करतां करतां पुन्हां अेक वेळ अितकीच विनंति करावयाची आहे कीं, रूढ विदेशी शब्द काढणें वा नवीन स्वकीय रूढ करणें कठीण आहे अशी आधीच समजूत करून घेऊन स्वस्थ बसूं नका. हुतात्मा हा शब्द अेका वर्णाचे आंत माटिअर या अिंग्रजी शब्दाचे अर्थी प्रचलित नसला तरी परिचित झाला नाही काय? तीच स्थिती क्रमांक = नंबर, निश्चित = खात्री, स्तंभ = कॉलम या आणि अितर शब्दांची आहे.

प्रयोग करीत गेलें म्हणजे आपोआप लेखांतून शिक्षितांना नि शिक्षितांतून अशिक्षितांत हे शब्द पाझरत जातील

केवळ कांहीं मंडळींनीं निश्चिय केला पाहिजे. शिक्षक वर्गानेंहि या शब्दांची शेवटी जोडलेली टिपणी किंवा टांचण (यादी नव्हे) ! आपल्या विद्यार्थ्यांकडून अुतरवुन घेऊन नेहमीं समोर ठेवावें. जुन्या लेखकांस हें जड जातील पण नवीन पिढीला हे शब्द सहज तोंडी बसतात. भाषेमध्ये अुन्दू वा अिंग्रजी शब्द घालणें अपहासास्पद आणि निंद्य आहे, ही सामाजिक भावना तीव्रपणें अेकदां अुत्पन्न केली कीं काय झालें.

लेखकवृन्द नि शिक्षकवर्ग

६०. ही भावना अुत्पन्न करण्याचा प्रयत्न करणारांस सच मराठी लेखकवृन्द आणि शिक्षकवर्ग साहाय्य करील, आणि शिवछत्रपतींचें आणि विष्णुशास्त्र्यांचें हें अेक व्रत तरी नेंटानें पुढे चालवील ही आमची निश्चिति आहे. अितकेंच नव्हे तर अशा प्रयत्नांस यश येऊन, मराठींत व्यर्थ शिरलेल्या अुन्दू आणि अिंग्रजी शब्दांचें प्रमाण कमी होऊन आणि हिंदु भाषांत शुद्ध स्वकीय शब्दांचा भरणा जसजसा वाढेल तसतसे, आज जे या प्रयत्नांकडे सांशक वा सविरोध पाहत आहेत ते देखील आनंदित होतील. कारण अन्धहानि न होतां सुंदर स्वकीय शब्दांनीं हिंदु भाषा परिपुष्ट, परिमाजित आणि परिवधित होत असतां कोणा भाषेच्या अभिमान्यास आनंद झाल्याविना राहील? कोणा हिंदूचें हृदय अुल्हास पावल्याविना राहूं शकेल?

आतां असा सतत परिश्रम केल्यानंतरहि कांहीं कांहीं राजकीय आणि शास्त्रीय परकीय शब्दहि राहतीलच. त्यातील राजकीय शब्द जसे जिल्हा, कलेक्टर, गव्हर्नर, अित्यादि —

ते ती सत्ता जशी जशी स्वकीयत्व पावले तसे तसे सहजच पालटतील

६१. तथापि हे नवीन शब्द, राजकीय लिखाणांतील कां होअीना, रूढ करितांना त्यांस शुद्ध आणि सुटसुटीत स्वकीय प्रतिशब्द प्रथमपासूनच योजण्याचा प्रघात पाडीत असावे. हिंदीत तसेच करितात. म्हणजे कायदेकौन्सिल किंवा जबरीसंभोग यांसारखे विद्रूप शब्द निपजावयाचेच नाहीत. भाषेमध्ये थोडे शब्द परभाषेतील असणें ही गोष्ट निराळी आणि त्यांची स्वकीय शब्द मारून टाकणारी नारायणरावांच्या गाऱ्यांसारखी प्राणघातक अरेरावी चालूं देणें वा परकीय शब्द घेण्यांत कांहीं हानि वा दुःखलता नसून तें अेक जसें कांहीं भूषणच आहे अशी विकृत समजूत करून घेणें निराळे.

या चर्चेत भाग घेणाऱ्यांचे आभार मानून निरोप घेतों

६२. शेवटीं अुन्दू अिंग्रजी अित्यादि परकी शब्दांकडे त्याज्य दृष्टीनें पाहण्याची प्रवृत्ति अुत्पन्न करण्याचा जो लेखकाचा मूळ हेतू तो, या विषयासंबंधीं संबंध महाराष्ट्र लेखकवर्गांतच नव्हे, तर शाळांतील विद्याऱ्यांपर्यंत जी खळबळ अुडाली आहे, आणि प्रशाळेंत (हायस्कुलांत) या विषयावर परीक्षेस निबंधहि ठेवल्याचीं जीं अुदाहरणें घडत आहेत त्यायोगें, बराच सिद्धीस गेला हें पाहून आम्हांस वाटत असलेलें समाधान व्यक्त करून आणि ज्या विद्वान गृहस्थांनीं या चर्चेत अनुकूल वा प्रतिकूल पक्षीं भाग घेतला त्यांनीं नि लोकांविषयीं जो आदरभाव व्यक्त केला तदन्थ त्यांचे सच्चाचे मनःपूचक आभार मानून, आम्ही मराठी शुद्धीकरणाची ही लेखमाला पुरी करितों आणि या काऱ्याचा परामन्ष घेणें न घेणें आतां महाराष्ट्राच्या स्वाभिमानावर सोडून या विषयाचा निरोप घेतों.

येथपर्यंतचा भाग हा ‘मराठी भाषेचें शुद्धीकरण’ ह्या नांवाच्या ख्रिस्ताब्द १९२६ (अेकोणीसशे सव्वीस) मध्ये प्रसिद्ध झालेल्या वीर सावरकर लिखित पुस्तकांत प्रसिद्ध झालेला आहे. ह्यापून्चीच अेक दोन वर्षे हा भाग ‘केसरी’ मध्येहि पून्चान्ध नि अुत्तरान्ध अशा लेखमालेंत प्रसिद्ध करण्यांत आला होता. ह्या पुस्तकाचा पून्चान्ध येथे संपतो.

प्रकाशक

कायदे कौन्सिलांतील अिलेक्शनच्या कॅडिडेटांचे मॅनिफेस्टोज् !

वरील लेखाच्या मथळ्याचें वाक्य लिहितां लिहितां आमच्या लेखणीला आणि वाचतां वाचतां आमच्या वाचकांना दचकल्यासारखें झालें असेल यांत शंका नाही. कायदे कौन्सिलांतील अुमेदवारांच्या मॅनिफेस्टोज्विषयीं लिहिण्याचें धाडस सावरकर करतात तरी कसे! राजकारणांत पडावयाचें नाही म्हणून ह्यांचेवर असलेले सरकारी बंधन ते राजकारणाच्या पून्चप्रीतीच्या अुत्कंठतेमुळें अेकाअेकीं विसरलें कीं काय?

तें बंधन आम्ही विसरलों नसलों तरी या शब्दांशीं जन्मभर आमचा अितका दाट परिचय झालेला आहे कीं ते आतां घरांत, दारांत, बोळांतून आणि माऱ्यावरून खेडेगांवांत आणि नगरांत जिथें रहावें तिथें लोकांच्या ओठावर अुभे राहिलेले दिसत असतां आम्ही मात्र त्यांच्याशीं न बोलतां अुनोळख्यासारखें तोंड

लपवून निघून जावें हें आम्हांस अगदीं दुस्सह होत आहे. परवां अगदीं टाळाटाळीं करून त्यांची भेट घ्यायचीच नाही म्हणून खोलींत कोंडून घेतलें आणि वत्तमानपत्रेंदेखील वाचावयाचीं नाहीत म्हणून टपाल येतांच केवळ घरगुती पत्रें तेवढींच अुघडलीं. अकस्मात् अेका पाकिटांत अेंका छापलेल्या तुकड्यावर पहातों तों पुन्हां आपला श्रीयुत मॅनिफेस्टो फडकला! तेव्हां मात्र आमचें मन अगदीं ओशाळें झालें. ज्या राजकीय शब्दावरील आमच्या प्रेमासाठीं आम्हीं त्या पोन्टब्लेअरच्या भस्मासुराचे दऱ्शनासाठीं सुद्धां वाऱ्या केल्या त्या ह्या आमच्या परिचित शब्दांशीं ते अगदीं आमच्या घरीं येअून खोलींत हात जोडून अुभे राहिले तरी न बोलणें केवळ निःस्वप्नपणा आहे असें वाटून आम्हीं त्या सऱ्चांशीं मनमोकळेपणें बोलण्याचे ठरविले आणि म्हटलें “या कौन्सिल, कायदेकौन्सिल, अिलेक्शन कॅन्डिडेट, मॅनिफेस्टो ! तुम्हीं सऱ्च या, तुमच्याशीं आणि तुमच्याविषयीं कांहीं तरी बोलल्यावांचून आम्हांस आतां मुळींच रहावत नाहीं मग त्यापायी आमची शेंडी तुटो वा पारंबी तुटो “!

हें आमचें म्हणणें अैकतांच ते सऱ्च शब्द कळकळीनें म्हणाले कीं पोन्टब्लेअरच्या भस्मासुराचा वरदहस्त आपल्या मस्तकास लागतांच आपल्या डोक्याचे केस पुष्कळ अंशी गळून गेल्यानें यद्यपि आपली शेंडी तुटण्याचें भय मुळांतच कमी झालेलें आहे,

---

वीर सावरकर यांचा हा विनोदी लेख ‘रणगञ्जना’ ह्या नियतकालिकांत दि. २१-११-१९२६ ला प्रसिद्ध झाला होता. त्यावेळीं ते रत्नागिरी येथें स्थानबद्ध होते आणि राजकारणाशीं कोणताहि संबंध न ठेवण्याचें त्यांचेवर बंधन होते.

प्रकाशक

तथापि ज्या जीवनाच्या क्षीण पारंबीस आपण अजून लोंबकळत राहिलां आहां ती आम्हां राजकीय शब्दांशीं बोलण्यामुळें तुटण्याचें भय मात्र आम्हांस वाटतें खरें. म्हणून तुम्हीं आम्हां शब्दांची ओळख न दाखवितां आमच्याविषयीं कांहींहि न बोललेत तरी चालेले !” हें त्यांचें अुदार बोलणे अैकून आम्हांस त्यांच्याशीं अधिकच बोलावेसें वाटूं लागून आम्हीं म्हणालों, “तुमच्या या औदान्याविषयीं आम्हीं आभारी आहों. परंतु पूऱ्चपरिचयामुळें तुम्ही नाहीं म्हटलें तरी तुमच्या प्रकरणीं कांहीं तरी बोलल्यावांचून आम्हांस रहावत नाहीं. सऱ्च हिंदुस्थान अिलेक्शनमध्ये दंग असतां या कायदेकौन्सिलच्या अिलेक्शनशीं मी अगदींच संबंध ठेवूं नये हें अशक्य आहे. मी कसातरी पण कायदेकौन्सिलांच्या निवडणुकींत भाग घेणार. भिअूं नका. अशा बिकट पेंचांतून कसें सुटावें याची गुरुकिल्ली अेका संन्याशीबाबांनीं आम्हांस अंदमानांत असतां दिली आहे.”

हें संन्याशी बाबा जन्माचे चोर होते. जातीचे दरवडेखोर. परंतु पुढें अेका साधूच्या तावडींत सांपडून त्यांनीं चोरी सोडण्याची प्रतिज्ञा केली आणि त्या साधुमंडळीनें त्यांस संन्यास देअून आपल्या देखरेखींत ठेवलें. तें साधुमंडळहि स्वकाऱ्चसाधुत्वाच्या अुलाढाली करीत भटकतच असे. परंतु कमींत कमी आपसांत कोणी चोरी करूं नये या विषयीं अगदीं कटाक्ष ठेवी. त्यांच्या टोळींत आल्यापासून संन्यासी बाबांस चोरी करण्याची अगदींच चोरी झाली. कारण जरी टोळींत चोरी केली तरी तें द्रव्य चुकवून ठेवावयाचें कोठें ! त्या टोळींत स्वतःची अशी लूट नसे; सऱ्च जें गवसेल तें टोळीचें अशा पेचांत संन्यासी बाबा असतांना शेवटीं ते अगदींच त्रासून गेले. तेव्हां लोभांकरितां न कां होअीना पण केवळ चोरीची हौस पुरविण्यापुरती तरी चोरी करावी असा निश्चय करून, रात्रीं सऱ्च साधु झोपीं गेल्यावर ते गुपचुप अुठत आणि याचा लोटा अुचलून

त्याच्या पायापाशी, त्याची छाटी चोरून त्याच्या झोळीत, याच्या झोळीतील लंगोटा त्याच्या अशाशी असा अचलठेवीचा कारभार करून पुनः झोपी जात. सकाळी अठतांच साधु लोकांत अेकच आरोळी अुठे, चोरी चोरी ! जो तो दुसऱ्यापाशी आपली वस्तु सांडतांच त्यास चोर म्हणून शिव्या हांसडी. या प्रकारचा अुगम काय, हें शोधण्यासाठी शेवटीं त्यांच्यांतला अेक साधु रात्रभर गुप्तपणें जागत राहिला. पहातो तो ही संन्याशीबोवांची स्वारी अुठून आपल्या अुचलेपणाच्या व्यवसायांत दंग झाली ! तेव्हां अन्थातच चोर चोर म्हणून त्या जागरूक साधूनें ओरड करताच सचजण जागे झाले आणि संन्याशाला धरलें. विचारलें ‘तूं चोरी कां करतोस’, तेव्हां तो म्हणाला, “केवळ हौशेसाठीं ! मी कांहीं तुमचें सामान स्वतः दाबून टाकतो कां ? अिकडचें सामान तिकडे करणें ही कांहीं चोरी नव्हे. अपहार न करतां चोरी न करण्याची प्रतिज्ञा आणि चोरी करण्याची हौस दोन्ही जर मी पुरवीत आहे तर त्याविषयीं मजवर रागावणें हें तुम्हांसारख्या काऱ्यासाधू साधूंना तरी कांहीं शोभत नाही. कारण त्यांत तुमचें काऱ्य मुळींच बिघडत नाही. “ हें अुत्तर अैकून काऱ्यासाधू लोक हंसले आणि त्याला तेवढी निरुपद्रवी अुठाठेव करूं द्यावी म्हणून म्हणाले.

कायदेकौन्सिल, अिलेक्शन, क्वाण्डिडेट, मॅनिफेस्टो, व्होट अित्यादि वस्तूंशीं आम्हीं कांहींहि संबंध ठेवूं नये म्हणून निबंध्य आम्हांस घातलेला असला तरी वरील सारख्या कोणत्या तरी युक्तीनें आम्हीं कायदेकौन्सिलच्या येत्या निवडणुकींत भाग घेण्यास सोडणार नाही. त्या वस्तूंची नाही तरी त्या शब्दांच्याविषयीं आम्हीं कांहीतरी बोलण्याची हौस पुरवून घेणार. तुम्हीं चिंता करूं नका. या, तुमच्या विचाराचे वतीनें कोण कोण प्रतिनिधी अुभे आहेत ते सच या, आम्ही तुमचे गुण अैकून तुमच्या निवडणुकींत मतदारांनीं कोणास मते द्यावीं तें निश्चित करून लोकांस तसें करण्याविषयीं प्रबळ अुनुरोध (म्हणजे जबरदस्त शिफारस) करूं.

हें अैकतांच अेक अगदीं अनोळखी परंतु धीट शब्द पुढें झाला आणि म्हणाला, माझें नांव **मॅनिफेस्टो**. हिंदुस्थानांत लाखामागें अेका देखील मनुष्याचा आणि माझा अजून परिचय नाही, परंतु मी सरकारी वतीचा क्वाण्डिडेट म्हणून अुभा असल्यानें लोकांनी मलाच निवडून द्यावें. थोर थोर पुढारी माझ्या वतीनें मतें मिळविण्यासाठीं आटोकाट प्रयत्न करीत आहेत. या पिढींत मी संभावित संपादकांच्या घरीं दारीं परिचित होअीन. दुसऱ्या पिढींत मी प्रत्येकाच्या ओठीं तोंडीं खिळून बसेन. आणि तिसऱ्या पिढींत माझेकडे लोकमत अितके झुकेल कीं जरी अेखादा हलकट वेडा पीर लोकांस म्हणाला कीं अहो हा म्यानिफेस्टो सरकारी वतीचा परकी मनुष्य आहे, यास मते देअूं नका. तर प्रत्येक अस्सल देशभक्त मनुष्य म्हणूं लागेल, ‘वा ! कोण हा स्वाभिमानाचा अतिरेकी ! हा विचारा म्यानिफेस्टो आमच्या ओठींतोंडीं अगदीं खिळून गेलेला. आमच्या भाषागृहांत अगदीं देवघरापऱ्यंत तीन पिढ्या वावरत असलेला शब्द, आणि याला म्हणे वापरूं नका ! आमच्या घरची शब्दसंपत्ति वाढविण्याचें काऱ्य यानें केलें ! आम्ही यासच मतें देणार !’

हें वाक्य तो बोलत आहे तोंच दुसरा अेक हिंदु वेषांतील शब्द पुढें झाला. त्याचा तोंडवळा अगदीं परिचयाचा दिसला. तो म्हणाला, माझें नांव **निवेदन**. ज्या विचारांकरिता म्यानिफेस्टो प्रतिनिधी होअूं पहात आहे. त्याच जागेसाठीं मीहि अुभा आहे. मलाच लोकांनीं कां मतें द्यावीं, तें माझ्यापेक्षां म्यानिफेस्टोनें जीं कारणें आपलें समन्धान्थ म्हणून पुढें आणलीं आहेत त्या त्यांच्या कारणांच्या योगानेंच अधिक स्पष्ट होत आहे. हाच म्हणाला कीं ‘आज हा लाखांत अेकाच्याहि परिचयाचा नाही पण तीन पिढ्यांत आपल्या घरांत हा नित्याचें बिऱ्हाड ठेवूं शकेल.’ म्हणूनच मी म्हणतो कीं, या सरकारी परक्या भटाला वेळींच ओसरीवर पाय पसरण्याचे आधीं हुसकून द्यावा आणि त्याची जागा मला, स्वदेशीय शब्दाला द्यावी, याचें काम मी किती अुत्तम प्रकारे करतो तें मला अेकदां तें काम सांगून पहा, कीं तुमच्या प्रयत्नास येअील. मी या हिंदुस्थानच्या

वातावरणांतच जन्मलेला असून देववाणीं संस्कृत माझी आजी होती. प्रथम अजागळपणें परकी शब्दांना आपल्या विचारांचें प्रतिनिधित्व करूं द्यावयाचें आणि मग ते ती जागा बळकावून बसले कीं रडत, ओरडत शुद्धीकरणाच्या मार्गे लागावयाचें हा कोण शहाणपणा! पून्ही जरूर, तागातीत, वल्लद, कोम अित्यादि अुन्दू शब्दांना असेंच ओठावर नाचूं दिलें म्हणून तर आतां तेच अुरावर नाचत आहेत! म्यानिफेस्टो म्हणतो त्याच्यासारख्या परकी शब्दानें शब्द संपत्ती वाढते. पण त्यायोगें आमच्यासारख्या स्वदेशीय शब्दांची अुपासमार व दुसरीकडे शब्दसंपत्तीचा क्षय होतो त्याची वाट काय ?

हें त्यांचें बोलणें अैकतांच आम्ही निण्य दिला कीं, लोकांनीं यापुढें केव्हांहि म्यानिफेस्टोस मते न देतां त्या जागेसाठीं ‘निवेदना’ लाच निवडून द्यावें. अजून म्यानिस्फेटो लाखांतून अेकाच्याहि तोंडांत बसला नाही तोंच त्यास मज्जाव करावा. हा निण्य अैकतांच आमच्या विवेक नावाच्या द्वारपालानें म्यानिफेस्टोस खोलीचें दार दाखविलें आणि निक्षून सांगितलें कीं पुन्हां जर तूं आमच्या मराठीच्या तोंडांत बसूं पाहशील तर तुझ्या तोंडांत बसल्यावाचून रहाणार नाही !

हा निण्य अैकतांच आलेल्या शब्दांतील विदेशी वेष केलेले अनोळखी शब्द मार्गे मार्गे सरकत पाय काढूं लागले. तेव्हां आम्ही सांगितलें कीं. म्यानिफेस्टोचें म्हणणें अैकल्यानंतर जसा आम्ही निण्य दिला तसा तुमचें म्हणणें अैकल्यानंतर स्वतंत्र निण्य देअूं. तुम्ही विदेशी म्हणून म्यानिफेस्टोप्रमाणें निवडणुकींत पराभव पावाल असें समजूं नका. कारण ज्या जागेसाठीं तुम्ही प्रतिनिधी म्हणून अुभें राहूं अिच्छितां त्या जागेवर जो तो **विचार प्रदक्षित करणारा कोणताहि स्वकीय योग्य शब्द न मिळाला तर आम्ही तुमचीच निवड करूं.** परंतु स्वदेशी शब्द अधिक योग्यतेनें तें काय्य करीत असूनहि म्यानिफेस्टो दुसऱ्या जागेंत घुसून तिचा धनीं बनूं पहात होता म्हणून त्याला निवडून दिलें नाही. या, आम्ही सोयीनें अेकमेकांस बोलावतो. कायदेकौन्सिल! तुम्ही आणि तुमचे सरकारी कौन्सिल ऑफ स्टेट आणि ती तुमची घरधनीण लेजिस्लेटीव्ह असेंब्ली ! तुम्ही तिघे प्रथम पुढें या. आमचे हें बोलणें अैकतांच द्वारपाल विवेक त्याना बोलावूं लागला. पण त्याच्या हिंदी जिब्लेस तीं नावें अुच्चारतां देखील येअीनात. त्रासून विवेक ओरडला आग लागो त्या तुमच्या नांवांस. माझ्या सात पिढ्या कोणी तोंड अितकें वेंगाडलें नसेल, अितकें मी वेंगाडलें तरी तुम्ही आंत येत नाही. अितकें तो म्हणतो तों ते तिघे आंत आले आणि कायदेकौन्सिल म्हणाला, ‘घाबरूं नका. तुमच्या आम्ही अजून परिचयाचे नाही म्हणून तोंडास त्रास पडत आहे पण तो थोडासा सोसा, म्हणजे तुमच्या मुलांची तर गोष्टच कशाला पण तुमच्या मुलीस देखील अेकवेळ देवाचें नांव घेण्यास जड जाअील पण आमचीं नावें घेण्यास जड जाणार नाही. काय लेजिस्लेटीव्ह असेंब्लीबाअी, खरें ना ?’ तो विचारतो तोंच विधिमंडळ, व्यवस्थापिका परिषद्, धारासभा, राज्यसमिति हीं सच हिंदी शब्दांची टोळी आंत घुसली आणि म्हणते “पण आमच्या लोकांनीं तुमच्या पुढें प्रथम तरी अितकें तोंड वेंगाडावेंच कां ? आम्ही तुमच्या जागेवर योजले जातांच तुमचीं कामें शतपट लोकहिंतबुद्धीनें करून दाखवूं. त्या त्या विचारांच्या जागेसाठीं आम्ही अितके प्रतिनिधी असतां आणि आमच्याहून अधिक योग्य अितरही नियुक्त करतां येणारे असतां तुमची आमच्या हिंदु भाषांच्या घरांत लुडबूड हवीच कशाला ?” तों लेजिस्लेटिव्ह असेंब्ली म्हणाली, ‘पण ध्यानांत धरा, आम्ही सरकारनियुक्त प्रतिनिधी होणारे आहोंत. सरकारचा आम्हांस पाठिंबा आहे ! आणि म्हणूनच आम्हांस लोकमताचा पाठिंबा मिळाला पाहिजे.’

हें सरकारचें नांव बरेच वेळां अैकतांच आम्हांस थोडीसी भीति वाटली आणि आम्ही तो संवाद टाळण्यासाठीं म्हटलें, “पुरे आतां राजकारणाची चच्चा करण्याचे हे स्थल नव्हे, आतां केवळ निण्य तेवढा अैका. कारण प्रत्येकाचे वादविवाद असे चालूं लागले तर तुम्ही हातघाअीवर याल. आम्हांस अनत्याचारी

शांततेच्या या काळांत ही निवडणूक करावयाची आहे. या खोलींच्या चार स्तंभांत ती आवरली गेली पाहिजे. नाहीतर भर मैदानांत अतस्मिन् ‘रणगजना’ आमच्यावर डोळे फाडून लागेल, आणि अनत्याचारी शांततेचा भंग होतील. कायदे कौन्सिल! तुमच्या जागेसाठी दोन प्रतिनिधि होऊं अछिछितात; अक विधि-मंडळ, दुसऱ्या या व्यवस्थापिका परिषद. धारासभाही अुभ्या आहेतच. परंतु व्यवस्थापिका परिषदेला अुत्तरहिंदुस्थानांत बहुमत मिळालें आहे, आणि विधिमंडळाकडे आमचा ओढा आहे. कारण त्यांची विचार व्यक्त करण्याची पद्धत आटोपसर, नेटकी, आणि डौलदार आहे. म्हणून आम्ही कायदे कौन्सिलच्या जागेकरितां विधिमंडळ यांसच निवडावें असें ठरवितो. त्याचप्रमाणें लेजिस्लेटिव्ह असंब्ली बाऱ्यांच्या स्थलीं विधिसमिति आणि कौन्सिल ऑफ स्टेटच्या ठिकाणीं राज्यपरिषद यांची निवडणूक व्हावी, चला आतां अिलेक्शन, तुम्ही पुढें या; तुम्हांस कोण कोण प्रतिस्पर्धी आहेत? निवडणूक आणि निव्वाचन म्हणाले, आम्ही दोघे. तेव्हां अन्थांतच आम्ही त्यांसच स्थायीक करणार. तुमची निष्कारण लुडबुड आम्हांस मुळीत संमत नाही. निव्वाचन हा शुद्ध संस्कृत शब्द असून, निवडणूक ही त्याची मुलगी आहे; दोघांसही लोकांनीं अैकेक मत देअून निवडावें. आता राहिला “क्यान्डिडेट” त्यास कोण प्रतिस्पर्धी आहे हें विचारतांच अेक मुसलमानासारखी विचार घातलेला शब्द पुढें आला; त्याचे डोक्यावर केमाल पाशानें फाडून फेंकून दिलेली अेक तुऱ्की टोपी होती, तिच्या तुटत आलेल्या गदळ गोंड्याचीं दोन चार सुतें कानावर लोंबत होती. तूं रे कोण म्हणून विचारतां तो म्हणाला, मी ‘अुमेदवार’ ह्या विचारास प्रदर्शित करीत असतो. आज तीनशें चारशें वर्षें मी महाराष्ट्रांत रहात आहे. हा कॅन्डिडेट अुपऱ्या आहे; तोच ‘अिच्छुक’ नांवाचा अेक शुद्ध स्नानसंध्याशील ब्राह्मणसारखा शब्द पुढें आला आणि म्हणाला, पण मी महाभारत काळापासून ह्या स्थानावर नियुक्त आहे. मध्यंतरी मोठा राष्ट्रप्रळय झाला. त्यांत आम्हांस देशोधडीस जावें लागलें. पण आतां निवडणूक पुन्हां होणार हें अैकून आलों आहे. तेव्हां अन्थांतच आम्हीं म्हटलें, अिच्छुक ! या स्थानास तुम्हीच योग्य आहांत, आम्ही तुम्हांस मत दिलें.

याप्रमाणें निवडणुकी संपतांच द्वारपाल विवेक त्या सच मंडळीस बाहेर घेअून गेला. तिथें लोकांचा मोठाच थवा जमला होता. त्यांस निवडणुकीचा निर्णय कळविण्यांत आला कीं कायदेकौन्सिलच्या ठिकाणीं विधिमंडळ, लेजिस्लेटिव्ह असंब्लीचे ठिकाणी विधिसमिति; कौन्सिल ऑफ स्टेटचे ठिकाणीं राज्यपरिषद; क्यान्डिडेट किंवा अुमेदवार यांचे ठिकाणी अिच्छुक; अिलेक्शनच्या ठिकाणीं निव्वाचन किंवा निवडणूक, आम्ही म्यानिफेस्टोच्या ठिकाणीं निवेदन यांस नियुक्त करण्यांत आलेले आहे. हें अैकतांच सच सरकार नियुक्त शब्दांचा पराजय होअून स्वकीय शब्द निवडून आले म्हणून राष्ट्रीय पक्षाच्या लोकांनीं मोठाच जयजयकार केला. यापुढें कोणीहि “कौन्सिलांतील अिलेक्शनसाठीं क्यान्डिडेटांचे म्यानिफेस्टो” अशीं धेडगुजरी वाक्यें न बोलतां “विधिमंडळांतील निवडणुकीसाठी अुभ्या राहिलेल्या अिच्छुकांचीं निवेदनें” अशीं शुद्ध, राष्ट्रीय आणि मंजुळ वाक्यें अुच्चारवयाचीं असा सच्चांनीं नियम केला. तेव्हां विवेकानें त्यांचें अभिनंदन केलें आणि म्हणाला आतां केवळ जे शहाणे आहेत त्यांनीं मात्र अिलेक्शनचा रिझल्ट, कायदेकौन्सिल. क्यान्डिडेटांचे म्यानिफेस्टो, असे शब्द मराठी वृत्तपत्रांतून लिहिले तर चालतील ! कारण आपणांस अेखादी चांगली गोष्ट सुचण्याचे आधीं ती दुसऱ्यास सुचावी अेवढ्याचसाठीं ती अनुकरावयाची नाही हा दुराग्रही सत्याग्रह जर ते न करतील तर त्यांस अितर कोणत्या गुणांचे बळावर आपलें शहाणपण चवाठ्यावर आणतां येणार आहे !

शेवटीं विवेकानें निवडून आणलेल्या राष्ट्रीय अिच्छुकांस (अुमेदवारांस) सांगितलें कीं तुम्हीं आमच्या विचारांचें प्रतिनिधि आज जरी निवडलेले आहांत तरी पुढें मार्गें हे विचार प्रदर्शित करणारे दुसरे योग्यतर स्वकीय प्रतिनिधि जर मिळाले तर आम्हीं तुम्हांस सोडून त्यांसच नियुक्त करूं हो ! तेव्हां ते सचजण अुद्गारले, अगदीं मान्य. आम्ही केवळ अिच्छुक आहोंत. अेकदां आम्हांस आपण प्रतिनिधि केलेंत

म्हणून योग्यता नसतांही वंशपरंपरा मध्यंतरीं लुडबुड करू पहाणारे आम्हीं कोणी **भिक्षुक** नाही ! केवळ **अिच्छुक** आहोंत.

ह्या लेखांत त्यावेळेस १९२६ मध्ये मराठींत अत्यंत प्रचलित असलेल्या ज्या अिंग्रजी शब्दांवर वीर सावरकरांनीं विनोदी टीकेचा भडिमार केला आहे ते अिंग्रजी शब्द आज १९५७ मध्ये मराठी भाषेतून जवळ जवळ लुप्त झाले आहेत आणि त्यांचे ठायीं स्वा. वि. दा. सावरकरांनीं सुचविलेले आणि अितरहि स्वकीय शब्दच मराठी लिखाणांतून प्रचलित झाले आहेत. ह्या अेका अभिनंदनीय गोष्टीवरूनहि वीर सावरकरांनीं भाषाशुद्धीसाठीं अंदमानापासून गेली ३०-४० वर्षे जे परिश्रम घेतले ते कंसे यशस्वी होत गेलें आहेत हें दिसून येतील.

प्रकाशक

दुसऱ्या आवृत्तीचे आतां सन १९८१ मध्ये तर विधानसभा, विधायक, विधीमंत्री, राज्यसभा, अिच्छुक, निवडणुक घोषणापत्र आदि अनेक शुद्ध मराठी शब्द शासनच वापरीत आहे. आतां मराठी हीच महाराष्ट्राची राज्यभाषा झाली आहे.

(या नवीन आवृत्तीचे प्रकाशन)

• •

भाषाशुद्धि नि श्री. कृ. कोल्हटकर

पुण्यास ह्या वर्षी भरलेल्या आणि बऱ्याच थाटामाटाने पार पडलेल्या मराठी-साहित्य-संमेलनाचे अध्यक्ष श्री. श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर यांनी त्यांच्या अध्यक्षीय भाषणांत मराठी भाषेच्या शुद्धीकरणाचे चळवळीविषयी बरीच चर्चा केलेली आहे. मराठी भाषेत अंग्रजी शब्द मिसळून तिचे जे अत्यंत विकृत रूप कांहीं अंग्रजी शिकलेल्या आणि न शिकलेल्या लोकांच्या तोंडांतून आणि लेखांतून व्यक्त होत असते, त्याविषयी श्री. कोल्हटकर यांनी तीव्र खेद व्यक्त केला असून ते अशा धेडगुजरी प्रचारास ‘मराठीचे भ्रष्टीकरण’ ह्याच नावाने संबोधितात. अंग्रजी शब्दांच्या निष्कारण भेसळीची श्री. कोल्हटकर यांनी अितकी शिसारी वाटत आहे की, त्यांनी Money bag चा देखील मोह न धरतां केवळ ‘चामचंची’च काय ती कडोसरीस बांधून आपल्या टीकेची फटफटी (Motor cycle) अितक्या जोराने सोडली आहे की वाटेत अनेक ‘अुतार’ (Stations) आणि ‘पडशाळा’ (Waiting rooms) लागल्या असतांही आणि तिथे थांबण्याचा आग्रह अनेक ‘मिष्टरांनी’ आणि ‘सरांनी’ केला असतांही त्यांस ‘अैसपैस पाय पसरण्याचे आधींच अश्वचंद्र’ देऊन ते आमच्याहि पुढे अेक पाऊल निघून गेले आहेत. मराठी भाषेच्या सात्विक अभिमानाने हृदय भरून येऊन शेवटी शेवटी ते म्हणाले, “..... पण तोपऱ्यांत आपण आपल्या तोंडीं बसलेले अंग्रजी शब्द घोकीत स्वस्थच बसणार काय ? स्वस्थ बसल्यास केवळ आपल्याकडेच स्वाभिमानशून्यता येतील असे नाही; तर आपण आपल्या संसर्गाने भावी पिढीस दूषित करून निःशेळ मराठी बोलण्याचे श्रेय तिजकडून हिरावून घेऊं. अंग्रजी शब्द मराठी संभाषणांत जितक्या सौकऱ्याने शिरले तितकेच अवघड काम त्यांना त्यांतून हुसकून लावणे होणार आहे. पण ते अवघड कामहि अेक आवश्यक कर्तव्य म्हणून आपण पार पाडले पाहिजे.”

वीर सावरकरांचा हा लेख १६ जून १९२७ च्या ‘श्रद्धानंद’ साप्ताहिकांत प्रसिद्ध झालेला आहे. त्या वर्षी पुणे येथे जे मराठी साहित्य भरले होते त्याच्या अध्यक्षपदावरून कै. श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर यांनी केलेल्या भाषणांतील भाषाशुद्धि संबंधीच्या प्रश्नांना ह्या लेखांत वीर सावरकरांनी उत्तर दिली आहेत.

प्रकाशक

अंग्रजी भाषेची मराठीवर कुरघोडी होऊं देऊं नये म्हणून आज तीस चाळीस वर्षे महाराष्ट्रांत कित्येक प्रमुख मंडळी झटत आलेली आहेत. माधवराव रानड्यांच्या चणेकुरमुरे [चणेकुरमुरे मंडळांत असा अेक नियम असे की जो सदस्य आपल्या बोलण्यांत अनावश्यक अंग्रजी शब्द वापरील त्याला त्या दिवशीं मंडळाचे सदस्यांच्या बैठकींत चणेकुरमुरे न खातां बसावे लागेल.

- प्रकाशक]

मंडळाची संस्था हें अेकच मंडळ अशा प्रयत्नासाठी खटपट करीत नव्हते. असे लहान मोठे बरेच प्रयत्न आजवर होत आलेले आहेत. त्या प्रयत्नांनी आणि विशेषतः चिपळूणकरांच्या निबंधमालेंतील लेखांनीच अुद्युक्त होऊन आम्ही आमच्या शाळेंतील दिवसापासून अंग्रजी शब्द मराठीत शक्यतो न आणण्याचा प्रयत्न करण्याचा नियम आमच्या सहकाऱ्यांसह आजवर अनेक संस्थांतून घालीत आणि पाळीत आलेले आहोंत. कॉलेजमध्येच नव्हे तर अगदी विलायतेंत — लंडनच्या अगदी मध्यवस्तीत देखील — की जिथे अेकदोन वर्षे राहतांच ‘मराठी अगदी विसरून गेलों बुवा!’ म्हणून म्हणणे म्हणजे अेक प्रकारचे भूषण आहे असे समजणारे अनेक मराठी आणि हिंदी गृहस्थ निवसत असत — तिथेसुद्धा आमच्या देखरेखीखाली चाललेल्या “भारतीय भवनां”त अंग्रजी शब्द मराठी किंवा हिंदी भाषेत घुसडला जातांच तो अगदी अपराध समजला जाऊन त्या अपराधी व्क्तिस आपल्या चहास किंवा बिस्कुटास मुकावे लागे. अंदमानांतहि आमच्या पंजाबी, बंगाली आणि अितर प्रदेशांतील सहकष्टभोगी राजबंद्यांसह आम्ही असेच कडक निबंघ

घालीत असूं. चिपळूणकरांच्या पिढीमागून गेल्या १९०६ च्या थोरल्या स्वदेशी चळवळीपन्यंत अंग्रजी शब्दांच्या अेकसारख्या चेपीत चालणाऱ्या आक्रमणापासून मराठी भाषेचे संरक्षण करण्यासाठी अशा प्रकारचे प्रयत्न बऱ्याच परिणामकारक रीतीने चाललेले असत.

परंतु त्यानंतर ह्या विषयाकडे जनतेचेच नव्हे तर साहित्याच्या नेत्यांचेहि पुष्कळच दुःलक्ष होत चालले. प्रथम या विषयासंबंधी जितका नेटाचा अुहापोह आणि जितके निग्रहाचे आचरण होत होते तितके होअीनासे झाले. आणि साऱ्वजनिकपणे तिकडे सऱ्व जनतेचे लक्ष पुन्हा अेकदा तीव्रतेने वेधले जाअील अशी अेखादी भावनोदीपक चळवळ चालू ठेवण्यांत आली नाहीं.

अेतदऱ्वच आम्ही सुटून येतांच मराठी शुद्धीकरणाच्या प्रश्नास पुन्हा अेकदा प्रबळ चालना देण्याचा प्रयत्न केला. त्या चळवळीचा हेतु मराठीतून अुन्दू – मुसलमानी – शब्दांचीच काय ती हकालपट्टी करावी हा नसून प्रथमपासून आपल्या भाषेत आपल्या स्वदेशीय संस्कृतोत्पन्न हिंदुभाषा संघाव्यतिरिक्त **कोणत्याहि विदेशी शब्दांस निष्कारण घुसू देअूं नये** असाच होता. अुन्दू शब्दांअितकाच अंग्रजी शब्दांवर आणि अन्ध-अंग्रजी अशा बाटग्या मराठीवरहि मराठी शुद्धीकरणाच्या चळवळीचा रोख असे आणि आहे ही गोष्ट आमच्या मराठी शुद्धीकरणावरील प्रत्येक लेखांतून आणि आमच्या साहचऱ्यांत असणाऱ्या मंडळींशी बोलल्या जाणाऱ्या प्रत्येक वाक्यावरून कोणासहि कळणारी आहे. त्या चळवळीमुळे गेल्या दोन वऱ्शांत ह्या प्रश्नाकडे जनतेचे लक्ष पुन्हा अेकदा अितक्या तीव्रतेने आकषिले गेले आहे की, शाळेमधील मुलांपासून तों संपादकांच्या लेखनशाळेपन्यंत मराठी लिहितांना वा बोलतांना जीभ आणि लेखणी ‘हा शब्द अंग्रजी तर नाहीं ना! हा शब्द अुन्दू तर नाहीं ना!’ अशा शंकेने चटकन अडखळू लागते. ही गोष्ट त्या लेखणीच्या आणि जिभेच्या प्रतिपदी अडखळण्याने होणाऱ्या तोतरेपणाच्या त्रासास कंटाळलेल्या पुण्या - मुंबअीच्या कित्येक मित्रांनी ‘हा भाषाशुद्धीचा नसता अुपदव्याप काढतात तरी कशाला’ म्हणून जी हांकाटी चालविली आहे तीवरूनच सिद्ध होते. आतां तर श्री. श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर यांनी साहित्य परिषदेच्या अध्यक्षपदावरूनच त्या विषयाची चऱ्चा अितक्या प्रामुख्याने केली आहे की, त्यामुळे आज दोन वऱ्शे चालविलेल्या चळवळीचा पुष्कळच परिणाम झाला याविषयी आम्हांस आणि आमच्या महाराष्ट्रीय अनेक सहकाऱ्यांस साहजिकच आनंद व्हावा. अंग्रजी भाषेतील शब्दांस मराठीत धुडगूस घालू न देता त्यांवर “कडक बहिष्कार” पुकारावा हे मत श्री. कोल्हटकर यांनी आम्ही सांगतां त्याहीपेक्षां थोड्या अधिकच “अतिरेकी” भाषेत समथिले याविषयी आम्ही श्री. कोल्हटकर यांचे अभिनंदन करतां.

पण मग हाच न्याय अुन्दू शब्दांसहि लागू नाही का ?

अंग्रजी शब्दांच्या संसन्गाने मराठीचे “भ्रष्टीकरण” होत आहे ही गोष्ट श्री कोल्हटकर यांनी अगदी आम्ही अनेक आक्षेप सहन करून अुपयोजिलेल्या त्या “भ्रष्टीकरण” शब्दांचा अुपयोग करूनच सांगितली आहे. हे “भ्रष्टीकरण” का होअू देअूं नये ह्याची कारणेहि त्यांनी तीच सांगितली आहेत. परंतु त्याच कारणासाठी अनवश्यक अुन्दू शब्दांच्या संसन्गापासूनहि मराठीचे भ्रष्टीकरण होअूं देअूं नये असे आम्ही म्हणत असल्याने सकृदऱ्शनी कोणासहि असे वाटले की, श्री. कोल्हटकरहि अुन्दू शब्दांच्या धुडगुसाचाहि आमच्या सारखाच निषेध करीत असतील. परंतु दुदैवाने त्यांस स्वतःस तसे वाटत नाही असे त्यांच्या भाषाशुद्धीकरणाच्या चऱ्वेच्या अुत्तराऱ्धावरून दिसून येते ही अेक आश्चऱ्याचीच गोष्ट आहे. वास्तविक पहातां ज्या ज्या कारणासाठी ते अंग्रजी शब्द मराठीत घुसू देअूं नयेत म्हणून म्हणतात, त्याच कारणासाठी अुन्दू किंवा कोणतेहि विदेशी शब्द मराठीत शक्य तों घुसू देअूं नयेत हेहि मत अपरिहायपणे अनुमति होते. नवीन

शब्दच नव्हेत तर जे अंग्रजी शब्द अगदी घरादारांतून घुसले आहेत त्यांस देखील यापुढें मज्जाव करावा, मग तें काम अवघड असलें तरी कन्तव्य म्हणून केलेंच पाहिजे असें श्री. कोल्हटकर म्हणतात. मग आम्ही विचारतो कीं, हाच न्याय अणु किंवा अंतर कोणत्याहि विदेशी शब्दांसहि कां लागूं नये? अवघड असलें तरी मिस्टर सर, असे खेड्यापाड्यांतील पेन्शनर चांभार-महारादिकापयंत रुढ झालेल्या शब्दांसहि “बहिष्कार” घालण्यास ‘कंबर कसून’ अुद्युक्त झालेलें श्री. कोल्हटकरांचे भाषाभिमानी धैर्य अणु शब्दास पहातांच अेकाअेकीं असें कंबर मोडल्यासारखें कां होतें?

याचें कारण अितकेंच आहे कीं, श्री. कोल्हटकर यांची आमच्या भाषाशुद्धीच्या चळवळीविषयीं पुष्कळच विकृत समजून झालेली आहे. ही गोष्ट त्यांनीं अणु भाषेंतील शब्दांवरहि शक्य तों बहिष्कार घालावा ह्या मताविरुद्ध म्हणून जे जे आक्षेप आणलेले आहेत त्यांवरूनच सिद्ध होत आहे. ‘केसरी’त आलेल्या फुटकळ लेखांकांतून कांहीं तरी, केव्हां तरी, कुठें तरी वांचून त्यांनीं ह्या विषयांसंबंधी आपलें मत बनविलें आहे. परंतु त्या लेखांसह त्यावर आलेल्या अनेक आक्षेपांचा सांगोपांग विचार करून आम्हीं या भाषाशुद्धीकरणाच्या विषयावर जें अेक स्वतंत्र पुस्तक [हें पुस्तक म्हणजे ‘मराठी भाषेचें शुद्धीकरण’ कीं जें ह्याच पुस्तकांत पृष्ठे १ ते ५० पयंत पुनर्मुद्रित करण्यांत आलें आहे. - प्रकाशक] लिहिलें आहे आणि ज्यास अेक त्याज्य शब्दांचा प्रतिशब्दांसह कोशहि जोडलेला आहे तें पुस्तक श्री. कोल्हटकर यांनीं वाचलें नसावें — लक्षपूचक तर वाचलें नसावेंच असें त्यांनीं घेतलेल्या त्याच त्या शिळ्या शंकावरून स्पष्ट होत आहे. अेतदत्थ आम्हांस तर प्रथम असेंच वाटलें कीं, श्री. कोल्हटकरांच्या आक्षेपांस त्या पुस्तकांत ज्यांत ज्यांत अुत्तरें दिलेलीं आहेत ते ते छेदक तेवढे निन्देशूनच हें अुत्तर पुरें करावें. कारण तेंच तें स्पष्टीकरण लिहिण्यांत श्रमाचा नि वेळाचा अपव्यय होतो. परंतु साहित्यपरिषदेच्या ज्या अध्यक्षपीठावरून त्यांनीं ते आक्षेप घेतले त्या पीठाच्या महत्वासाठीं त्या आक्षेपांचें थोडेंबहुत स्वतंत्रपणें निराकरण करणें प्राप्त आहे.

मुसलमानी शब्दांवर बहिष्कार म्हणजे मुसलमानांचा द्वेष!

श्री. कोल्हटकरांचा मूळ आक्षेप असा आहे की मुसलमानी शब्दांस मराठींत धांगडधिंगा न घालूं देण्यासाठीं निघालेली ही चळवळ मुसलमानांच्या विषयीं जी अेक नवीन तेढ अुत्पन्न झाली आहे तिचा परिणाम आहे, हें नसतें कुलंगडे गृहीत धरून त्यावर श्री. कोल्हटकरांनीं अडचणींचे मनोन्यावर मनोरे बांधलेले आहेत! मुसलमानांची संख्या फार आहे — हितसंबंध असेल — दुही अल्पकालीन आहे — मुसलमानांच्या प्रत्येक वस्तूवर बहिष्कार घालावा लागेल! म्हणजे गाण्यांतल्या चिजा देखील बहिष्कृत समजाव्या लागतील! असे नाहीं नाहीं ते भयानक देखावे नसत्या कल्पनेंतून अुठून त्यांच्या भाषणाच्या पडद्यावर तरंगत आहेत. पण आम्ही असें विचारतो कीं, ही भाषाशुद्धीची चळवळ मुसलमानांच्या द्वेषामुळें अुत्पन्न झाली हें तुम्हांस कोणी सांगितलें? या आक्षेपाचें निरसन आम्ही शुद्धीकरणाच्या पुस्तकांत ३० व्या छेदकांत केलेलेंच आहे. — (पृष्ठ २१ पहा).

पण प्रस्तुत प्रसंगापुरतें म्हणून विचारतो कीं, तुम्ही स्वतः अंग्रजी शब्दांवर “बहिष्कार” घालावा म्हणून जो म्हणतां तो काय अंग्रजांशीं तुमची सध्यां जी तेढ अुत्पन्न झाली आहे तिचा परिणाम आहे ?

अंग्रजी शब्द अगदीं फटफटी (Motorcycle) पयंत बहिष्कृत करावे म्हणून आपण जें म्हणतां तें अंग्लिशांच्या द्वेषानें का म्हणतां? तसें असेल तर अणु शब्दांवर बहिष्कार घालण्याच्या चळवळीविरुद्ध जे जे तुम्हीं आक्षेप घेतलेत ते ते तुमच्याविरुद्धहि घेतां येतील! अंग्रजांनीं सुरू केलेल्या आगगाडी, तारायंत्र,

दुरध्वनि, ध्वनिलेख अित्यादि असंख्य सुधारणा आपण अंगिकारल्या त्याचप्रमाणें अेक तर त्यांचे अनवश्यक शब्दहि तुमच्या भाषेंत घुसूं द्या; नाही तर त्या शब्दांस बहिष्कार घालणें तर अंग्रजांनीं आणलेल्या वरील अनेक अपयुक्त सुधारणाहि सोडा, असें जर तुम्हांविरुद्ध कोणी म्हणूं लागला तर तुम्हीं काय उत्तर द्याल? त्यास तुम्ही असेंच उत्तर द्याल कीं, बाबा! अंग्रजांच्या ज्या ज्या अपयुक्त गोष्टी वाटल्या त्या त्या आम्हीं घेतल्या; म्हणून त्यांचे अनुपयुक्त किंवा अनावश्यक शब्दहि आम्ही आमच्या भाषेंत निष्कारण घुसूं द्यावे हें तुझें म्हणणें अगदींच बादरायणी असंबद्ध संबंधाचें द्योतक आहे! तसेंच आम्हीं आमच्या भाषेंतील शब्दाहून श्रेष्ठ नसलेले आणि आमच्या वाक्यसंस्कृतीशीं विसंगत असणारे अंग्लिश शब्द भाषेंत शिरू देत नाहीं ही गोष्ट आम्हीं अंग्लिशांचा द्वेष करतो ह्याचें दशक असें जर तूं समजत असशील तर तेंहि तुझ्या निमूल मौलिकतेचेंच (originality) लक्षण समजलें पाहिजे. अुद्यां आम्हीं रोमनलिपींत मराठी लिहित नाहीं किंवा स्वयंपाकघरांत अंग्रजी न बोलतां मराठींतच बोलतो हेंहि अंग्रजांशीं असलेल्या आमच्या तेढीचेंच तूं लक्षण समजशील!

पण अंग्रजी शब्दांवर बहिष्कार घाला म्हणून जें सांगितलें तें श्री. कोल्हटकरांना अंग्रजांविषयीं मनांत जी तेढ वाटते तीमुळेच सांगितलें हा आक्षेप जर खोटा असेल, तर मुसलमानी शब्दांवर बहिष्कार घाला म्हणून सांगणारे मुसलमानांविषयीं वाटणाऱ्या तेढीमुळेच तसें सांगतात हा आक्षेप खरा कशावरून? आणि तशी तेढ असली किंवा नसली तरी मुसलमानी शब्दांस बहिष्कार घालण्याची चळवळ ज्यांनीं आरंभिली, त्या **श्रीशिवछत्रपतींना तें जाअून विचारा**; आम्हांस कशाला विचारतां!

कृते म्लेंच्छोच्छेदे भुवि निरवशेष रविकुला-
वतंसेनात्यथं यवनवचनैःलुप्तसरणीम्
नृपव्याहाराथं स तु विबुधभाषां वितनितूम्
नियुक्तोभूद्विद्वानृपवरशिवछत्रपतिना
(राजव्यवहारकोश)

‘या आऱ्यावन्तांत म्लेंच्छ सत्तेचा अुच्छेद करून स्वतंत्र हिंदुराज्य स्थापन केल्यानंतर यवन भाषेच्या वचस्वानें लुप्त झालेल्या स्वकीय देववाणीचें पुनरुज्जीवन करण्यासाठीं ज्या महाराज छत्रपतींनीं यावनी शब्दांचें अुच्चाटन करण्याचा प्रयत्न केला त्या छत्रपतींनीं त्यांनीं त्या काऱ्याथ ज्या विद्वानाची योजना केली आणि जो

विपश्चित्संमतस्यास्य किं स्यादज्ञविडंबनः
रोचते किं क्रमेलाय मधुरं कदलीफलम् ॥

‘श्रीशिवछत्रपतींसारख्या अनेक धुरंधर आणि बुद्धिमान पुरुषांना जें यावनी शब्दांचे अुच्चाटन करण्याचे काऱ्य संमत झालेलें आहे त्या यत्नास मूख लोक जरी हंसले तरी त्यांस कोण भीक घालतो’ — अशी घोषणा करून राजव्यवहारकोश लिहावयास जो बसला त्या रघुनाथ पंडितास विचारा कीं, ही यावनी शब्दावर मराठींत बहिष्कार घालण्याची चळवळ मुसलमानांविषयीं वाटणाऱ्या तेढीचा परिणाम आहे कीं गोडीचा! कारण ही चळवळ त्या शिवकालीन पिढीची आहे. आम्हीं केवळ तिचें अनुसरण केलें — तीं मंदावली होती ती पुन्हां प्रज्वलित केलीं अितकेंच!

अनुक्रमणिका

श्री. कोल्हटकर यांनीं अुन्दू शब्दांच्या बहिष्काराचें विरुद्ध म्हणून जे आणखी कांहीं आक्षेप आणलेले आहेत, त्यांचें खंडन अिंग्रजी शब्दांस बहिष्कार घातलाच पाहिजे ह्या मताचे समर्थनाथ त्यांनींच योजिलेल्या कोटिक्रमानें कसें होतें हें पहाणें मोठें गमतीचें आहे.

श्री. कोल्हटकरांविरुद्ध कोल्हटकर

अुदाहरणाथ दोन चार आक्षेप पाहूं. ते म्हणतात, “मुसलमानी शब्दांचा जसा त्याग करावयाचा तसा मोंगल बादशहा निझाम याच्या पदव्यांचाहि त्याग करावा लागेल.” पण मग अिंग्रजी शब्दांचा जर त्याग करावयाचा तर अिंग्रजी पदव्यांचाहि त्याग नको का करावयास? बी. अे. अेल.अेल.बी ही पदवी देखील त्यागिली पाहिजे! जर ती पदवी न सोडतां अिंग्रजी शब्द सोडतां येत असतील, तर तसेंच मुसलमानी शब्दांसहि आवश्यक त्या विशिष्ट पदव्या न सोडतां येत असतील, तर तसेंच मुसलमानी शब्दांसहि आवश्यक त्या विशिष्ट पदव्या न सोडतां त्यागतां येतील. ‘सर’ हा शब्द त्यागावा म्हणून म्हणताना श्री. कोल्हटकर त्यास ‘साहेब’ हा पन्थाय सुचवितात आणि साहेबाची हांजी हांजी करण्याची आजकालची अभिजात रूढी पाळण्यासाठीं म्हणूनच कीं काय, त्याचे वतीनें म्हणतात, “साहेब शब्दांत मुसलमानी अुगमाशिवाय आक्षेपाह कांहींच नाही.” होय; पण ‘सर’ ह्या शब्दांत तरी त्याच्या अिंग्रजी अुगमावांचून आक्षेपाह काय आहे? ते म्हणतात, मुसलमानी शब्द मराठी व्याकरणाचे नियम मुकाट्यानें पाळतात म्हणून ते ठेवावेत. पण मराठी व्याकरणाचे अिंग्रजी शब्दांकडून पाळवून घेण्यांत तर मराठी लोक – विशेषतः सुशिक्षित महाराष्ट्रीय औरंगजेबच्या झिझिया वसूल करण्याच्या कडवेपणासहि मागें टाकणारे आहेत! ब्रदरला भयंकर फीव्हर चढल्याचें लेटर आल्यानें आतां टुडेच्या टुडे बाँबे गांठलीच पाहिजे!’ अशा शेंकडों वाक्यांत असे हूं कां चूं न करतां हिंखांतले हिंख शेंकडो अिंग्रजी शब्द गन्गळीत होऊन मराठी व्याकरणाचे पिंजऱ्यांत अुभे असलेले प्रत्यहीं दिसून येतात मग त्यांवर कां बहिष्कार घाला? “मुसलमानी शब्दांस मराठी विभक्तिप्रत्यय बरेच जुळतात” पण तसेच ते अनेक अिंग्रजी शब्दसहि जुळतात. वरील ‘साहेब’ आणि ‘सर’ ह्यानांच विचारूं. साहेबांपेक्षा ‘सर’च अधिक सरळ दिसतो. ‘सरला विचार’ ‘सरनीं मारलें;’ ‘सरांचा अुपदेश हीं वाक्यें तर लहान मुलें देखील रात्रंदिवस घोकीत असतात. ‘सर’ला मुलें भक्तिपूचक निभक्ति लावतात तर ‘वाअिफ’ ला मोठीं माणसें लावतात. ‘वाअिफ’ हा शब्द तर मराठी विभक्तिस, अगदीं वाअिफ हस्बंडच्या आझेस पाळते तितक्या भक्तीनें शिरोधान्य करतो. वाअिफला, वाअिफनें, वाअिफशीं या सच विभक्तिप्रत्ययांशीं वाअिफचें सूत अगदीं तंतोतंत जमलेलें दिसतें. मग ज्यांच्या तोंडीं हीं वाक्यें नेहमी येतात त्यांनीं ‘मराठी व्याकरणाचे निबन्ध निमूटपणें पाळणाऱ्या या बिचाऱ्या’ अिंग्रजी शब्दांची हकालपट्टी काय म्हणून करावी? “अनेक मुसलमानी शब्दांमागें अितिहास आहे, ते कष्टानें प्राप्त झालेले आहेत.” पण मग त्यांना बहिष्कार घालण्यासाठीं अुपयोजिलेले ‘अुपस्थिति’, ‘निश्चिति’, ‘प्रतिमोल’ अित्यादि शब्दहि कांहीं रानपाल्यासमवेत अुडत आलेले नाहीत! राजव्यवहारकोशाच्या पाठीशीं तर राजाश्रयाचा अितिहास आणि अेका राजनियुक्त विद्वन्मंडळाचे कष्ट आहेत! “घरादारांत घुसलेले मुसलमानी शब्द काढून टाकणें फारच अवघड आहे” म्हणून सांगणाऱ्या श्री. कोल्हटकरांस अिंग्रजी शब्दांविषयीं बोलणारे श्री. कोल्हटकरच असें बाणेदार अुत्तर देतात कीं, “तें अवघड कामहि अेक अवश्य कन्तव्य म्हणून पार पाडलेंच पाहिजे. चालूं पिढींतील प्रत्येक मराठी भाषेच्या अभिमान्यानें मराठी संभाषणांत अिंग्रजीवर पूण बहिष्कार घालण्याचा निन्धार केला पाहिजे. दर अिंग्रजी शब्दामागें अेक दिवस सक्तमजुरीची शिक्षा ठेवली असती तर असा निन्धार करण्याचें कारणच पडलें नसतें!” अगदीं खरें. त्यांत अधिक अितकेंच सांगावयाचें कीं, असा कडक निर्धार केला कीं अिंग्रजी शब्दांप्रमाणेंच मुसलमानी शब्दहि मराठींतून बहिष्कृत करतां येणें अवघड असलें तरी तितकेंच शक्य आहे.

या विरोधाचें मूळ कारण दूषित संवय

श्री. कोल्हटकरांच्या पिढीस अिंग्रजी शब्द न वापरतां मराठी, संभाषणांत जरी नसली तरी लेखांत आणि व्याख्यानांत, लिहिण्याची संवय झाली आहे. म्हणून त्यांस अिंग्रजी शब्दावर कडक बहिष्कार घालण्याची शक्यता पटते — आणि त्या दृष्टीनें त्यांनीं लहानपणापासून विचारहि केलेला असतो. परंतु अुन्दू शब्दांसहि मराठींत निष्कारण शिरूं देणें हें अिंग्रजी शब्द शिरूं देण्याअितकेंच अपमानास्पद किंवा हानिकारक आहे ही भावना पेशवांशीं मेल्यापासून आपल्या अिकडे जवळ जवळ मेल्यासारखीच झाली असल्यानें — नव्हे अलीकडे अलीकडे अुन्दू शब्द नाहीं तेथून चोरून आणून मराठींत निष्कारण दडपणें म्हणजे अेक मोठें शतकृत्य होय, अशी अत्यंत घृणास्पद समजूत नवशिक्या लेखकांचीं झाल्यानें — आणि त्यामुळें ह्या पिढीच्या लेखण्या अुन्दू शब्दांचा अपुयोग करण्यास अगदीं सवकल्या असल्यामुळें ‘अुन्दू शब्दहि बहिष्कान्यच होत’ हा महाराष्ट्राच्या अभिमानी देवतेच्या जुन्या गज्जनेचा प्रतिध्वनि आमच्या भाषाशुद्धीच्या रूपानें नव्यानें अुठूं लागतांच त्या लेखण्यांना प्रतिपदीं अगदीं कावरेंबावरें झाल्यासारखें होअू लागलें. आणि म्हणूनच अिंग्रजी शब्द बहिष्कारास अनुकूल असलेले लोक अुन्दूचें नांव निघतांच आपणच निरस्त केलेले आक्षेप आपणच घेअू लागतात.

आमची अशी निश्चिति आहे कीं, जर श्री. कोल्हटकर आमचें मराठी शुद्धीकरणाचें पुस्तक अेकवार — आणि पून्वी वाचलेंच असेल तर पुन्हां अेकदां — लक्षपूचक वाचतील तर त्यांस अिंग्रजी भाषेंतील शब्दांप्रमाणेंच अुन्दू शब्दहि आपल्या भाषेंत निष्कारण घुसडूं देणें लज्जास्पद आहे असें वाटूं लागेल. आणि त्यांवर बहिष्कार घालणें हें काम अिंग्रजी शब्दांप्रमाणेंच अवघड असलें तरी अशक्य नाहीं असें आढळून येतील. कारण श्री. कोल्हटकर यांस विदेशी शब्दांस बहिष्कार घालावा या आमच्या मताची रूपरेखाच नीट समजली नाही. म्हणूनच ते गुलाब किंवा जिल्हा या शब्दांसहि बहिष्कार घालावा का म्हणून आम्हांस विचारतात. आम्हीं त्यांच्या ध्यानांत यावें म्हणून — **विदेशी शब्द — त्यागाचा खरा अर्थ** थोडक्यांत खालीं सांगत आहों. मराठी भाषेंत जे जुने किंवा नवे विदेशी शब्द — मग ते अिंग्रजी असोत किंवा अुन्दू असोत किंवा आणखी कोणत्या अहिंदु भाषेंतील शब्द असोत — घुसलेले असतील त्यांस शक्य तोंवर काढून टाकून त्याठायीं संस्कृतादिक हिंदु भाषासंघांतील (म्हणजे कानडी, तेलगू अित्यादि भाषांतीलहि) स्वदेशी शब्दांचा अपुयोग करावा.

यावनी काय किंवा अिंग्रजी काय — विदेशी असा शब्दच स्वभाषेंत ठेवावयाचा नाहीं असें आम्हीं केव्हांहि प्रतिपादित नाहीं. म्हणून श्री. कोल्हटकर यांचे बहुतेक आक्षेप आपोआपच निरसन होतात. ते आमच्या चळवळीस विरुद्ध नाहीत अितकेंच नव्हे तर कांहीं अंशी अनुकूल आहेत.

हजर शब्दास अपुस्थित, कायदेमंडळ या शब्दास विधिमंडळ, खात्री शब्दास निश्चिति आणि हवामान शब्दास वायुमान हे शब्द जर मराठींत प्रचलित झाले तर “मराठीचें अपरिमित नुकसान होणार आहे” असें श्री. कोल्हटकर यांना खरोखरच का वाटत आहे ? तर मग मोटार गाडीस ‘धूरगाडी’ म्हणण्यानेहि ती अपरिमित हानी होणार नाहीं का ? जर आपण विचाराल कीं या शब्दांस हे नवे प्रतिशब्द रूढ होणें शक्य आहे काय ? तर त्याचें अुत्तर हें आहे कीं, ते तसे रूढ होत चाललेच आहेत. अेका दोन वषांच्या चळवळींत ते शब्द आणि तसे ‘हुतात्मा’, ‘क्रमांक’, ‘स्तंभ’ (कॉलम), ‘निश्चित’ असे जवळ जवळ शंभर अेक नवीन शब्द स्वभाषेंत भर पडले आहेत आणि महाराष्ट्रांत प्रचलित नसले तरी परिचित झालेले आहेत.

आम्ही शक्य तों स्वदेशी शब्द योजू; अवश्य असेल तेथे विदेशी शब्द घेऊ. अशक्य असेल तेथे तो राहूहि देऊ; पण शक्य तोंवर प्रयत्न असा करू की, मराठीत किंवा कोणत्याहि हिंदुभाषासंघांतील भाषेत अहिंदु भाषेतील विदेशी शब्द निष्कारण घुसला न जावा, अुरला, न जावा.

अशा निष्ठेनें आज शेंकडों लोक अुत्तेजित होअून लेखांत आणि संभाषणांत विदेशी शब्दांपासून शक्य तों अकलंकित अशी भाषा बोलू लागले आहेत, लिहू लागले आहेत. श्री. कोल्हटकरहि निष्पक्षीपातीपणें विचार करतां करतां म्हणतात :-

“विदेशी शब्दांविरुद्धची ही मोहीमहि अगदींच निरर्थक ठरली असं नाही. कारण अलिकडे मराठी गद्यांत व पद्यांत मुसलमानी शब्दांस जी बेसुमार भरती आली होती तिला त्या शुद्धि मोहिमेचा अुदय झाल्यापासून ओहोटी लागल्याची चिन्हें दिसू लागलीं आहेत. .... भाषेतून मुसलमानी शब्दांस अन्धचंद्र मिळाला नाही तरी भाषेत अुपयुक्त शब्दांची भर पडल्यावांचून राहणार नाही.”

आतां त्यांच्या भाषणांत कोल्हटकरांची कांहीं वाक्यें जीं भाषाशुद्धीच्या अुलट भासतात तीं ते अेवढ्यासाठींच सहज बोलून गेले कीं आपण विदेशी बहिष्कारास पूंणपणें अुनुकुल आहोंत ही गोष्ट त्यांची त्यांच्याच नीटपणें ध्यानांत आली नाही.

• •

पंचवाचिक समालोचन

[आपल्या स्थानबद्धतेच्या काळांत रत्नागिरी येथें असतांना स्वा. वीर सावरकरांनी जी भाषाशुद्धीची चळवळ पुढें चालू केली त्याचा पांच वर्षांचा आढावा घेणारा हा लेख 'केसरी'मध्ये चार लेखांकांत दि. १६ मे १९३१ पासून दि. २ जून १९३१ पन्थ्यांतच्या अंकांतून प्रसिद्ध करण्यांत आला होता.

प्रकाशक]

जवळ जवळ सहासात वर्षांपूर्वी मराठी भाषेंत पूर्वी आणि सध्यांच्या मल्लेच्छ राजवटींत घुसलेले आणि घुसत असणारे विदेशी शब्द शक्यतो बहिष्कृत करून आणि बहिष्कान्य मानून विशेषतः अुन्दू किंवा अिंग्रजी शब्दांनी आपल्या भाषेंतून हुसकून दिलेल्या किंवा नष्टप्राय केलेल्या आपल्या स्वकीय शब्दांचें पुनरुज्जीवन करावें आणि यापुढें तरी आपला स्वकीय शब्द असतां हि विदेशी शब्द निष्कारण वापरण्याची खोड आपण सच्चांनी सोडून द्यावी या हेतूनें मराठी भाषेच्या शुद्धीकरणाची चळवळ संघटितपणें हातांत घेण्यांत आली. याविषयी 'केसरी'त प्रसिद्ध झालेल्या लेखानंतर, प्रचलित रूढीच्या योग्य असो वा अयोग्य असो परंतु विरुद्ध जाणाऱ्या कोणत्याहि चळवळीप्रमाणेंच या भाषाशुद्धीच्या चळवळीवरहि विचारी आणि अविचारी अशा आक्षेपांचें, शंकांचें आणि वेळीं शिव्यांचेंहि मोठें काहूर ओठलें. त्यांतील कांहींचें समाधान केसरींत दुसरी अेक लेखमाला लिहून केले. परंतु वन्तमानपत्रांतील लेख फुटकळपणें प्रसिद्ध होणे अपरिहान्य आणि अशा फुटकळ लेखांतील कोणता तरी भाग वाचल्यानेंच आणि त्या लेखमालेचा समग्र अभ्यास न केल्यानेंच बहुतेक टीकाकारांचे संशय उत्पन्न झालेले आहेत असें वाटल्यामुळें ती लेखमाला केसरीकारांच्या अनुज्ञेनें "मराठी भाषेचें शुद्धीकरण" या स्वतंत्र पुस्तकांत [ह्या पुस्तकाचीं पानें १ ते ५० म्हणजेच मराठी भाषेचें शुद्धीकरण ह्या पुस्तकाच्या पुन्वाद्याचें पुनःमुद्रण आहे.] थोडी भर घालून समग्र छापून प्रसिद्ध केली आणि त्याज्य विदेशी शब्दांचा अेक दिग्दर्शनापुरता लघुकोश या पुस्तकास जोडला. येथे या चळवळीचें सूत — अुवाच संपले; त्यास आज पांच वर्षे होअून गेली.

तथापि कोणत्याहि अभिलषणीय परंतु फार निन्दावलेल्या रूढीचे विरुद्ध असणाऱ्या सुधारणेस, घडवून आणण्याची मुख्य गुरुकिल्ली तिचें तात्त्विक चन्वण करीत फार वेळ न बसतां तिला तात्काळ आचरणांत आणून सोडणें हीच असते. कित्येक शंका ती सुधारणा आचरणांत आणून तिचें वांछनीय फळ प्रत्यक्ष हातांत दिल्यावांचून नुसत्या तात्त्विक किंवा वाचिक अुहापोहानें केव्हांहि फिटणाऱ्या नसतात. अेकाद्या नव्या फळाचेंच अुदाहरण पाहा. तें नवें फळ गोड कीं कडू, हितकारक कीं अहितकारक, रसाळ कीं रुक्ष हा वाद ते फळ प्रत्यक्ष न चाखतां केवळ समोर ठेवून किंवा चित्रांत आंखून चन्चा करीत बसल्यानें सहसा सुटणार नाहीं. पण त्याचा प्रयोग करतांच, तें चाखून पाहतांच तो वाद कितीतरी चटकन मिटूं शकतो. ह्यास्तव, भाषाशुद्धीच्या चळवळीनें मराठी भाषेवर मोठी आपत्ति कोसळेल तितक्या वन्दळीवर आलेल्या आक्षेपाचें समाधान ती भाषाशुद्धी अंशतः तरी प्रत्यक्ष घडवून आणून आचरून दाखवून तिचे सुपरिणाम काय ते ज्यांचे त्यांचेपुढें प्रत्यक्षपणें माडणें प्रथमच्या तात्त्विक आणि वाचिक वादांचा शेवटचा निर्णय लावण्याचा श्रेयस्कर मान होय असें जाणून आम्हीं पांच वर्षांपूर्वी तें स्वतंत्र पुस्तक प्रसिद्ध केल्यानंतर भाषाशुद्धीचा प्रत्यक्ष प्रयोग प्रमुखतः श्रद्धानंद पत्रांतून चालू केला. या पत्राच्या पहिल्या अंकापासून तों "ऑडिनन्सनें" तें पत्र गेल्यावर्षी बंद पडेतों संपादक महाशय डॉ. सावरकर यांजपासून तों लेखकांपन्थंत सच्चांनी तीं निष्कारण घुसलेल्या अुन्दू, अिंग्लिशप्रभृती विदेशी शब्दांपासून शक्य तों अकलंकित अशीच मराठी भाषा वापरण्याचें ब्रीद यथासाध्य पाळून दाखविलें. दर आठवड्याच्या आठवड्यास महाराष्ट्रभर ह्या पत्रांतून अुन्दू शब्दांनीं लुप्त वा लुप्तप्राय केलेले आपले अनेक स्वकीय जुने आणि छान शब्द पुनः प्रचलित होअूं लागले. भाषिक परधाजिणेपणानें स्वकीय कोण आणि परकीय कोण याची जाणीव देखील जी नष्ट झाली होती ती पुनः उत्पन्न करून शब्द पाहिला कीं हा स्वदेशी कीं विदेशी, अुन्दू, अिंग्लिश कीं हिंदवी? असा प्रश्न पटकन मनाचे मनास करण्याची चटक लेखकांस आणि वाचकांस लावून सोडली. शाळांतून आणि घरांतून

बायकामुलांपयंत हा शब्द विदेशी की देशी यांची चच्चा आणि शब्दांच्या चुक्यांची धरपकड हा ‘मेंढ्या’सारखा अेक गमतीचा आणि अुद्बोधक खेळ करून सोडला.

कोठून करी अेकदा बाटगा अुन्दू शब्द आणून तो लेखांत वा कवितेंत दडपून देणें म्हणजे “शाहिरी” कवितेचा परमोत्कर्ष होय अशा अगदीं विकृत समजुतीपयंत या अंधळ्या परधान्जिणेपणाचा जो टप्पा गेलेला होता त्याचे डोळ्यांत चरचरीत अंजन घातलें जाअून अुन्दू शब्द भाषेंत निष्कारण घुसडणें हें भाषादारिद्र्याचें द्योतक आहे, हा दोष आहे, असें लोकरुचीस हितावह वळण पुष्कळ अंशानें लागूं लागलें आणि भाषाशुद्धीच्या चळवळीनें भाषेच्या शब्दसंपत्तीचें दिवाळें निघून “मोठें अरिष्ट कोसळेल” म्हणून अनेक प्रामाणिक आक्षेपकांसहि जी भीति प्रथमदृशनीं वाटली तिचा अनायासेंच निरास होअून प्रत्यक्ष अनुभवांती भाषेची शब्द-संपत्ति अुलट वाढलेली दिसूं लागली. अनेक जन्मन-सिल्हरी किंवा बनावटी विलायती नाणीं फेकलीं पण त्यांचे ठायीं शुद्ध बावनकशी सोन्याच्या आणि जातिवंत रुप्याच्या नाण्यांची भाषेच्या भांडारांत सारखी भर पडत आहे.

‘श्रद्धानंद’ हें भाषाशुद्धीच्या आणि लिपीशुद्धीच्या चळवळींचें मुखपत्र होते. अन्थात् “ऑडिनन्सनें” ते बंद पडल्यापासून त्या अवधींत या विषयाचीं पाळेंमुळे अितकीं खोल आणि अशा सुपिक भूमींत नेअून रुजविलीं आणि बळाविलीं आहेत कीं असल्या अेकट्या दुकट्या माळ्याच्या राखणींवांचूनहि हा वृक्ष आपल्या स्वतःच्याच जीवनशक्तीच्या बळावर जगूं शकावा, भरभराटूं शकावा. कारण मार्गें अुल्लेखिलेलें भाषाशुद्धीचें मूळ पुस्तक प्रसिद्ध होअून या चळवळीचें सूतअुवाच होतांच गेल्या पांच वषांत भाषाशुद्धीचा अभिमान धरणारा आणि ती आचरणांत आणून सोडणारा असा अेक संघटित वग लहान मोठ्या प्रमाणांत महाराष्ट्रांतील बहुतेक महत्त्वाच्या नगरांतून अुत्पन्न झालेला आहे. मसूरच्या ब्रह्मचऱ्याश्रमासारखी संस्था भाषाशुद्धीची सक्रिय अभिमानी आहे. तेथील प्रचारकांच्या व्याख्यानांतून आणि विशेषतः त्यांच्या दासबोध मासिकांतून निष्कारण विदेशी असा शब्द मग तो जुना अुन्दू असो वा नवीन अिंग्लिश असो सहसा आढळत नाही.

दासबोध हें मासिक श्रद्धानंदाप्रमाणेंच भाषाशुद्धीचा अेक अेकनिष्ठ प्रचारक आहे. त्या आश्रमाचे वतीनें छापलेल्या अनेक ग्रंथांतूनहि विदेशी शब्दस्पन्शापासून विमुक्त केलेली अशी सोज्वल, शुद्ध आणि सतेज मराठीच योजलेली असते. आमच्या धन्मपीठाचें तर हें विशेष कन्तव्य आहे कीं, त्यांनीं आपल्या लिखाणांतून अनवश्यक अशा मार्गें म्लेंच्छ राजवटींत घुसलेल्या, विदेशी शब्दांचें साफ अुच्चाटन करून तदन्थक असणाऱ्या आपल्या जुन्या आणि नव्या स्वकीय शब्दांचाच प्रसार करावा. महाभारताच्या भाषांतरांत किंवा त्या कथानकांवरील नाटकांत जेव्हां अशी भाषा घालण्यांत येते कीं, तेव्हां दरबारस्थ दुन्योधन अुठून धृतराष्ट्रास म्हणाला ‘बाबासाहेब! खुदाच्या मेहरबानीनें आज हा डाव मी जिंकला. धन्माचें तकदीर फुटलें. आतां या दुष्मनांना मी नेस्तनाबूत करून टाकीन! बस्स आतां दरबार बरखास्त करावा!!” तेव्हां तो अक्षम्य मूखपणा असतो; तसाच आमच्या धन्मपीठाच्या पवित्र आज्ञापत्रांतून आणि लिखाणांतून ‘निसबत’ ‘जस्वर’ ‘कायदेपंडित’ ‘तहाहयात’ ‘तहकूब’ किंवा त्याचाच भाअू ‘बेवकूब’ अित्यादि शब्द आचान्यपीठाच्या मराठी लिखाणांत वापरले जाणें लाजिरवाणे आहे. ह्या दृष्टीनें पाहतां अलिकडेच प्रसिद्ध झालेल्या श्रीशंकराचान्य कॉक्टर कुन्तकोटीच्या केसरी संस्थेस दिलेल्या आशिन्वादाची भाषा आमच्या सन्ध धर्मपीठांना किती अनुकरणीय आहे! ‘केसरीप्रबोधां’त दिलेल्या त्या अुभ्या छेदकांतील विचारांप्रमाणें त्यांना व्यक्त करणारी भाषाहि आमच्या पुरातन संस्कृतीतील अुदात्त आणि अुत्तम तें तें संरक्षण करण्याचें ज्यांचें आद्य कन्तव्य त्या आचान्य पीठाला शोभते खरी. त्या अुभ्या छेदकांत नवा वा जुना कोणताहि म्लेंछ शब्द निष्कारण न

आल्यानें ती भाषा पंगू वा दरिद्री झालेली नसून अलुट किती श्रुतिसुखद, संपन्न आणि संस्कृत भासत आहे. आचार्य यापुढेहि निदान आपल्या लिखाणांत तरी धम्मभास्कर मसुरकरांप्रमाणेच अनवश्यक नि निष्कारण अशा म्लेंछ शब्दांच्या संपन्कापासून आपल्या ‘विबुधभाषेस’ मुक्त करण्याच्या ह्या शिवछत्रपतींनींच आरंभिलेल्या काव्याचा यथासाध्य पुरस्कार करतील अशी आम्हांस आशा आहे.

संघटन-प्रचारकांपैकी श्री. पांचलेगांवकर महाराजहि भाषाशुद्धीचे अभिमानी असून अुन्दू वा अिंग्रजी शब्द शक्य तों आपल्या बोलण्यांत टाळण्याचा आणि अितरांकडून टाळविण्याचा यत्न, तसें करतांना थोडा त्रास पडला तरी सहन करून, करीत असतात. ज्ञानदेवी मासिकांतील लेखांतहि अथपासून अितिपच्यंत अगदीं प्रतिज्ञापूचक भाषाशुद्धीचें व्रत अंगिकारलेलें असतें. त्याचे संपादक श्रीयुत आठवले हे या विषयाचे अगदीं पहिल्यापासूनचे अभिमानी. जुने अुन्दू किंवा नवे अिंग्लिश शब्द बहिष्कृत करतांना त्या ठायीं अगदीं ठाकठीक असा स्वकीय शब्द अचूक योजण्यांत त्यांचा हात नित्याचाच पटाओत. यावांचून चित्रकार आणि लिपी संशोधन देवधरांसारखे आणखी अनेक लेखक लिहिण्यांत आणि बोलण्यांत भाषाशुद्धीचे व्रत अेकनिष्ठपणें पाळीत असतात. रत्नागिरी हिंदुसभा तर प्रथमपासूनच आपलें सच विस्तृत लिखाण आणि मुद्रण शुद्ध भाषेंतच प्रसिद्ध करते. अितरहि कांहीं हिंदुसभा आणि संस्था भाषाशुद्धीकडे थोडेंफार लक्ष पुरवितात.

आम्ही आणि आमच्या बंधुद्वयानें तर जनमठेप, मला काय त्यांचें, वीरबैरागी, गोमांतक काव्य, अुःशाप, हिंदुपदपादशाही, नेपाळ प्रभृति लिहिलेल्या झाडून साऱ्या लहान मोठ्या ग्रंथांत भाषाशुद्धीचाच अवलंब केला अितकेंच नव्हे तर मराठींतील आमच्या सच व्याख्यानांतून, पत्रव्यवहारांतून, संवादांतून आणि प्रत्यहींच्या चालचलाअू बोलण्यांतून गेल्या पांच सहा वषांत अुन्दू वा अिंग्लिश शब्द असा न येअूं देण्याचा पराकाष्ठेचा प्रयत्न करीत आलों. आमच्याप्रमाणें प्रत्यहींच्या बोलण्यांतहि अन्दू वा अिंग्रजी निष्कारण न वापरण्याचें ब्रीद प्रत्यक्ष आचरणांत अगदीं कट्टरपणें पाळीत असलेल्या शेंकडों तरुण आणि प्रौढ स्त्रीपुरुषांची अुदाहरणें आम्हांस माहीत आहेत.

भाषाशुद्धीची चळवळ पांच वषांपूर्वीं प्रथम हातीं घेतली, तेव्हां तिचे समन्थक हाताच्या बोटावरहि मोजण्या अितके निघाले नाहींत. पण ती सुधारणा प्रत्यक्ष आचरणांत आणतांच जे प्रामाणिक आक्षेपक होते ते तीस अनुकूल होत चाललेले आणि वर सांगितल्याप्रमाणें जिकडे तिकडें तिचा अितका गौरव नि गाजावाजा झाली कीं, साहित्यसंमेलनाच्या अध्यक्षामागून अध्यक्षांस प्रामुख्याने त्या सुधारणेचा अुल्लेख आणि चच्चा करणें अपरिहाय्य होअून बसलें. वर उल्लेखिलेल्या प्रामाणिक आक्षेपकांपैकी पुण्याच्या सन १९२७ च्या संमेलनाचे अध्यक्ष श्री. श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर यांनीं या चळवळीचा अन्धा भाग जो अिंग्लिश शब्दांचें अुच्चाटण त्याचा अत्यंत अभिमानपूचक पुरस्कार केला आणि दुसरा भाग जो अुन्दू शब्दांचे अुच्चाटण त्याविषयीं त्यांची त्यावेळीं पूण अनुकूलता नसतांहि निःपक्षपातपणें मानलें कीं, “विदेशी शब्दाविरुद्धची मोहीम अगदींच निरन्थक ठरली असें नाहीं. कारण अलिकडे मराठी गद्यांत आणि पद्यांत मुसलमानी शब्दांस जी बेसुमार भरती आली होती, तिला त्या मोहिमेचा अुदय झाल्यापासून ओहोटी लागण्याची स्पष्ट चिन्हें दिसूं लागलीं आहेत. मराठी शब्दांतून मुसलमानी शब्दांस अन्धचंद्र मिळाला नाहीं तरी भाषेंत अपुयुक्त शब्दांची भर पडल्यावांचून राहणार नाहीं.” श्री. कोल्हटकरांनीं अुन्दू शब्दांविरुद्धच्या या चढाओढीविषयीं जे आक्षेप त्या भाषणांत घेतले, त्यांचेहि समाधान ‘श्रद्धानंदाने’ १६ जून १९२७ च्या आपल्या लेखांत [\[हा लेख ह्या पुस्तकांत पृष्ठ ५८ ते ६७ वर छापला आहे.\]](#) केलें. आणि त्यामुळें आपले मत अनवश्यक अुन्दू शब्दांच्या बहिष्कारासहि

पूण अनुकूल झालें आहे असें श्री. कोल्हटकरांनीं अेका व्याख्यानात सांगून स्वतः थांबून थांबून स्वदेशी शब्द योजीत अनुद् शब्द भाषणांत न येऊ देण्याचा यत्नहि त्याच प्रसंगीं प्रकटपणें केला.

त्या पुढचें साहित्य संमेलन बेळगांव येथें १९२८ व्या वर्षी झालें. त्यांतहि त्या संमेलनाचे अध्यक्ष सुप्रसिद्ध ‘काळ’ कत्ते देशभक्त शिवरामपंत परांजपे यांनींहि ह्या भाषाशुद्धीच्या आंदोलनाविषयीं म्हटलें कीं, “आपल्या भाषेंत मिसळणारे मुसलमानी आणि अिंग्रजी शब्द आपल्या भाषेवरहि आपल्या प्रस्तुतच्या राजकीय पारतंत्र्याचा छाप नित्याचा मारून ठेवतात त्यामुळें हे शब्द आपणांस दुःसह होतात हें कांहीं खोटें नव्हे. आपण व्याख्यानांतून ठीक आहे पत्र व्यवहारांतून किंबहुना आपल्या घरांतील बोलण्यांतून सुद्धा अिंग्रजी शब्द अतिशय वापरतो. या अुद्वेजक स्थितीनें अत्यंत अुद्धिग्न होऊन कै. राजवाडे यांनीं या अिंग्रजी जोखडाखालीं आणि जुलमाखाली मराठी मरेल देखील अशी ‘अतिस्नेहः पापशंकी’ ह्या दृष्टीनें भीति प्रदक्षित केली. त्याचप्रमाणें जे मुसलमानांसहि सारख्याच रीतीनें भरडून काढणाऱ्या बिकट राजकीय परिस्थितींत हिंदूंनीं सहकाऱ्य करीत नाहींत त्यांचे मुसलमानी शब्दहि आपल्या भाषेंत कशाला पाहिजेत अशा दृष्टींनीं देशभक्त सावरकर नि अितर कांहीं लोक अिंग्रजीबरोबर मुसलमानी शब्दांचेंहि आपल्या भाषेंतून अुच्चाटन करून टाकण्याचा अुद्योग करीत आहेत. युरोपांतील स्वित्झरलंड आणि अिटली यांवर अेकेकाळी ऑस्ट्रियाचें राज्य चालू होतें. त्या परकीय राज्याचें जोखड झुगारून देऊन स्वतःची स्वतंत्रता जेव्हां प्रस्थापित करण्याचा त्या वरील दोन देशांतील कांहीं संस्थानिकांनीं प्रयत्न आरंभिला, तेव्हां त्यांनींहि आपल्यावरील जुलमी राज्यांच्या भाषेंतील शब्द आपल्या कोशांतून काढून टाकण्यास अशीच सुरवात केली. ग्रीक लोक १५२५ सालीं टर्कीच्या जुलमांतून सुटण्यासाठीं धडपडूं लागले तेव्हां त्यांनींहि टर्किश शब्दांना अन्धचंद्र देण्याचा अुपक्रम चालविला. हल्लीसुद्धां जन्मन लोक फ्रेंच भाषेचा अितका तिटकारा करतात कीं, आपलें अुत्तर फ्रेंच मनुष्यास समजो न समजो ते फ्रेंचांशीं जन्मन भाषेविना कधींहि बोलत नाहींत. तेव्हा पारतंत्र्याच्या तिटकाऱ्याच्या दृष्टीनें विश्वनाथपंत राजवाडे यांची काळजी आणि विनायकराव यांची अुद्योगशीलता लक्षांत घेण्यासारखी नाहीं असे कोण म्हणेल!” देशभक्त, ‘काळ’ कत्ते यांनीं जे दोन चार आक्षेपहि घेतले आहेत त्याचा विचार पुढें होणारच आहे.

यापुढचें साहित्यसंमेलन गोव्यास सन १९३० ला प्रा. वा. म. जोशी यांचे अध्यक्षतेखालीं भरलें. त्यांनीं आपल्या भाषणांत भाषाशुद्धीचा अुल्लेख करून “मराठी फारसी शब्दांचा हास्यास्पद संकर हा दोष आहे” असें बजावून श्री. कोल्हटकरांच्या मताप्रमाणेच आपलें मत असल्यानें सांगितलें. अथात कोल्हटकरांच्या वर अुद्धृत केलेल्या छेदकाप्रमाणें या आंदोलनाचा सुपरिणाम बऱ्याच अंशीं त्यांस मान्य असलाच पाहिजे. त्यांनीं घेतलेल्या आक्षेपांचाहि विचार पुढें करूं.

भाषाशुद्धीत्सव गेल्या पांच वर्षांत जे सक्रिय प्रयत्न करण्यांत आले आणि तिचा जो प्रसार झाला त्याच्या या त्रोटक समालोचनावरून अितकें तरी स्पष्ट होत आहे कीं, भाषाशुद्धीच्या आंदोलनामुळें मराठींवर “मोटें अरिष्ट कोसळेल” ही पूर्वींची पुष्कळजणांची भीति पार नाहींशीं होऊन अुलट आपल्या भाषेस आणि आपल्या स्वाभिमानास अधिक पोषक होण्याचा तिचा सुपरिणामच अधिक संभवनीय आहे अशी आतां साहित्यसंमेलनाच्या अध्यक्षांपासून तो शाळाकॉलेजांच्या विद्यार्थ्यांपर्यंत बहुतेकांची निश्चिती होत आली आहे. आतां संमेलनाध्यक्षांचे वर अुल्लेखिलेले आणि अितरहि जे आक्षेप अजूनहि मधून मधून डोकें वर काढतात त्यांतहि शेंकडा ९० तरी भाषाशुद्धीच्या मूळ हेतूचें, मऱ्यादेचें आणि नियमांचें नितसें ज्ञान होताच आपोआप निरस्त होण्यासारखे आहेत. तेव्हां त्यांस स्वतंत्र अुत्तर देत न बसतां भाषाशुद्धीचें स्वरूप अगदीं

सूत्रमय रीतीनें येथें पुनः ऐकदां सांगितलें असतां त्यांचें समाधान आपोआपच होओील असें जाणून तेवढें स्वरूप येथें देऊं.

भाषाशुद्धीच्या मुख्य अुद्देशाचें आणि मऱ्यादेचें सार आम्हीं सन १९२६ व्या वर्षीच प्रसिद्ध केलें. त्या पुस्तकांत पहिल्याच पानावर संकलितपणें जें दिलेलें आहे त्याचा भावाऱ्हाच कीं-

१. आपले तदऱ्थक जुने अुत्तम शब्द असतांहि किंवा नवीन स्वकीय शब्द अुद्भावन करणें शक्य असतांहि त्या जुऱ्या शब्दांस लुप्त करून टाकणाऱ्या किंवा त्या नव्यांची नाकेबंदी करणाऱ्या आणि म्हणूनच अगदीं अनवश्यक असणाऱ्या विदेशी शब्दांस, मग ते अुन्दू असोत वा अिंग्लिश असोत वा अितर कोणतेहि असोत, स्वभाषेंत, निष्कारण वावरूं देऊं नये. आपला स्वकीय शब्द नामशेष करून विदेशी शब्द बोकाळू देणें हा कांहीं शब्दसंपत्ति वाढविण्याचा माग नव्हे आणि औरस मुलांची कत्तल करून मुलगा दत्तक घेत सुटणें हा कांहीं वंशविस्ताराचा माग नव्हे. (उदाहरणाऱ्थ, लोकसभा, विधिमंडळ, प्रजासभा अित्यादि शब्द असतां ग्वाल्हेरप्रमाणें मजलिस-अी-आम या शब्दास कवटाळणें हा मूऱ्खपणा होय.)

२, परंतु ज्या वस्तु पूर्वी आपल्यांत नव्हत्या किंवा ज्यांस आपले तितकेसे सुटसुटीत प्रतिशब्द निम्माण करणें सुलभ नाहीं अशा वस्तूंची वा पदाऱ्थांचीं नांवें विदेशी विशेषनामाप्रमाणें विदेशी शब्दांनींच व्यक्त करण्यास प्रत्यवाह नाहीं. अशा विदेशी शब्दांनीं मात्र स्वकीयशब्दसंपत्ति वाढते खरीच. जसें गुलाब, कोट, सदरा, बूट, कॉलर, स्टोव्ह, पेन्सिल, स्टीमर अित्यादिं. परंतु त्यांसहि जर कोणी अेखादा स्वकीय प्रतिशब्द काढला, तर वैकल्पिकपणें तोहि वापरल्यास प्रत्यवाह नाहीं. स्टीमरला कोणी आगनांव किंवा कोंकणात म्हणतात तसा ‘वाफर’ हा शब्द प्रचारांत आणला तर त्यांत रागावण्याचें काय कारण ?

३. भाषाशुद्धीचेंच नव्हे तर सऱ्च सुधारणांचेंच मम असें असावें कीं, स्वकीय संस्कृतींत जें अुत्तम, काऱ्यक्षम वा हितकारक आहे त्याचा निष्कारण त्याग करूं नये आणि विदेशीं संस्कृतींतील आपल्यांत नाहीं असें जें अुत्तम, जें काऱ्यक्षम आणि जें हितकारक तें सकारण स्वीकारण्यास कचरूं नये.

या समालोचनाच्या पूऱ्वाऱ्धाने शेवटीं भाषाशुद्धीच्या नियमांची आणि मऱ्यादांची जी त्रोटक रूपरेषा दिली, ती नीट लक्षांत घेतां या चळवळीवर पूर्वी घेतले गेलेले आणि अजूनहि तिच्या स्वरूपाच्या अध्वट ज्ञानामुळें घेण्यांत येत असलेले बहुतेक आक्षेप आपोआपच गळून पडतात, हें सहजच दिसून येओील. यावरहि जर कोणास ती चळवळ कांहीं कारणाकरितां आक्षेपाऱ्ह वाटेल तर त्यांनीं प्रथमतः आमचें ‘भाषाशुद्धीकरण’ हें स्वतंत्रपणें प्रसिद्ध झालेलें पुस्तक अवश्य वाचावें. कारण त्यांत ह्या सऱ्च आक्षेपांचें पूर्वीच निरसन केलेलें आहे. ह्या समालोचनांतल्या आक्षेपांची तींच तीं अुत्तरें देण्याची पुनरुक्ति करीत बसण्याचा मुळींच हेतु नाहीं. आणि त्यांचीं आवश्यकताहि नाहीं. गेल्या पांच वर्षांत ह्या चळवळीमुळें आपल्या भाषेचें वाढलेलें शब्दबळ आणि आत्मविश्वास हाच ह्या चळवळीचें हितकारकत्व सिद्ध करण्याचा अखंडनीय प्रत्यक्ष पुरावा आहे, आणि म्हणून तिच्या ह्या सुपरिणामाचें संकलित दिग्दशन करण्यापुरतेंच आणि झालेल्या काऱ्याचा आढावा काढून पुढें तेंच धोरण चालविणें किती हितकारक आहे तें दाखविण्यासाठींच काय तें हें समालोचन केलेलें आहे.

आपल्या भाषेच्या ह्या वाढलेल्या स्वकीय शब्दबळाची साधारण कल्पना येण्यासाठीं या चळवळीच्या प्रभावानें आणि विशेषतः श्रद्धानंद पत्राच्या द्वारे जे शेंकडों स्वकीय नवीन शब्द मराठींत लिहिण्यांत आणि

बोलण्यांत प्रचलित किंवा निदान परिचित तरी झाले, त्यांपैकी कांहीं शब्द थोड्या स्पष्टीकरणासह देत आहो : त्वन्य (urgent). विधिमंडळ (कायदे कौन्सिल). विधिसमिती (लेजिस्लेटिव्ह असेंब्ली). अधोरेखित (under lined). पुरस्कार, लिखणावळ पुरस्कार (honourarium Remuneration). स्तंभ (कॉलम). आनुषंगक (डॅश). निक्षेप (ट्रस्ट). विश्वस्त (ट्रस्टी; जसें – केसरी संस्थेचा निक्षेप करून त्याचें विश्वस्त मंडळ नेमण्यांत आलें.) दैनिकी, आन्हिकी (डायरी). क्रमांक (हा शब्द आमच्या ज्येष्ठ बंधूंनीं अंदमानांत सुचविला; नंबर.) छेदक (परिग्राफ). टाचण, बाड (फाडील). शुल्क (हा शब्द हिंदी बंगालींत रूढ होता. फी). ग्रंथ-विक्रेता (बुकसेलर). समास, कोर (माजिन). हुतात्मा (हा शब्द अंदमानांत आम्हांस सुचला; मराठींतून तो आतां हिंदी, बंगाली प्रभृति भाषांतहि रूढ झाला आहे. Martyr हा अँग्लिश किंवा ‘शहीद’ ह्या अुद्ध शब्दांहूनहि अुदात्तर अन्थ ‘हुत’ या पदांतील यज्ञ संस्थेच्या ध्वनीनें सूचित होतो. हिंदुभाषासंघांतील अेक मोठी अुणीव ह्या शब्दानें दूर केली.). प्रतिवृत्त (रिपोन्ट). धिक्कार (शेम. सभांतून ह्या शब्दाचा अुपयोग व्हावा. तो गज्जानानुकूलही आहे.). पुनश्च. (वन्स मोअर या शब्दाचा नाटकगृहांतून अुपयोग व्हावा. तोहि गज्जानानुकूल आहे.) प्रमाणपत्र (सर्टिफिकेट). अन्थात् (अुफ. जसें माधवराव नारायण अुफ सवाअी माधवराव न म्हणतां माधवराव नारायण अन्थात् सवाअी माधवराव म्हणावें). अिच्छुक (अुमेदवार). अुपस्थित, अुपस्थिती (हिंदी बंगालींत रूढ आहेत. हजर, हजेरी). अनुपस्थिती (गैरहजेरी). निबंघ, नैबंघिक, निबंघ पंडित अित्यादि (कायदा, कायदेशीर, कायदेपंडित अित्यादि. कायदा या शब्दासारखा समाजाच्या मूळ आधाराचाच भाव प्रदक्षित करणाऱ्या पदाऱ्यास आमचा स्वकीय अेकहि शब्द आज प्रचलित नसावा याहून भाषेची परवशता ती कोणती ! विदेशी शब्द स्वकीय शब्दांस आमूलात् कसे नामशेष करितात त्याचें हे प्रत्यंतर पहा! ज्या भाषेंत आणि ज्या राष्ट्रांत “तानि धन्माणि प्रथमान्यासन्” ज्यांत जगांतील पहिल्यांतील पहिलें ‘Code’ तीं धन्मसूत्रें, त्या स्मृति रचिल्या गेल्या त्यांना आतां विदेशी शब्दांवांचून ‘कायद्या’ची कल्पना व्यक्तविणें अशक्य होअून गेलें आहे. सगळाच हिंदुभाषासंघ या प्रकरणीं अेकजात दरिद्री! राज्य परक्यांचे हातीं गेलें तेव्हांच ‘कायदा’ गेला – तो शब्द देखील वांचवितां आला नाही. आतां तो कलंक शब्दापुरता तरी धुवूं या. निबंघ शब्द हा कायदा शब्दांतील सन्ध अन्थ आणि ध्वनिही व्यक्त करतो. तेव्हां तोच त्यासाठीं राखून ठेवावा; आज तो तसा परिचितहि होत आहे. केसरी प्रभृति पत्रांतूनहि निबंघभंग हा कायदेभंग शब्दाचा प्रतिशब्द म्हणून येतो. हिंदींतहि तो शिरत आहे. तेव्हां आतां तोच रूढ व्हावा.) निबंघशास्त्र (कायदेशास्त्र). राजवट, सत्ताकाल (कारकीन्द). स्थायीनिधि, स्थिरनिधि (कायमनिधि). राजबंदी (पोलिटिकल प्रिझनर. हा शब्द जन्मठेप पुस्तकानें प्रचलित केला.) प्रकट सभा (जाहीर सभा) अंतस्थ सभा (Private meeting) अंतस्थ, व्यक्तिगत, घरगुती (Private खाजगी.)

अशा आणखी शें-दोनशें नवीन स्वकीय शब्दांची भर गेल्या पांच वर्षांत प्रमुखतः या भाषाशुद्धीच्या आंदोलनानें पडली आहे. पण ते सन्ध कांहीं येथें देतां येणार नाहीत.

जुन्या शब्दांचें पुनरुज्जीवन

भाषाशुद्धीनें स्वकीय शब्दांची भर घालण्याचें हें अेक काऱ्य जसें केलें, तसेंच आपले जे जुने शब्द निष्कारण लुप्तप्राय होत चाललेले होते त्यांचें पुनरुज्जीवन करण्याचें दुसरें महत्त्वाचें काऱ्यही तितक्यात प्रबळतेनें केलें. हल्लीं शिवाय, जरूर, कबूल हे विदेशी शब्द घरांत बायकामुलांच्या तोंडीं देखील सारखे रूढलेले असून आपले तदन्थक असणारे अनेक जुने शब्द ‘सध्यां, वाचून, विना, मान्य, संमत, अवश्य’ चुकून देखील बोलण्यांत येअीनासे झाले आहेत. मुली लपंडाव खेळतांना देखील ‘रेडी’ शब्द वापरतांना आढळतात! जुने खेळांतील सावध, पडला, मारला अिद्यादि छानदार शब्द मुलींच जात चालले आणि रेडी,

आहुट हे जिकडे तिकडे बोकाळले. अुदाहरणाथ बेळगांवचे संमेलनाध्यक्षांच्या भाषणाच्या अेका पानांत ‘जरूर’ हा शब्द चारदा पांचदां आला आहे; पण पऱ्याय म्हणून देखील ‘अवश्य’ हा आपला तदऱ्थक शब्द अेकदांही आला नाही. खालील टिपणींत दिग्दऱ्शनाथ दिलेले सऱ्च विदेशी शब्द याच प्रकारांत मोडतात. त्यांचे पऱ्याय असलेले आपले स्वतःचे जुने शब्द आपण नियमपूऱ्चक वापरावे. आणि त्यांस मारून शिरजोर होअू पाहाणाऱ्या विदेशी शब्दास बहिष्कृत करावें. कारण ते भाषेतून साफ गेलें तरी आपली कांहीं अेक हानि होणारी नाही. जुने स्वकीय शब्द मारून विदेशी शब्द निष्कारण वापरणें मूखपणाचें आहे. हाच भाषाशुद्धीचा मुख्य कटाक्ष आहे.

बहिष्कान्य शब्दांचीं अुदाहरणें-बदल (संबंधीं, विषयीं) हा शब्द बेळगांव संमेलनाध्यक्षांच्या भाषणाचे पहिल्याच पानांत चार ओळींत चारदां आला आहे. पण तदऱ्थक स्वकीय शब्द संबंधीं, विषयीं अित्यादि ते मुळींच आले नाहीत! शिवाय (विना, वांचून, व्यतिरिक्त, आणखी) कायम (स्थिर, स्थायी, नित्य, नेहमीचें) अगर (जरी, किंवा, वा) अब्रू (लौकिक, मान, प्रतिष्ठा) अिलाज (अुपाय साधन) अिमानी (प्रामाणिक, विश्वासू) अिमारत (घर, वाडा, आलय, भवन, गृह, निकेतन असे किती तरी शब्द पण जिथें तिथें अिमारत हा विदेशी शब्द काय तो बोकाळलेला.) कबूल (मान्य, संमत) अैपत (सामऱ्थ्य, योग्यता, शक्ति) गुदस्ता (गतवर्षीं) कमाल (धन्य, पराकाष्ठा, परिसीमा, परमावधि) किंमत (मूल्य, मोल, पुस्तकावर किंमत लिहिली तरच तें पुस्तक विकण्यास अनुज्ञा मिळते अशी सऱ्चसाधारण समजूत दिसते! चुकून देखील पुस्तकावर कोणी ‘मूल्य’ अमुक म्हणून छापीत नाही जो तो ‘किंमत’ छापतो) हकीगत (वृत्त, वृत्तांत, माहिती) तऱ्फें (वतीनें) दोस्त (मित्र, स्नेही, वयस्क, सोबती संवगडी आणखी पाटीभर शब्द आहेत; पण कांहीं ‘शाहीरां’ना दोस्त म्हटल्यावांचून प्रेमाचा पान्हा फुटतच नाही.) दिलगिरी (दुःख, शोक, खेद, अनुताप) अव्वलपासून अखेर (अथपासून अतिपऱ्च्यंत.) जमीन-अस्मान (आकाश-पाताळ) सालमजकूर (चालूं वऱ्ष) साल-गुदस्त (गतवऱ्ष.) माजी (विगत) मंजूर (मान्य, संमत) हवामान (वायुमान, ऋतुमान) हवा पालट (वारा पालट) हवापाणी (वारापाणी, जलवायु, हिंदी बंगालींत रूढ.) गरीब (दीन, बापुडा, सालस, बिचारा) मेहेरबान (कृपावंत) मेहरबानी (कृपा, दया, आभार, अुपकार.)

या आणि अशा अनेक अनवश्यक विदेशी शब्दांचा प्रचार गेल्या पांच वऱ्षांत पुष्कळ अंशीं कमी होअून आपल्या तदऱ्थक जुन्या स्वकीय शब्दांचें त्या प्रमाणांत पुनुरुज्जीवन होत चाललें. अशा रीतीनें अनेक स्वकीय शब्दांची भर पाडून आणि जुने स्वकीय शब्दहि पुनुरुज्जीवित करून आपल्या भाषेचें शब्दबळ त्या चळवळीनें अुलट वाढविलें आहे. ही गोष्ट अशी अनुभवान्तीं निऱ्चिवादपणें सिद्ध होत आहे. ह्या अेकंदर सऱ्च परिणामांस विचारांत घेअून ह्या समालोचनावरून हें स्पष्ट होतें कीं, मराठीस परकीय अनवश्यक शब्दांच्या मारक पीडेपासून मुक्त करून तिचें स्वकीय शब्दबळ अुलट प्रवधमान करणारी असली विस्तृत आणि जाणीव चळवळ आजवर केव्हांहि झाली नव्हती. मराठीचे अंगीं मुरलेल्या अुन्दू शब्दांचे रोगावर तर शिवाजीमहाराजानंतर शस्त्रक्रिया अशी हीच झाली !

अऱ्थात प्रत्यक्ष अनुभवाअंती अितक्या हितकारक ठरलेल्या या भाषाशुद्धीच्या व्रत आतां आपण सऱ्चांनी यापुढें आणि यांहूनहि नेटानें चालविलें पाहिजे. भाषेमध्ये परकी शब्द जे असे डोअीजड होअून स्वकीय शब्द नामशेष करूं शकतात ते अेका ठरलेल्या पद्धतीनें होत. ती पद्धत अशी कीं, आपण हयगयीनें, केव्हां निरुपाय म्हणून आणि केव्हां केव्हां तर केवळ अैट म्हणून कांहीं परकीय शब्द भाषेत वापरूं लागतां. ते जितके अधिक वापरले जातात तितके तदऱ्थक आपले असणारे शब्द मागें पडतात आणि तो भाव त्या विदेशी शब्दानींच व्यक्त करण्याची संवय पडते. पुढें तो भाव त्यावांचून व्यक्तच होत नाहीसं वाटतें. आणि ते

विदेशी शब्द असे अेकदां रूढ झाले म्हणजे मग ते जुने, ते पचले, ते आपलेच झाले अशा खुळ्या ममत्वानें त्यांना काढण्याचा प्रयत्न कोणी करूं लागला कीं तो नकोसा वाटतो. पण त्यापार्यीं आपलें होते ते स्वकीय शब्द नाहींसे झाले त्याचें कोणासच कांहीं वाटत नाहीं ? तेव्हां विदेशी शब्द घरांत ज्या चोरवाटेनें आजवर घुसूं शकले ती ही मूळच्या “हयगयीचीं” वाट आतां पूंणपणें बंद करून टाकली पाहिजे. यापूंचींचे जुने निष्कारण घुसलेले विदेशी शब्द तर हुसकून देअूच देअूं; पण आपण आतां विदेशी शब्दांस आजवर आंत घेणारें जें चोरदार अुघडकीस आलें आहे त्यावरहि कडक पाहारा ठेवूं. आपला स्वकीय शब्द असतां किंवा संस्कृतासारख्या शब्दप्रसवक्षम आणि सुसंपन्न अशा आपल्या देव-वाणींतून-रत्नखाणींतून तो निम्माण करतां येत असतां विदेशी शब्द त्या “हयगयीच्या” चोरवाटेनें प्रथम आंत येअू द्यावयाचाच नाहीं. थट्टेची क्षणिक अनुज्ञा देअून देखील त्यास आंत घुसूं द्यावयाचा नाहीं असें सन्वांनीं व्रत घेतलें पाहिजे

ह्या ‘हयगयीचें’ अगदीं ताजें अुदाहरण हवें असेल तर हा ‘अिकलाब झिंदाबाद’ अैका ! हिंदुंतच नव्हे तर मुसलमानांतहि हजारों अेकासहि ह्याचा अन्ध कळेना पण तरीहि मुसलमान ओरडतात म्हणून गांवोगांव हिंदूहि तेच ओरडतात. अेका चांगल्या प्रौढ व्यापाऱ्यास परवां हेतुतः विचारलें ‘आतां तुम्ही गज्जत आहां त्या अिकलाब झिंदाबादचा अन्ध काय ?’ तो हंसून म्हणाला. ‘अन्ध ! झिंदाबाद ! आपला राष्ट्रीय झेंडा बाद असा कांहींसा मी समजतों!!!’ पंजाबमध्ये सुशिक्षित हिंदूंची-त्यांनीं अशीच ‘हयगय’ करण्याचें पाप आपणांहूनहि फारच भयंकर प्रमाणावर शतकों-शतक केल्यानें त्यांची-मुळची हिंदु भाषा निज्जीव होअून आज अुन्दू हीच सान्चजनिक प्रौढीची भाषा झाली आहे. त्यामुळें तिकडे क्रांति चिरायु होवो ! क्रांतीकी जय ! ह्या गज्जनेपेक्षां अिकलाब झिंदाबाद ! ही गज्जनाच अधिक फैलावली आहे. मुसलमान तर वन्दे मातरम् देखील म्हणणार नाहीत मग क्रांतीकी जय कसले म्हणतात ! त्यांनीं अिकडेहि अिकलाब झिंदाबाद गज्जविला. पण मुसलमान हिंदु भाषीय गज्जना जाणूनबूजून टाळतात तर त्या दुराग्रहाला टोला देण्यासाठीं तरी आपण आपली स्वकीय गज्जनाच करूं असें हिंदूंना कांहीं वाटलें नाहीं. अितका पीळ असता तर मग ते हिंदु कसले ? तेहि लागले मेंढरासारखे अिकलाब झिंदाबाद ओरडायला क्रांति चिरायु होवो ! चिरंजीव क्रांति ! किंवा ‘क्रांती की जय’ ह्या आजवर दुमदुमणाऱ्या आपल्या स्वकीय गज्जना मार्गे पडून आतां जर ही झिंदाबादीच बोकाळली तर ती भावना त्यास शब्दांस चिकटत जाणार. पुढें कांहीं शहाणे म्हणणार त्या झिंदाबादेवांचून तो भाव व्यक्तच होत नाहीं बुवा ! आणि दहा वन्शांत सन्च लोक म्हणणार हा शब्द जूना झाला, आपलाच झाला, राहूं द्या त्याला झालें ! पण या पार्यीं आपली ‘क्रांति चिरायु होवो’ ही गज्जना — हा शब्द — परका झाला, ठार झाला, गेला, ह्याची वाट काय ? यास्तव आपण जरी प्रथमपासूनच ‘क्रांति चिरायु होवो !’ ‘चिरंजीव क्रांति ! किंवा ‘क्रांती की जय’ हे आजहि चैतन्यप्रद, गज्जनाक्षम आणि सन्चस्वीं अन्धपूंण असलेले शब्दच वापरावे मग तिकडे मुसलमान कांहींहि ओरडोत. गज्जनांकडे आम्ही येथें भाषाशुद्धी पुरतेंच पहातों आहोंत. त्यांच्या राजकीय अन्धांशीं आणि त्या गज्जनांच्या योग्यायोग्यतेशीं आमचा येथें कांहींहि संबंध नाहीं. गज्जावयाचेंच तर निदान स्वकीय शब्दास व्यवहारा अेवढेंच विधेय येथें प्रस्तुत आहे. [\[हा लेख १९३१ मध्ये वीर सावरकरांनी लिहिला तेव्हां त्यांना राजकारणांत माग घेण्याची बंदी होती. म्हणून त्यांनीं ही चर्चा शब्दांचे अर्थापुरतीच असल्याचे स्पष्ट केलें.\]](#)

परंतु अशा प्रकारची घातक हयगय या भाषाशुद्धीच्या नाकेबंदीमुळें आतां विरळा घडते हीच नवी गोष्ट आहे. कारण तो पिकेटर हा शब्द पहा बंगालींत विदेशी नवीन शब्द तात्काळ बहिष्कृत होतात. तसा तोहि बहिष्कृत होअून त्याला “निरोधक” निरोधन असे फक्कड शब्द योजले गेले. आणि त्यांच्या करवीं मराठींतहि त्या बेट्या पिकेटरवरच पिकेटिंग होअून त्यास त्या दिवशी कापडाच्या गठ्ठ्यांसहच झटपट बहिष्कृत करण्यांत आलें. निरोधक आणि निरोधन हे शब्द बोलतां बोलतां रूढ होत आहेत अशीच सावधानता आपण अेकसारखी ठेवली पाहिजे.

आतां या गेल्या पांच वर्षांचे समालोचनाचे शेवटीं येत्या सहाव्या वर्षासाठीं या चळवळीचा कार्यक्रम आणि धोरण काय असावे तेंहि दिग्दर्शनापुरतें सुचवून हा लेख संपवू.

१. परकीय शब्दहि केव्हां घ्यावे तो नियम मार्गे स्पष्टपणें दिलाच आहे. तेवढा अपवाद सोडून आपण सच्चांनीं स्वकीय शब्दच वापरावे. यापुढें तरी कोणीहि मित्राला फ्रेंड' विण्याचा किंवा भावाला 'ब्रदर'विण्याच्या आचरटपणा करूं नये. स्वकीय शब्दांची व्याख्या हीच कीं संस्कृतोत्पन्न ज्या अनेक प्राकृत भाषा किंवा तामिलप्रभृति द्राविडादिक भाषा आपल्या हिंदु लोकांत या देशांत मूळपासून प्रचलित आहेत त्या हिंदु भाषासंघांतील सच शब्द आपणास स्वकीयच आहेत हें अकून अका विद्वान माणसास बरेंच हसूं कोसळलें होतें आणि त्या माणसाने मासिकांतून विचारलें होतें कीं, 'काय हो, हिंदुभाषासंघ म्हणजे काय ? भाषेला देखील धर्म असतो कीं काय?' त्यांस आमचें अितकेंच सांगणें आहे कीं, आपण पुढें आपल्या त्याच लेखांत 'हिंदुस्थान' हा शब्द वापरलेला आहांत तो पाहून आम्हांसहि तसेंच हसूं कोसळलें आणि विचारावेंसं वाटलें कीं, हिंदुस्थान, म्हणजे काय ? स्थानाला-दगडमाती — झाडपाल्यांच्या या सांठवणीलाहि धर्म असतो कीं काय ? पण जर तसें काहीं नसून हिंदुलोक परंपरेनें ज्यांत राहतात तें स्थान हिंदुस्थान अशा अर्थी आपण तो शब्द योजला असाल तर हिंदुलोक परंपरागत ज्या भाषा बोलतात तो हिंदुभाषासंघ अितकें कळण्यापुरतीहि विद्वत्ता आपल्या आंगी आहेच तर !

२. ज्या गांवीं बहुतेक मराठीच जाणणारे लोक असतात अशा गांवीं 'वॉशिंग कंपनी' 'हेअर कटिंग सलून' 'वॉच रिपेअरिंग' अशा पाट्या अगदीं अडाण्या दुकानदारापयंत लावण्याची जी खोड पडली आहे ती तात्काळ सोडली जावी. मराठी पाट्या तेथें लावाव्या. म्हणजे गिऱ्हाजिकांस समजणें हा जो पाट्यांचा मूळ अुद्देश तो साधेल. भाषाशुद्धीकरितांच नव्हे तर त्यांच्या धंद्याच्या हिताकरितांच मराठी भाषेंतील पाट्या लावाव्या ! तसेंच अशा ठिकाणच्या विधिज्ञांनी आपल्या दारावर "Out" "In" असें अिंग्रजी लिहिण्याची हास्यास्पद खोड सोडून 'बाहेर' — 'आंत' असें मराठी लिहावें. स्वतःस कळावे अवढ्यासाठीं तें नसेल आणि लोकांस कळावें म्हणून जर तें तसें लिहिलें जात असेल तर मराठी जाणणाऱ्या लोकांची संख्या जिथें बहुतेक असणार तिथें ते शब्द मराठीच लिहिणें बरें हेंही सांगावें लागतें ! त्याप्रमाणें नांवांचीं अद्याक्षरें मराठींत लिहावी. अेस्. व्ही. फडके असें लिहिण्याची खोड सोडून स. वि. फडके अित्यादि लिहावें.

३. शब्दकोशमंडळाचे प्रत्येक रूढ विदेशी शब्द देतांना त्यांच्या प्रतिशब्दांचे स्थानीं अेक वा अनेक कोणचे तरी तदर्थक स्वकीय शब्द अवश्य द्यावे. आणि दुसरें असें कीं महानुभावादिक आणि अगदी मागधी महाराष्ट्रीय वाङ्मयांतीलहि जे जुने शब्द आजच्या विदेशी शब्दांनीं लुप्त केलेले आढळतील वा त्यांना आज प्रतिशब्द होण्यास योग्यसे वाटतील ते सारे पुनरुज्जीवित करून त्या त्या विदेशी शब्दांस प्रतिशब्द म्हणून त्यांपुढे द्यावे. यायोगें शब्दसंपत्ति रक्षणाच्या काऱ्यासह तें कोशमंडळ सहजगत्या स्वकीयशब्दबळ विविधनाचें काऱ्यहि करूं शकेल. परिभाषा मंडळानेंहि हेंच धोरण ठेवावें.

४. शेवटीं ज्या ज्या जुन्या पत्रकारांनीं आणि लेखकांनीं अनावश्यक असे नवे वा जुने विदेशी शब्द टाळण्याचा प्रयत्न करण्यांत अजूनहि दुःख केलेलें आहे त्यांनीं तें यापुढें तरी तसें न करतां शक्य तों तोंडांत वा लेखणींत बसलेले विदेशी शब्द बहिष्कृत करावेच करावे. अनेक लेखक हें करणें अिष्ट हें मनांतल्या मनांत जाणतात पण त्यांची संवकलेली भाषा बदलणें आतां अगदी अवघड जातें म्हणूनच काय तें ते अुघडपणें या गोष्टीचा पुरस्कार करीत नाहींत. पण त्यांस आम्ही अनेक ठिकाणी अनुभवून पाहिलेली अेक सोपी पद्धत सांगतो. प्रथम लेख नेहमीं प्रमाणें लिहून काढावा. म्हणजे हा शब्द अुन्दू कीं अिंग्लिश या

ससेमिन्यानें प्रतिपदीं त्यांच्या विचाराचा ओघ खंडणार नाही आणि मग आपण उपमुद्रित (प्रुफें) अन्वेक्षितों तसें तें लिखाण केवळ विदेशी शब्दांच्या दृष्टीनें बघून टाकावें. म्हणजे पटपट ते ते शब्द शुभ्र चादरीवर ढेंकूण नेमके सांपडावे तसे सांपडतील. आणि लेखणीनें टोंचतांच चिरडले जातील. असें पांचसहादां झालें कीं, मग ते मुळीं लिहितांनाच अेअीनासे होतील.

५. वरील सूचनांप्रमाणें सच्वांनींच अधिकतम चिकाटीनें आणि निश्चाराने विदेशी शब्द बहिष्काराचें व्रत भागानगरी (निजाम हैद्राबाद), वऱ्हाड, ग्वाल्हेर, भडोच या प्रांतांतील महाराष्ट्रीय यांनीं आचरण्याची पराकाष्ठा करावी कारण मराठींत अुन्दू प्रभृति विदेशी शब्द घुसण्याचें संकट तिकडूनच ओढवण्याचा अधिक संभव केव्हांहि असणार.

आमची राष्ट्रभाषा आणि भाषाशुद्धि

[लेखाची मूळ प्रसिद्धी 'केसरी' मध्ये दि. ७ आणि १४ जानेवारी १९५१ ला.]

भारतीय राज्य घटनेच्या ३४३ च्या छेदकाप्रमाणे (article प्रमाणे) 'देवनागरीत लिहिलेली हिंदी ही राष्ट्रभाषा होय' असे निश्धारिलेले आहे.

परंतु ह्या छेदकाला त्याच्याखाली 'जर, तर, तथापि अित्यादी अपार्धीच्या अितक्या जळवा लावलेल्या आहेत की, जर त्यांना तसेच राहू दिले तर त्या मूळ घोषणेला रक्त-क्षयाची बाधा झाल्याविना राहणार नाही. आणि शेवटी हिंदी ही राष्ट्रभाषा न होतां प्रत्यक्षांत ती याने हिंदूस्थानी' तरी होतील किंवा आणखी शेंपन्नास वर्षे आज चालू असलेली अंग्रजीच राज्यभाषेचे पदे बळकावून बसेल.

अुन्दूनिष्ठ पक्षाच्या आग्रहाने हिंदुस्थानीचा नामनिर्देश

लोकांत सामान्य समज असा पसरलेला दिसतो की, घटनेप्रमाणे अंग्रजी आणखी फार फार तर पंधरा वर्षेच काय ती राज्यभाषा म्हणून नांदू शकेल; पण ही चूक आहे. वरील ३४३ व्या छेदकाच्या तिसऱ्या अनुच्छेदकांतच (Clause मध्येच) हे ठासून सांगितलेले आहे की, लोकसभेला वाटले तर पंधरा वर्षांनंतरहि अंग्रजी हीच राज्यभाषा म्हणून चालू ठेवता येतील, म्हणजे ते कृत्य घटनाबाह्य म्हणून मुळांतच निषिद्धिलेले नाही. तीच गोष्ट अुन्दूनिष्ठ 'याने हिंदुस्थानी' ची आहे. हिंदी ही राज्य भाषा आहे असे म्हणत म्हणत पुढे छेदक ३५१ मध्ये स्पष्टपणे ग्रथिलेले आहे की, "हिंदी भाषेला संपन्न नि समृद्ध करण्यासाठी 'हिंदुस्थानी' भाषेतील रूपे, शैली नि मोड हिंदीत आत्मसात् केली जावीत!" श्री. नेहरूंच्या अुन्दूनिष्ठ पक्षाच्या आग्रहामुळेच 'हिंदुस्थानी'चा हा नामनिर्देशपूवक विशिष्ट अुल्लेख हिंदीसह करण्यांत आला हे सांगावयास नकोच.

हा ठराव असा डळमळीत का झाला ?

राष्ट्रभाषेविषयीचा हा असा डळमळीत नि गुळमुळीत ठराव का करण्यांत आला हे ध्यानीं येण्यासाठी ह्या विषयाची पूवपीठिकाच थोडीशी पाहिली पाहिजे. साधारणतः श्रीस्वामी दयानंदजींपासून हिंदुस्थानची राष्ट्रभाषा हिंदी नि लिपी देवनागरी असावी असा प्रचार अनेक हिंदु पुढाऱ्यांकडून चालू झाला होता; परंतु खिलाफतीच्या चळवळीला अुचलून धरण्याची घोडचूक जेव्हा काँग्रेसने केली तेव्हा मुस्लिमांचे प्रस्थ काँग्रेसमध्ये माजू लागले. ती संधि साधून मुस्लिमांनी त्यांच्या अितर स्वास्थसाधू मागण्यांमध्येच हीहि मागणी ठामपणे केली की, जर तुम्हाला हिंदू-मुस्लिमांची अेकी पाहिजे असेल तर अुन्दू हीच तुम्ही राष्ट्रभाषा म्हणून मानली पाहिजे. ह्या हिंदी नि अुन्दू अशा दोन्ही पक्षांचा समन्वय आपण सहज साधू शकू अशा हिरीरीने, तोपऱ्यांत केवळ 'हिंदी' हीच राष्ट्रभाषा होय असे म्हणत आलेल्या गांधीजींनी अशी तोड सुचविली की, अुन्दू – शब्द – बहुल अशी जी 'हिंदुस्थानी' नावाची बोली लखनौच्या बाजूला सचसाधारणतः हिंदु-मुसलमान लोक चालचलाअु व्यवहारासाठी बोलतात तिलाच राष्ट्रभाषा ठरवावी; आणि ती देवनागरी नि अुन्दू अशा दोनहि लिप्यांत लिहिली जावी. मुस्लिमांनी अथातच ही तडजोड मानली नाही. परंतु गांधीजींच्याच अध्यक्षतेखाली भरलेल्या हिंदी साहित्य संमेलनांत गांधीजींच्या आग्रहाने 'हिंदुस्थानी' हीच राष्ट्रभाषा होय, असा ठराव संमत करून घेण्यांत आला. अितर्केच नव्हे तर, 'हिंदी याने हिंदुस्थानी' असे त्या राष्ट्रभाषेचे

नामकरणहि करून टाकले! अर्थात् अुन्दू – शब्द – बहुल जी हिंदुस्थानी तिलाच हिंदी म्हणावयाची पाळी आली; आणि प्रत्यक्ष हिंदी साहित्य संमेलनानेच तो ठराव केला !

‘संस्कृतनिष्ठ’ हें विशेषण कां लावावें लागतें?

तेव्हां ज्या हिंदीला आम्ही आमची राष्ट्रभाषा करूं अिच्छितों ती ही ‘हिंदी याने हिंदुस्थानी’ नव्हे असें स्पष्टपणें दिग्दशविण्यास्तव हिंदीच्या सत्यस्वरूपास आरशासारखें प्रतिबिंबविणारें, तिच्या नावाविषयीं झालेल्या साऱ्या वैचारिक गोंधळास निरसनारें आणि ज्या हिंदीस आम्हीं राष्ट्रभाषा मानतों तिची ओळख चटकन अेंका शब्दांत पटवूं शकणारें ‘संस्कृतनिष्ठ’ हें व्यावन्तक विशेषण आम्हीच प्रथमतः तिला लावलें आणि ‘संस्कृतनिष्ठ हिंदी हीच आमची राष्ट्रभाषा नि देवनागरी हीच आमची राष्ट्रलिपि’ अशी घोषणा केली. लगोलग हिंदुमहासभेनें नि बहुतेक हिंदुत्वनिष्ठ संस्थांनीं तीच अुचलून धरली.

महाराष्ट्रीय मंडळींचा पुढाकार

थोड्याच दिवसांत ‘हिंदी साहित्य संमेलन’ हि शुद्धीवर आलें आणि ‘याने हिंदुस्थानी’ सहच गांधीजींना ती संस्था सोडावी लागली. तेव्हांपासून अेका बाजूला ‘संस्कृतनिष्ठ हिंदी’चा प्रचार धूमधडाक्यानें हिंदुस्थानभर चालू झाला. ज्या प्रांतांची मातृभाषाच हिंदी होती त्या प्रांतांतील काँग्रेसी मंडळींतहि बहुतेक लोक आंतून नि श्रीयुत टंडनजीसारखे पुढारी प्रकटपणेंहि संस्कृतनिष्ठ हिंदीचाच प्रचार नि पुरस्कार करूं लागले. तें साहजिकच होतें; परंतु मातृभाषा हिंदी नसतांहि हिंदीभाषीय प्रांतातिकाच कट्टरपणें जर कोण्या प्रांतानें संस्कृतनिष्ठ हिंदीचाच पुरस्कार नि प्रचार केला असेल, तर तो आपल्या महाराष्ट्र प्रांतांतील हिंदुत्वनिष्ठांनी होय. अबोहर, हरिद्वार, जयपूर, मुंबई प्रभृती नगरांत भरलेल्या हिंदी साहित्य संमेलनाच्या प्रसंगीं नि अितर प्रसंगीं अुन्दूनिष्ठ ‘हिंदुस्थानी’ पक्षाच्या कारवाया हाणून पाडण्याच्या कामी ह्या महाराष्ट्रीय मंडळींचा नेहमी पुढाकार असे.

अिग्रजी हें खरें वादकेंद्र नव्हे !

शेवटीं राज्य-घटना-समितींत राजषि टंडन यांच्या नेतृत्वाखाली ‘संस्कृतनिष्ठ हिंदी’ हीच राष्ट्रभाषा ठरविण्यासाठीं प्रबळ अुठावणी झाली. अुन्दूनिष्ठ ‘हिंदुनिष्ठ’च्या पक्षांत आज ज्यांच्या हातीं राजसत्ता आहे अशा काँग्रेसी अधिकाऱ्यांची नि मौलाना आझादांसारख्या मुसलमानी सभासदांची फळी श्री. नेहरूंच्या नेतृत्वाखालीं तिंचा पाडाव करण्याचा प्रयत्न करूं लागली. राष्ट्रभाषेच्या ठरावाच्या प्रकरणीं खरें वादकेंद्र अिग्रजी हें नव्हतें; कारण अिग्रजी ही भारताची नित्याची राष्ट्रभाषा म्हणून घटनेंतच नोंदवून टाकावी असें म्हणण्याचें साहस श्री. नेहरूंसुद्धां करू शकत नव्हतें. अिग्रजी अंक तेवढे घेतलेच पाहिजेत अितक्यात विक्षिप्त हट्टावारी त्यांना स्वतःचें समाधान करून घ्यावें लागलें. अुलटपक्षी अिग्रजीची आजच्या आज हकालपट्टी करणें हें राष्ट्रीय व्यवहाराच्या दृष्टीनेच अनिष्ट नि अशक्य आहे हे हिंदीचा पक्षहि जाणून होता म्हणून अिग्रजी ही राज्यव्यवहारांत आणखी पंधरा वर्षे राहूं द्यावी हा ह्या ठरावांतील भाग सच्चांनीं निरुपाय म्हणून अेकमतें स्वीकारला. पण खरा मतभेद जो होता तो संस्कृत-निष्ठ हिंदी कीं अुन्दूनिष्ठ हिंदुस्थानी याच प्रकरणीं होता. तो वाद शेवटीं किती विकोपास गेला हें सचश्रुतच आहे. अंती निरुपाय म्हणून दोन्ही पक्षांना रडतकढत ‘जर, तर, तथापि, परंतु’ अित्यादि अुपाधींच्या चौकटींत कोंबलेल्या

तडजोडीनेच काय तो मिटवितां आला; ती तडजोड म्हणजेच हा राष्ट्रभाषेचा ठराव! या कारणांमुळेच तो असा डळमळीत नि गुळमुळीत झालेला आहे.

अेकाचा विजय असला तरी दुसऱ्याचा पराजय खास नव्हे

त्यांत ‘संस्कृतनिष्ठ हिंदी हीच आमची राष्ट्रभाषा होय’ असें व्यावत्तक निश्चारांनं म्हटलेलें नसून ‘देवनागरींत लिहिली जाणारी हिंदी’ अेवढेंच म्हटलेलें आहे. आजहि शेंकडों अुन्दू शब्द देवनागरींत लिहितां येतील. त्यांतहिं पुढें ‘हिंदुस्तानी’ भाषेंतील शब्दच नव्हेत तर रूपें, शैली, मोड हींहि हिंदीत आत्मसात करावी असें अेक अुंटाचे पिळ्ळूहि घुसडलें आहे. पुन्हां ह्या राष्ट्रभाषेविषयींच्या ठरावाचें वारंवार समीक्षण करून त्यांत आलटापालट करण्यासाठी योग्य वाटल्यास समीक्षण – समित्या (कमित्या) नेमण्याचा जो अधिकार राष्ट्राध्यक्षांना देण्यांत आलेला आहे त्यांत जी गोम आहे ती वेगळीच; पण स्थलाभावामुळें तो भाग नुसता अुल्लेखून, अितकेंच सांगणें पुरें आहे कीं, हा ठराव हिंदी पक्षाचा विजय जरी असला तरी ‘याने हिंदुस्तानी’ पक्षाचा पराजयहि नाही! जर ‘संस्कृतनिष्ठ हिंदी’ पक्षानें पापुढेंहि प्रचाराचें, आचाराचें नि प्रयत्नाचें प्रबळ आंदोलन दसपट वेगानें चालू ठेवलें नाही तर ठरावांतील नांव जरी हिंदी राहिलें तरी वस्तुतः ती ‘हिंदुस्तानी’च बनल्यावांचून राहणार नाही. पुनः पंधरा वषांच्या आंत अिंग्रजीला पदच्युत करावयाची आहे तेंहि ‘संस्कृतनिष्ठ हिंदी’ पक्षालाच करावें लागेल, हें ध्यानांत धरा. श्री. नेहरू, मौलाना आझाद अित्यादि तशा प्रवृत्तीची मंडळी अिंग्रजीला राज्यव्यवहारांतहि शक्य तितकें दीघायुष्य चिंतणारीच आहेत हें विसरतां कामा नये.

घटनेला भीक न घालतां अुन्दूनिष्ठ ‘हिंदुस्थानी’चें पाताळ यंत्र चालू झालें सुद्धा !

हिंदी राष्ट्रभाषा करणाऱ्या ठरावाची शाअी वाळते न वाळते तोंच हिंदुस्तानीचा राष्ट्रभाषा म्हणून प्रचार करणारी अेक अखिल भारतीय संस्था त्या पक्षानें स्थापिली आहे. तिच्यामध्ये आज ज्यांच्या हातीं राजसत्ता आहे असे मोठमोठे मंत्री नि नृपांगणगत खलांचे तांडेच्या तांडे प्रांताप्रातांतून शिरलेले आहेत. त्यांना मुसलमांनी संस्थांचें सहकान्य अन्थातच लाभणारें आहे. काँग्रेसपक्षीय पुढाऱ्यांच्या हातीं असलेल्या निरनिराळ्या नांवांच्या निर्धीतून तशा संस्थेला भरपूर द्रव्यसाहाय्य मिळणारें आहे. शाळेंतील पाठ्य पुस्तकांतूनच हिंदी म्हणत म्हणत अुन्दूनिष्ठ हिंदुस्तानी भाषा घालावी, ज्या प्रांताचे शिक्षणमंत्री त्यांच्या मताचे किंवा त्यांच्या हातचे आहेत, त्या त्या प्रांतांत तीच पाठ्य पुस्तकें चालू करवावीं आणि अशी रीतीनें अुगवती पिढींची पिढीच अुन्दू शब्द-बहुल ‘हिंदुस्तानी’ च्या ढाळांतून ओतून काढावी असा त्यांचा अेक रोकडा डाव आहे. ह्या बुडाशीं असलेल्या विचारसरणीशी स्फुटशः (तपशीलवार) कल्पना यावी, यास्तव कांहीं अुदाहरणें पुरावा म्हणून देत आहों. अन्थात ज्या अर्थी ही माहिती वृत्तपत्रांतील वृत्तान्तांवरून बहुशः घेतलेली आहे त्या अर्थी तींत कानामात्रा न्यूनाधिक असूं शकेल; परंतु अवान्तर पुराव्यांवरून ती वस्तुस्थितीची यथावत् रूपरेखा तरी प्रदशवीत आहे हें निश्चित.

मराठीच्या माजघरांतच काय चाललें आहे ?

हिंदुस्थानीचा प्रचार करण्याच्या अुद्देशानेंच सांगूनसवरून काढलेल्या अखिल भारतीय संस्थेचीच अेक प्रत असलेली महाराष्ट्र राष्ट्रभाषा प्रचार सभा मराठीच्या ह्या माजघरांत स्थापिलेली आहे. ह्या सभेंचें स्वतःचें मत असें आहे कीं, राष्ट्रभाषेला हिंदी न म्हणतां हिंदुस्तानी म्हणावें; आणि राष्ट्रलिपीच्या प्रकरणीं

देवनागरीप्रमाणेंच रोमन आणि अरबी ह्या लिपीचा पण ‘अिस्तेमाल’ केला जावा. मुंबई प्रांताचे शिक्षण विभागाचे वरिष्ठाधिकारी नि मुख्यमंत्री असलेले माननीय बाळाराव खेर हेहि स्वतः ‘हिंदुस्तानी कल्चर सोसायटी, अलाहाबाद,’ या संस्थेचे सदस्य आहेत. ह्या संस्थेचे ध्येयहि अुन्दूशब्दमिश्रित हिंदुस्तानी ही राष्ट्रभाषा आणि अुन्दूलिपी नि नागरीलिपी ह्या दोन्ही राष्ट्रलिप्या असाव्यात असेंच आहे. अथातच, मुंबई प्रांतासाठी जी पाठ्यक्रम समिती माननीय खेरांच्या हातीं असलेल्या मुंबईच्या शिक्षणविभागानें अेवढ्यांत नेमली आहे, तिच्या सहा सभासदांपैकी तीन सभासद वरींल हिंदुस्तानीनिष्ठ ‘महाराष्ट्र-राष्ट्रभाषा-प्रचारसभे’चे सदस्य असावेत आणि आज कित्येक वर्षे हिंदी राष्ट्रभाषेचा प्रचार महाराष्ट्रांत अधिकृतपणें करीत असलेल्या भारतीय हिंदी-साहित्य-संमेलनासारख्या प्रमुख संस्थेचा किंवा महाराष्ट्र राष्ट्रभाषा समितीच्या हिंदी प्रचार संघ पुणें यासारख्या प्रांतिक संस्थांचा अेकहि सदस्य त्या हिंदी पाठ्यक्रम समितीवर मुंबई सरकारकडून नेमला जाअूं नये, असा अन्याय न घडता तरच आश्चर्य ! पुनः मुंबई प्रांतांत घटनेनें ठरविलेल्या हिंदी या राष्ट्रभाषेचें शिक्षण विद्याथ्यांना देण्यासाठीं जो अभ्यासक्रम नि पाठ्यपुस्तकें ठरावयाचीं तीं ठरविण्यासाठीं नेमलेल्या या समितीचे अध्यक्ष कोणाला नेमले म्हणतां ? महामहोपाध्याय पोतदारांना. त्यांनीं पुण्यास अेका सभेंत अलीकडेच असें प्रकटपणें सांगितलें कीं, “यद्यपि घटनेंत जरी असें सांगितलें असलें कीं आमची राष्ट्रभाषा हिंदी आहे तथापि तिचें स्वरूप रहाणार हिंदुस्तानीच ! आणि आमच्या पाठ्यक्रम ठरविणाऱ्या ह्या समितीचें कांयहि चालणार तें त्याच धोरणानें !” हा वृत्तपत्रांतील अुतारा आहे. त्यामुळें आम्हांला जरी नसली तरी कांहीं मंडळींना अशी अंधूक आशा वाटत आहे कीं, हें भाषण आज्ञादांसारख्या कोण्या मौलानाचे असावें आणि अेखाद्या खोडकर बातमीदारानें श्रीयुत पोतदाराच्या तोंडीं तें घातलें असावें. नाहीं तर संस्कृतनिष्ठ हिंदीचा अितका तिटकारा नि अुन्दूनिष्ठतेचा अितका दुराग्रह पुण्याच्या अेका महाराष्ट्रीय विद्वानाला नि त्यांतहि अेका महामहोपाध्याय महाशयांना वाटावा तरी कां नि कसा ! पण हें भाषण जर बिनचूक असलें तर ह्या सरकारी समितीकडून जीं पाठ्यपुस्तकें मुंबई प्रांतांतील हिंदी राष्ट्रभाषेची म्हणून नेमली जाणार ती बिहार सरकारने त्याचे शिक्षणमंत्री डॉ. सैय्यद महंमद यांच्याकडून रचवून शाळांतून घुसडविलेल्या ‘बादशहा राम, बेगम सीता नि अुस्ताद वसिष्ठ’ छापाचींच असणार हें अुघड आहे.

तथापि या प्रकरणीं सच्चांवर कडी केली आहे काकाराव कालेलकरांनीं. हे सद्गृहस्थ ‘हिंदुस्थानी तालीम’ प्रभृति अुन्दूनिष्ठ संस्थांचे प्रमुख पुढारी आहेत. गेल्या महिन्यांतच राजकोटला अेका राष्ट्रीय शालेंत भरलेल्या प्रकट सभेंत ते म्हणाले कीं यद्यपि घटना समितीनें ‘हिंदी’ वर राष्ट्रभाषेची मोहोर मारली असली तरीहि आम्ही बापूजींच्याच (गांधीजींच्याच) मानानें जाणार. हिंदी नव्हे हिंदुस्थानी म्हणजे अुत्तर हिंदमध्ये जी अुन्दूमिश्रीत भाषा बोलली जाते ती ‘हिंदुस्थानची’ काय ती राष्ट्रभाषा होय नि अुन्दूलिपी हीहि राष्ट्रलिपि होय! बापूजींची दुष्टि म्हणजे केवळ आन्ध्रदशन! त्यांना हें स्वच्छ दिसत होतें कीं, अुन्दू लिपि नि तींत लिहिलेली अुन्दूनिष्ठ हिंदुस्थानी भाषा ही स्वीकारण्यानेंच हिंदमध्ये संस्कृतीचा समन्वय साधतो” या वाक्यांत चुकून दोनचार शब्द तोंडांतून निसटून गेले म्हणूनच कीं काय ती चूक सुधारून ते लगेच म्हणाले, “कौमी अेकदिली है!” अितकेंच नव्हे तर जर आपण अुन्दू लिपि नि अुन्दूनिष्ठ हिंदुस्थानी भाषा नि राष्ट्रलिपी नि राष्ट्रभाषा म्हणून स्वीकारूं तर त्या द्वारा “अुभ्या आशियाचें संघटन साधूं शकूं !”

आले कां ध्यानांत! संबंध अेशियाचें संघटन अं! — अुन्दू लिपि नि अुन्दू लिपि नि अुन्दूनिष्ठ हिंदुस्थानी भाषा आम्ही स्वीकारली कीं साधूं शकूं! निःसंशय बापूजींच्या ‘आन्ध्र दशनाने’ आपला वरहस्त कालेलकर महाशयांच्या मस्तकावर केव्हां तरी ठेवलेला असलाच पाहिजे.

परंतु ज्यांच्यावर असला प्रसंग केव्हाहि गुदरलेला नाही, त्यांना अशा विधानाचें सहस्य सहसा समजूं नये हें बुद्धिमतेला साजेसेच आहे. कारण आजच्या भूगोलाप्रमाणें आशियाच्या अेका टोकांस मूळ अरबी भाषा नि लिपिलाच दंडनीय ठरवून ज्याने हिब्रु भाषा नि लिपि राष्ट्रीय ठरविली तें अिस्रायल राष्ट्र आहे. तेथपासून तो थेट जपानपयंत रशियन हीच साऱ्या कम्युनिस्ट जगताची विश्वभाषा करून सोडण्याचा चंग बांधलेल्या सोविएट रशियानें आशियाचा सारा उत्तर पट्टा व्यापून टाकलेला आहे. पुढें जपान, त्याच्याखालीं चिनी भाषा-भाषी तो विस्तीर्ण चीन देश पसरलेला! ह्या अुण्यापुऱ्या तीनचतुऱ्यांश आशिया खंडांत ह्याची लखनौकडच्या बाजारांतून तेवढी बोलली जाणारी ‘हिंदुस्थानी’ बोली नि अुन्दू लिपी कोणच्या झाडाचा पाला आहे हें सुद्धां कोणास ठाअूक नाही. अुरलेल्या टीचभर भारताबाहेरील आशियांत अफगाण, अिराण, अरबस्तान नि पाकिस्तान हे विती विती येवढालें मुस्लीम देश अुरतात. त्यांतहि अेक पाकिस्तान सोडलें तर बाकीच्यांत ‘हिंदुस्थानी’ अुन्दू भाषेंत लिहिली तरी कोणास समजणें अशक्य. तेव्हां संघटन सोडाच पण साध्या विचारविनिमयापुरती तरी संबंध अेशियांत अुन्दूनिष्ठ हिंदुस्थानी कोणास समजूं शकत असेल तर ती अेकट्या पाकिस्तानांत काय ती होय! त्या पाकिस्तानालाच बहुधा कालेलकर महाशय संबंध आशिया म्हणून समजत असावेत. तरच काय तें ‘अुन्दूभाषा नि अुन्दूलिपि स्वीकारल्यास संबंध आशियाचें संघटन साधतां येअील’ या कालेलकरांच्या वाक्याचा कांहीं अन्वय तरी कळू शकेल; त्याचा अर्थ कळण्याची अपेक्षा कोणीच धरलेली नाही. किंबहुना ज्या संप्रदायाला खिलाफत म्हणजेच स्वराज्य हें राजकीय समीकरण पूर्वीं पटलें त्यालाच आज ‘पाकिस्तान म्हणजेच आशिया’ हें भौगोलिक समीकरणहि पटावें ह्यांत अधिक अन्वयक विक्षिप्तपणा असा कोणताच नाही!

आणखी अेक गंमत

तथापि ज्यांना हिंदु शब्द अुच्चारतांच विंचू डसावा तशा वेदना होतात, स्वदेशाला अिंडिया म्हणण्यांत ज्यांना जागतिक प्रतिष्ठा वाटते, पण त्याला हिंदुस्थान म्हणणें हा मात्र जातीय हलकटपणा वाटतो तोच श्री. नेहरूंपासून तो काकाराव कालेलकरांपयंतचा निधन्मी संप्रदाय आज राष्ट्रभाषेच्या प्रश्नापुरतां कां होअीना. आमची राष्ट्रभाषा अुन्दूनिष्ठ हिंदुस्तानी, हिंदुस्तानी, हिंदुस्तानी’ असा टाहो फोडतांना पाहून आम्हांस कितीतरी गंमत कांहीशी धन्यता नि किंचित् आशाहि वाटल्यावांचून राहात नाही. वाल्मिकीची गोष्ट नाही कां सांगत! कीं तो थोर पुरुष मरा, मरा असा अुलटा अुच्चार करीत असतां राम, राम, राम असा अुच्चार करूं लागला आणि त्याच न कळत पुण्याअीनें पुढे त्याचे अंतःकरण निवळलें. तसेच कदाचित् अुन्दूनिष्ठ भाषेचे मिषानें कां होअीना पण ‘हिंदुस्तानी हिंदुस्तानी’ असा टाहो फोडीत असतां त्यांच्या मुखांतून होणाऱ्या हिंदु, हिंदुस्थान, ह्या पवित्र नामघोषाच्या नकळत पुण्याअीनें हे आमचे वाट चुकलेले देशभक्तही हिंदुद्वेषाच्या पापापासून मुक्त होण्याचा योगायोग असेल? वामन पंडितांनीं म्हटलेंच आहे कीं, ‘न कळतां पद अग्नीवरी । पडे न करि दाह असें न कधीं घडे ॥ अजित नाम कहो भलत्या मिसें । सकळ पातक भस्म करीतसें ॥

अुन्दूनिष्ठ हिंदुस्तानीच्या या प्लेगावर रामबाण औषध म्हणजे भाषाशुद्धि !

अुन्दूनिष्ठ हिंदुस्तानीलाच राष्ट्रभाषा आणि अुन्दूला जोड राष्ट्रलिपि करण्यासाठीं चाललेल्या ज्या कूट यत्नाचा वर अुल्लेख केला आहे तो केवळ दिग्दर्शनापुरता आहे. यापेक्षां फारच मोठ्या प्रमाणावर हिंदुस्थानभर या पक्षाचे संघटित प्रयत्न चाललेले आहेत. त्यांना आजच्या सत्ताधान्यांपैकीं अनेकांनीं पाठिंबा दिलेला असून आपल्या हातीं असलेल्या सत्ताकेंद्राच्या बळावर ते शाळाविभागांतून अुन्दूचा प्रचार करीत

आहेत अशा वेळी, ‘राष्ट्रभाषा हिंदी झालीच आहे’ अशी आस्मवंचक निश्चिति केवळ घटनेंतील ठरावाच्या आधारावर बाळगून संस्कृतनिष्ठ हिंदीच्या पुरस्कृत्यांनी स्वस्थ बसतां कामा नये. त्यांनीसुद्धा आपली प्रबळ संघटना करून हा अुन्दूनिष्ठ हिंदुस्तानीचा प्रचार नि प्रयत्न वेळींच हाणून पाडला पाहिजे, तो हाणून पाडण्याचें परिणामकारक साधन म्हणजे भाषाशुद्धि ! भाषाशुद्धीचें आंदोलन अखिल भारतीय प्रमाणावर प्रबळपणें फोफावलें, तरच संस्कृतनिष्ठ हिंदी ही राष्ट्रभाषा वस्तुतः होअू शकेल, तें कसें तें पुढें पाहूं.

अुन्दूनिष्ठ ‘हिंदुस्तानी’ ही राष्ट्रभाषा आणि अुन्दू लिपि ही जोड राष्ट्रलिपि करून सोडण्यासाठीं एका प्रबळ गटाचा कसून प्रयत्न चाललेला आहे हें येथपन्थंत सांगितलेंच आहे.

हा गट सोडला असतां ‘संस्कृतनिष्ठ’ ह्या व्यावन्तक विशेषणास बुजणारा आणि स्वतःस मध्यम म्हणून म्हणविणारा दुसरा एक गट आहे. त्यांना हिंदी ही राष्ट्रभाषा नि देवनागरी हीच राष्ट्रलिपि व्हावी हें मान्य आहे. पण हिंदी म्हणजे कशा प्रकारची हिंदी या विषयींच्या त्यांच्या कल्पना गोंधळलेल्या आहेत. अुदाहरणाथ राष्ट्रपति डॉ. राजेंद्रप्रसाद एका भाषणांत म्हणाले, ‘जी सचसाधारण लोकांत बोलली लिहिली जाते ती हिंदीच राष्ट्रभाषा होय.’ पण ‘लोकांत’ म्हणजे कोणच्या लोकांत? लखनौच्या बाजूला बोलल्या जाणाऱ्या हिंदींत अरबी, पश्चियन शब्द शेंकडा पन्नासपन्थंत आढळतात. तिकडची लिहिली जाणारी हिंदी म्हणजे तर जवळजवळ देवनागरींत लिहिलेली अुन्दूच म्हणायची. विवाहालासुद्धा बायकामुलें ‘शादी’ म्हणतात आणि देवाला ‘हे मालिक’ किंवा ‘खुदा’ ! अुलटपक्षीं बनारसच्या आसपास बोलल्या लिहिल्या जाणाऱ्या हिंदींत संस्कृत शब्दांचें प्रमाण अुणेंपुर् शेंकडा पंचाहत्तरपन्थंत पडतें. ती हिंदी महाराष्ट्र-बंगाल प्रभृति प्रांतांना नुसती अैकून सुद्धां बहुधा समजूं शकते. दुसरें अुदाहरण मुंबयीचे गृहमंत्री श्री. मुरारजीभायी देसायी ह्यांचें. ते अलिकडेच म्हणाले, ‘अहो, संस्कृत शब्द हिंदींत घ्यावे म्हणजे काय? घेतलेच पाहिजेत. पण भाषेंत आधींच रुळलेले अुन्दू, अिंग्रजी परकीय शब्द बळेंच काढून टाकावेत अशा मतास माझा विरोध आहे.

रुळलेल्या परकीय शब्दांची मालिका

परंतु आज रुळलेले परकीय शब्द म्हणजे कोणते नि किती? हिंदी-भाषीय प्रांतांतील कोणत्याहि नगरांत पाअुल टाका. राजमाऱ्यांत दोन्ही बाजूंनी ‘क्लॉथ स्टोअन्स’, ‘जनरल मन्चंट’, ‘डेअरी’, ‘राजपाल अँड सन्स बुकसेलर’, ‘कृष्णमॅन्शन’ ‘आयस्पेशालिस्ट’. ‘हेअर कटिंग सलून’, ‘श्रीराम वॉशिंग कंपनी’ अशा पाट्यांच्या रांगाच्या रांगा आढळून येतील. ‘कचेरी’त पाअुल टाका; ‘कायदा, मामलेदार, फौजदार, हवालात, जामीन, हुकुमनामा, वकील, फिऱ्याद’ अित्यादि अुन्दू शब्दांचा अेकच धुमाकूळ अुडालेला. कोऱ्यांत पाअुल टाका; ‘लॉ, पिनलकोड, पिटिशन, अपेलेट, सॅक्शन, जजमेंट, अपील, बाररूम प्रभृति अिंग्रजी शब्दांचा पाअुस पडूं लागेल. घरांत जा; ‘आअुट, अिन’ च्या पाट्या खोल्यांवर. कुटुंबांत ‘मिसेस, मिस्टर, फादर, वालिद, औरत, वाअिफ, मॅरेज, सेरिमनी’ प्रभृति शब्द स्त्री-पुरुषांच्या तोंडीं रुळलेले. संभाषणांत दोन हिंदी शब्दांमधून तीन अुन्दू वा अिंग्रजी शब्द खच्चून भरलेले, रूढ झालेले तिथें विज्ञानाच्या परिभाषेची गोष्ट काय सांगावी?

अिंग्रजी शब्दांवांचून विचार व्यक्तिविणेंच तिथें दुऱ्घट अितके ते वैज्ञानिक परकीय शब्द ‘आज रुळलेले’, तेव्हां ‘आज रुळलेले परकीय शब्द मात्र राष्ट्रीय भाषेंतून बळें काढूं नका’ म्हणणें म्हणजे अठरा धान्यांचें कडबोळें झालेल्या या आजच्या बाजारू नि बाटग्या हिंदीसच राष्ट्रभाषेच्या प्रौढ नि पवित्र पीठावर

स्थापा असेंच म्हणण्यासारखे आहे. यास्तव ‘संस्कृतनिष्ठ’ विशेषणांस बुजणाऱ्या या माध्यमिक पक्षाच्या त्या राष्ट्रभाषेच्या स्वरूपासंबंधीच्या व्याख्याहि भोंगळसुती आहेत. तथापि हिंदी देवनागरी स्वीकारण्याविषयी त्यांचा मूलगामी विरोध नसल्यामुळे ‘संस्कृतनिष्ठ’ म्हणजे काय ह्याची अधिक फोड करून सांगितल्यास त्यांच्यांतील पुष्कळांची समजूत पटून ते ‘संस्कृतनिष्ठ हिंदी हीच आमची राष्ट्रभाषा’ या मताचे होण्याचा अत्कट संभव आहे. ती फोड पुढे करीतच आहों.

अुन्दू नि हिंदी यांतील मुलभूत प्रभेद

अुन्दू नि हिंदी ह्यात खरा प्रभेद काय आहे हें स्पष्टपणें कोणी सहसा सांगत नसल्यामुळे बहुतेक लोकांना यांतील निवड करण्याचा वाद अेवढा कां माजवावा हेंच कळत नाही. मराठी किंवा तामीळ आणि हिंदी ह्यांत मुलगामी भेद नाही; पण अुन्दू नि हिंदी ह्यांतील प्रभेद मूलगामी आहे. त्यांचे व्याकरण बहुतांशी अेक असलें तरी त्या दोघी दोन भिन्न संस्कृतींच्या प्रतीक आहेत. अुन्दू – तिलाच हिंदुस्थानी हें छद्मी नांव पडलेलें आहे-हि मुस्लीम संस्कृतीतून जन्मली असल्यामुळे तिच्यावर अरबी कुराण = पराणांची, संदम्भाची, संकेताची, मनोवृत्तीची छाया घनदाटपणें पडलेली असणारच. तिच्यांत अरबीपश्चियन शब्दांची रेलचेल असणारच. अन्दूचा पिंडच मुस्लिम – अरबी आहे यास्तव ती आम्हांस परकी वाटणारच. तिला आम्ही आमच्या हिंदुस्थानची, हिंदुराष्ट्राची, राष्ट्रभाषा म्हणून केव्हांहि मानणार नाही. अुलटपक्षी हिंदी ही हिंदु संस्कृतीच्या कुशीतून जन्मलेली, संस्कृतच्या दुधावर जोपासलेली, तिचा पिंड, प्रवृत्ती, भावभावना, संदम्भ, संकेत, कोश, काया आमच्या भारतीय जीवनांशी समरस झालेल्या ! यास्तवच ती हिंदी आम्हांस आमची स्वकीय भाषा वाटते तिला आम्ही आमच्या हिंदुस्थानची राष्ट्रीय भाषा जें आनंदानें मानूं शकतो तेंहि यास्तव हें स्पष्टपणें सांगून टाकणें कन्तव्यच म्हणून तें सांगून टाकीत आहोंत.

भाषाशुद्धीची सूत्रें

वरील प्रभेद ध्यानांत घेतला म्हणजे राष्ट्रभाषा हिंदी ही संस्कृतनिष्ठच कां असली पाहिजे तेंहि आपोआपच स्पष्ट होतें आणि संस्कृतनिष्ठतेचें साधन म्हणजे भाषा शुद्धीचा अवलंब.

जेव्हा सन १९२४ मध्ये आम्हीं भाषा शुद्धीचें आंदोलन प्रकटपणें चालूं केलें, तेव्हां ‘भाषाशुद्धि’ नांवाची अेक पुस्तिका छापली होती. तिच्या पहिल्याच पानावर भाषाशुद्धीचीं मुख्य सूत्रें ठसठशीतपणे ग्रथिलीं. तेव्हांपासून त्याची यथेच्छ चच्चा महाराष्ट्रांत वारंवार झालेली आहे. आम्ही तेव्हापासूनच हेंहि वारंवार सांगत आलों कीं, जेव्हा केव्हा हिंदी ही आमची राष्ट्रभाषा अधिकृतपणें ठरविली जातील तेव्हा तिची घडण नि विकास हाहि याच सूत्रानुरोधें करण्यासाठीं हें भाषाशुद्धीचें आंदोलन अखिल भारतीय प्रमाणावर चालवावें लागेल तो चिरकांक्षित समय आज आला आहे. यास्तव आतां राज्यघटनेअन्वयेच अधिकृतपणें राष्ट्रभाषा ठरलेल्या त्या हिंदीच्या अनुरोधें भाषाशुद्धीचीं ती मुख्य सूत्रें खाली देत आहोंत.

१. गीर्वाण भाषेंतील साराचा सारा संस्कृत शब्दसंभार आणि संस्कृतनिष्ठ अशा तामीळ, तेलगू, कानडी ते थेट काश्मिरी – आसामीपर्यंत ज्या आमच्या प्रांतिक भाषाभगिनी आहेत त्या सन्दांतील मूळचे प्राकृत शब्द हें आमच्या राष्ट्रभाषेच्या शब्दकोशाचे मूलधन, स्वकीय शब्दांचें भांडवल आहे.

२. जगांतील कोणत्याही भाषेपेक्षा आपल्या संस्कृत भाषेची सृजनशक्ति अितकी बलवत्तर आहे; अपसन्ग, प्रत्यय, संधि, समास, धातुसंपत्तिप्रभृति साधनें तिच्यांत अितकी विपुल आहेत की अन्वाचीन विज्ञानाची अवाढव्य परिभाषा सांगोपांग व्यक्तविणारे नवे नि आटोपशीर शब्द त्या संस्कृतमधून सहज निमितां येतात. यास्तव त्या अद्यतन विज्ञानास अनुवादितांना ती सारी परकीय परिभाषा आम्ही आमचे नवे नवे संस्कृतोत्पन्न शब्द पाडून व्यक्तविली पाहिजे.

३. त्याचप्रमाणे जगांतील कोणत्याही परकीय भाषेत जर अखादी शैली, वाक्प्रचार, मोड हीं सरस वा चटकदार आढळली तर तीहि आत्मसात् करून आपल्या राष्ट्रभाषेत अवश्य अनुसरिली जावी.

थोडक्यांत असें सांगतां येतील कीं, अनावश्यक असा अेकहि अुन्दू किंवा अिंग्रजी प्रभृती परकीय हिंदींत जुना झाला असला तरी राहूं देऊ नये. नवा असला तरी येऊ देऊ नये. पण अवश्य ते परकीय शब्द वापरण्यास प्रत्यवाह नाही; मग ते जुने असोत वा नवे. अवश्य कोणते नि अनावश्यक कोणते त्यांची कसोटी वा लेखाच्या प्रारंभी अुल्लेखिलेल्या सूत्रांवरून पारखून घ्यावी. माध्यमिक पक्षाचेंहि या लक्षणांनी समाधान होतील अशी आशा वाटते.

भाषाशुद्धीच्या वरील नियमानुसार जिची घडण घडविलेली असेल तिला आम्ही 'संस्कृतनिष्ठ हिंदी' म्हणतो. आमच्या भारतीय राष्ट्राची राष्ट्रभाषा म्हणून तीच काय ती शोभूं शकेल.

प्रयोगसिद्ध पुरावा

भाषाशुद्धीवरील आक्षेप-प्रत्याक्षेपांच्या वादाची महाराष्ट्रांत पहिल्या दहा वर्षांत जी वावटळ अुढावयाची ती अुठून गेली आणि आतां मराठी साहित्यांत ती अेक चिरस्थायी नि सहज प्रवृत्तिच होअून बसली आहे. परंतु हिंदीमध्ये हें आंदोलन तीव्रतेने असें आतांच चालूं झालें असल्यामुळे महाराष्ट्रांत आज नाहीसे झालेले ते प्राथमिक आक्षेप हिंदी प्रांतांत नव्यानेच काढण्यांत येअून वाद माजावा हें साहजिकच आहे. संस्कृतनिष्ठता ही अतिरेक आहे, संस्कृत परिभाषा अगडबंब असते, त्यामुळे भाषा बोजड होते, संस्कृत नवे शब्द रुळविणें अशक्य, परकीय शब्दांना अन्वर्थक शब्दच सांपडत नाहीत अित्यादि शंकाकुशंकांची लाट तिकडे अुसळली आहे. हा लेख हिंदीमध्येहि भाषांतरीत होण्याचा संभव असल्याने ह्या आक्षेपांविषयीं आम्हीं अितकेंच सांगतो कीं त्या आक्षेपांना वरील प्रकारची भीति खरोखरीच वाटत असेल तर त्यांनी भाषाशुद्धीच्या मराठीवर झालेल्या सुपरिणामाचा खालील प्रयोगसिद्ध पुरावा तेवढा जरी पाहिला तरी त्यांची ती भीती दूर होतील. आमच्या स्वतःच्या अनुभवापुरतें जरी पाहिले तरी गेल्या वीस वर्षांत भाषाशुद्धीच्या दृष्टीनें चारशें पांचशें स्वकीय शब्द तरी मराठींत आम्ही नव्याने पाडले किंवा जुने पुनः प्रचारविले. अथात तितक्या अुन्दू वा अिंग्रजी परशब्दांना खो दिला. हे नवे संस्कृतनिष्ठ शब्द बहुतेक मराठींत आज अितके रुळून गेलेले आहेत कीं ते गेल्या दहाअेक वर्षांत आम्ही हेतुतः नव्याने पाडलेले आहेत हें उगवत्या पिढीस सांगितलें तरी सहसा खरे वाटत नाही. त्याचा घाअुक पुरावा अितकाच देतां येतील कीं, सन १९२४ च्या पूर्वीचीं मराठी वृत्तपत्रें नि मराठी साहित्य चाळून पहावें म्हणजे झाले. त्यांत ह्या शब्दांतील बहुतेक स्वकीय शब्द मुळींच आढळणार नाहीत आणि जे अगदीं थोडे आढळतील ते अपवादापुरतेच. त्या शेंकडों शब्दांपैकीं वानगीपुरते कांहीं शब्द खालीं देत आहोंत ते पहा. [मुळच्या लेखांत हे 'वानगी' सार्थी जे शब्द दिलेले आहेत ते सच आतां इतर शब्दांसह अेकत्र करून या पुस्तकाच्या शेवटी जो भाषाशुद्धि शब्दकोष दिला आहे त्यांतच ते अेकत्र प्रसिद्ध केले आहेत. ते वाचकांनीं पहावे.]

शंभर शंभर वर्षे भाषेत रुळलेले अनावश्यक शब्द नामशेष करून अेका दहा वर्षांत हे बहुतेक स्वकीय शब्द मराठीत रुळलेत कीं नाहीत? चिकाटी हवी अितकेंच काय तें! ह्या मराठीच्या प्रयोगसिद्ध पुराव्यानें अुत्साहित होअून रिकामटेकडे आक्षेप काढीत न बसतां आमच्या हिंदी भाषिकांनी भाषाशुद्धीचें आंदोलन गेल्या स्वदेशी आंदोलनासारखें वादळी वेगानें फैलावून सोडावें, अुन्दू अिं ग्रजीच्या मगकमिठींतून सोडवून हिंदीला पूज्ण संस्कृतनिष्ठ नि संपन्न करून सोडावी. तसें म्हणावें तर स्वामी दयानंदजींपासून कित्येक हिंदी लेखकांनीं संस्कृतनिष्ठ हिंदी कटाक्षानें लिहिलेली आहे. पण तें व्यक्तिशः झालें. आतां संस्कृतनिष्ठतेची सांघिक नि अखिल भारतीय अुठावणी अशा प्रबळपणें केली पाहिजे कीं ‘याने हिंदुस्तानी’च्या बंडाचा न भूतो न भविष्यती असा बोजवारा अुडून जावा !

डॉ. रघुवीर

त्यांतहि आतां हिंदीला संस्कृतनिष्ठ राष्ट्रभाषेचें काय करण्याअितकी समन्थ, संपन्न नि सच्चांगपूज्ण करण्याचें काय अंगावर घएण्यास डॉ. रघुवीरांसारखे कायकन्ते पुढें येत आहेत. की अेका अर्थी भाषाशुद्धीच्या आंदोलनाची सफलताच होय. संस्कृतनिष्ठ परिभाषा निम्निण्यास जे जे गुण अवश्य ते ते सच ज्यांच्या ठायीं अुत्कटतेनें निवसत आहेत त्या डॉ. रघुवीरांनी राज्यघटनेचेंहि हिंदींत भाषांतर केलेलें असून दैनंदिन राज्यव्यवहारास्तव ‘आंगल भारतीय प्रशासन शब्दकोश’ हि प्रसिद्धिला आहे. त्याचप्रमाणे वाअीच्या तन्कतीन्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी यांनी राज्यघटनेचें भाषांतर संस्कृतमध्येच केलेलें आहे. हे दोन्ही ग्रंथ भाषाशुद्धीच्या दृष्टीनें सध्यां बहुमोल आहेत. त्यांचें समालोचन करण्यासाठीं अेक स्वतंत्र लेखच केव्हांतरी लिहूं. सध्या अितकेंच सांगणें पुरें कीं, आतां हिंदी, मराठी, बंगाली प्रभृति सच संस्कृतनिष्ठ संपादकांनीं, लेखकांनीं नि भाषिकांनीं परकीय अुन्दू, अिं ग्रजी अित्यादि शब्दांना या दोघां महापंडितांनीं जे जे संस्कृतनिष्ठ शब्द योजलेले आहेत ते ते अगदीं तोंडपाठ करून आपल्या दैनिक लिखाणांत नि संभाषणांतून योजण्याची प्रतिज्ञा करावी आणि तिचें अगदीं कट्टरपणे आचरण करावें असे दहा सहस्र प्रचारक जर हिंदुस्थानांत आजच्या आज निघतील ना तर मग बघूं येत्या दहा पांच वर्षांच्या आंत संस्कृतनिष्ठ हिंदीच कशी राष्ट्रभाषा होत नाही तें !

• •

प्राध्यापक क्षीरसागर आणि भाषाशुद्धि

[‘केसरी’ मध्ये दोन लेखांकांत मार्च १९५१ मध्ये हा लेख प्रसिद्धिला होता.]

गेल्या जानेवारीत बडोदें येथील १४ व्या वाङ्मय परिषदेचें जें अधिवेशन झालें त्याचे अध्यक्ष प्रा. क्षीरसागर हे होते. त्यांच्या अध्यक्षीय भाषणांत त्यांनीं भाषाशुद्धीवर पुष्कळच कडक टीका केलेली आहे. त्याविषयीं आमचें मत काय आहे तें कळावें म्हणून अनेक जणांनीं नि स्वतः क्षीरसागर महाशयांनींही मनमोकळेपणें अच्छा प्रदर्शविल्यामुळें या लेखांत तें कळवीत आहों.

प्रा. क्षीरसागर हे महाराष्ट्रातील अेक नामांकित समालोचक आहेत. मराठीत ‘टीकाकार’ या शब्दाचा सध्यां ‘दोष दिग्दशक’ अेवढाच जो सामान्यतः अन्थ होतो तशा अन्थी ते टीकाकार नाहींत. तर कोणत्याहि विषयाचे मामिक, विचक्षण, दोषांप्रमाणेंच गुणांचाहि यथावत् परामश घेणारे असे ते अेक संभावित समालोचक आहेत. ते स्वतःच सांगतात त्याप्रमाणें त्यांचे प्रस्तुतचें भाषणहि मराठी भाषेविषयीं नि साहित्याविषयीं त्यांना वाटणाऱ्या कळकळीचें द्योतक आहे. ह्या भाषणात त्यांनीं आजच्या मराठी साहित्याच्या कित्येक पैलूंविषयीं अुद्बोधक अुहापोह केलेला आहे त्या क्षेत्रांत घडणाऱ्या अनेक प्रमादांचे परिश्रमानें टिपण करून ते टाळण्याचा जो अुपाय त्यांना सुचला तो सांगितला आहे. त्यांचें भाषण त्या त्या प्रकरणीं मननीय आहे. तथापि कालाभावीं नि स्थलाभावीं त्यांच्या भाषणांतील अितर भाग गाळून त्यांतील भाषाशुद्धीच्या विवेचनापुरते काय तो त्यांचा परामश ह्या लेखांत आम्हांस घ्यावा लागत आहे याचा आम्हासहि खेद वाटतो. पुन्हां या विषयावर त्यांनीं अेखादा वैयक्तिक लेख लिहिला असता तर ती गोष्ट निराळी होती पण हें भाषण त्यांनीं अेका वाङ्मय परिषदेच्या अध्यक्षीय पीठावरून दिलें असल्यानें त्याला थोडसें स्थानमहात्म्य आलेलें आहे. ह्यामुळें त्याची अगदींच अुपेक्षा करतां येत नाहीं.

भाषाशुद्धीचे क्षीरसागर, हे प्रथमपासून कडवे विरोधक आहेत. प्रथम प्रथम तो साहजिकच होता. सन १९२४ मध्यें आम्हीं हें आंदोलन संघटितपणे चालू केल्यानंतर त्यावेळच्या साहित्यरथी समजल्या गेलेल्या बहुतेक गृहस्थांनीं भाषाशुद्धीविषयीं विरोधकाची भूमिकाच घेतलेली होती. साहित्यसंमेलनाचें अध्यक्षपद ज्यांनीं केव्हांतरी भूषविलें अशा दोन तीन प्रख्यात साहित्यिकांची अुदाहरणें पुरावा म्हणून दिलीं तरीं पुरे आहेत. कै. प्रा. माधवराव पटवर्धनांनीं तर भाषाशुद्धि विरोधकांचें त्यावेळीं नेतृत्व स्विकारलें होतें. परंतु आमचे लेख केसरीत सन १९२५ मध्यें आल्यानंतर ते भाषाशुद्धीचे अितके अेकनिष्ठ पुरस्करते बनले कीं, त्यांनीं आम्हांसहि अुन्दू शब्दांवरील बहिष्कारांत मार्गें टाकलें. त्यांनीं ‘भाषाशुद्धि विवेक’ म्हणून जें पुस्तक लिहिलें आहे त्यांत त्यांनीं म्हटलें आहे कीं “(भाषाशुद्धीचें ममत्व) सावरकरांच्या लेखमालेवर विचार करीत असतांना मला प्रथम कळलें” (पृष्ठ २) त्यावेळचे दुसरे साहित्यरथी म्हणजे कै. श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर. त्यांच्या विरोधी लेखांना आम्ही १६ जून १९२७ चे श्रद्धानंदाचे अंकांत जें अुत्तर दिले [हें अुत्तर याच पुस्तकांत पान ५८ ते ६७ वर प्रसिद्धिले आहे.] तें वाचल्यावर त्यांनीं प्रकटपणें प्रसिद्ध केलें कीं “अनवश्यक अशा अिं ग्रीजी शब्दांप्रमाणेंच अुन्दू शब्दांनाही बहिष्कारलेंच पाहिजे हें भाषाशुद्धीवादाचें तत्व व्यवहारांतही आणण्याचा मी निश्चय केला आहे.” साहित्यसम्राट् तात्याराव केळकरांचीही गोष्ट तशीच. वरील पुस्तकांत प्रा. पटवर्धन लिहितात “श्री नरसोपंत केळकर हेही (भाषाशुद्धीचे) मूळचे विरोधकच (पण) सन १९३६ च्या आसपास त्यांचा तात्त्विक विरोध मावळला. अितक्या चळवळीनंतर महाराष्ट्रांतील या अग्रेसर लेखकांची भाषाशुद्धीचे तत्वाला मान्यता मिळाली. श्री. केळकर यांनीं अितक्या वर्षांची जडलेली संवय सोडून अनवश्यक (अुन्दू, अिं ग्रीजी) शब्द शक्यतों न वापरण्याची नवी संवय लावून घेण्याचा निश्चय या वयात षष्ठ्युत्तिनंतर करावा हे त्यांच्या सत्त्वनिष्ठेचें नि प्रगतीशीलतेचें द्योतक आहे. (पृष्ठें ५ ते ७) अशा अनेक साहित्यरथींचा विरोध

मावळत गेला नि भाषाशुद्धी मंडळाच्या सक्रिय आंदोलनाने मराठीवर तिची छाप अधिकाधिक पडत गेली तथापि त्यावेळीं अेक अपुपहित्यिक म्हणूनच गणले जाणाऱ्या क्षीरसागरांचा विरोध मात्र न मावळतां तो अधिकच कडवा होत गेला. त्यांना वाटणारा विरोध बोलून दाखविण्याचे त्यांचें स्वातंत्र्य आम्हांसहि मान्य आहे. पण त्यांच्या या प्रस्तुतच्या भाषणांत त्यांनीं ह्या विषयांशी संबंध असलेले असे युक्तिसंमत आक्षेप कुठेंहि न घेतां आजच्या मराठी लिखाणांत, मुद्रणांत, शिक्षणांत, नभोवाणींत, भाषणांत त्यांना जे जे नानाप्रकारचे दोष आढळले त्यांची सर भेसळ चऱ्या करीत जाऊन अध्येमध्ये नि येतांजातां ते भाषाशुद्धीचें नांव अशाप्रकारें घेत गेले आहेत कीं जणूं काय ह्या सऱ्च दोषांना भाषाशुद्धीच कारण आहे. हें त्यांचें धोरण मात्र सरळ, सुसंगत नि योग्य नाहीं. अितर विषयांत ते जी समालोचकाची भूमिका घेतात म्हणून आम्ही वर सांगितले आहे ती त्यांची भूमिका भाषाशुद्धीचा प्रश्न निघाला कीं अनेकदां ढळते नि ते टीकाकाराच्याच नव्हे तर अगदीं वाह्यात टीकाकाराच्या खालच्या पातळीवर येतात. जर त्यांनीं भाषाशुद्धीचें त्यांचें विवेचन वा आपेक्ष निराळे नि अेकत्र दिले असते तर त्यांचा समाचार घेणे सोंपें झालें असतें. भाषाशुद्धीचीं मूलसूत्रें आम्ही सन १९२५ पासून वारंवार सांगत आलों असतांहि ह्यां विषयीं चकार शब्द न काढतां “भाषाशुद्धीच्या नि राष्ट्रभाषेच्या अशास्त्रीय कल्पना” या आक्षेपापासून तों “यांतच मराठीचें मरण आहे” ह्या आक्षेपापऱ्यंत त्यांनीं केवळ अभद्र विशेषणांचीच काय ती अुतरण रचली आहे. त्यापेक्षां तीं भाषाशुद्धीचीं मूलसूत्रे देअून मग तीं कशीं अशास्त्रीय आहेत तें दाखविलें असतें तर त्यांची चऱ्या शास्त्रीय युक्तिवादाला धरून झाली असती. तथापि जरी आम्ही तेंच तें सांगत बसण्यास आतां कंटाळलों तरीहि ज्या अर्थी क्षीरसागरांनीं जुनाट आक्षेपच पण नव्यानें पुढें आणले आहेत, ज्या अऱ्थी साहित्यिकांच्या नव्या पिढीला तीं मूलसूत्रें किंवा त्या अक्षेपांचीं जुनीं अुत्तरे माहीत नसल्यामुळे हे आक्षेप खरे वाटण्याचा संभव आहे त्या अऱ्थी ती मूलसूत्रें अेकदां पुढें ठेविलीं कीं त्या कसोटीवर पारखले जातांच क्षीरसागरांचे भाराभर आक्षेप आपोआप खोटे पडतात आणि ज्या अऱ्थी प्रचाराचा आत्माच पुनरुक्ति असल्यामुळें भाषाशुद्धीचें मऱ्म नव्या पिढीला सांगणे हें अपरिहाऱ्य कऱ्तव्यच आहे त्या अऱ्थी आम्ही तीं मूलसूत्रें पुन्हां अेकदां थोडक्यांत खाली देत आहोंत.

भाषाशुद्धीचीं मूलसूत्रें

१. गिऱ्वाण भाषेंतील साराचेसारा संस्कृत शब्दसंभार आणि संस्कृतनिष्ठ अशा तामिळ, तेलगु ते आसामी, काश्मिरी, गौड, भिल्ल बोलीपऱ्यंत ज्या आमच्या प्रांतिक भाषा भगिनी आहेत त्या सऱ्चांतील मूळचे प्रांतिक शब्द हे सऱ्च आमच्या राष्ट्रभाषेच्या शब्दकोशाचें मूलधन, स्वकीय शब्दांचे भांडवल होय.

२. ह्या आपल्या राष्ट्रीय शब्दभाडारांत ज्या वस्तूंचे विचारांचे वाचक शब्द होते वा आहेत वा निम्नितां येतात त्या अऱ्थाचे अुन्दू, अिग्रजी प्रभृति परकीय शब्द वापरू नयेत. जर तसे परकीय शब्द आपल्या पूर्वीच्या ढिलाऱीमुळें आपल्यांत घुसले असतील तर त्यांना हुडकून काढून टाकावें. अद्यतन विज्ञानाची परिभाषा नवेनवे संस्कृत प्राकृतोत्पन्न शब्द पाडून व्यक्तविली जावी.

३. परंतु ज्या परदेशी अित्यादि आपल्याकडे नव्हत्या, त्यामुळें त्यांना आपले स्वकीय जुनें शब्द सांपडत नाहींत आणि ज्यांना त्यांच्या त्या परकीय शब्दांसारखे सुटसुटीत स्वकीय शब्द काढणें दुर्घट जातें असे परकीय शब्द मात्र आपल्या भाषेंत जसेचें तसे घेण्यात प्रत्यवाह नसावा. जसें : बूट, कोट, जाकीट, गुलाब, जिलबी, बुमरँग, टेबल, टेनिस अित्यादि. तथापि अशा नव्या वस्तु आपल्याकडे येतांच त्यांना कोणी स्वकीय नावें देअून तीं रुळवून दाखविल तर अुत्तमच.

४. त्याचप्रमाणे जगांतील कोणच्याहि परकीय भाषेत जर अखादी शैली वा प्रयोग वा मोड ही सरस वा चटकदार वाटली तर तीहि आत्मसात करण्यास आडकाठी नसावी.

निव्वळ कुभांड

या मूलसूत्रांवर आधारलेला भाषाशुद्धीच्या आंदोलनावर तात्विक असा अेकतरी आक्षेप क्षीरसागरांना घेतां आला आहे का? मराठी भाषेवर तिच्या झालेल्या व्यावहारिक परिणामांविषयीं तरी त्यांनीं त्यां विषयाशीं सुसंगत अशी बांधेसूद चच्चा त्या भाषणाच्या अखाद्या छेदकांत केली आहे का? जिथें जिथें त्यांनीं तशी चच्चा करण्याचा देखावा उत्पन्न केला आहे तिथें तिथें जें भाषाशुद्धीचें म्हणणें नाहीं तेंच तिचें म्हणणें आहे असा विपण्यास करूनच नाहीं नाहीं ते आरोप केलेले आहेत. भाषणाच्या पहिल्या तीन चार पानांतच त्यांनीं कोण्या वृत्तपत्राच्या कोण्या सोलापूरच्या बातमीदारानें ‘अुचरित’ हा शब्द चुकीच्या अर्थी वापरला, अेका साप्ताहिकांत अंतःमुख ह्या शब्दाचे ठायीं अंतःभूत जीवन हा शब्द वापरला अशीं निनांवी अुदाहरणें देअून लगेच म्हटलें आहे कीं. “माझी हाकाटी अथशून्य नि बोजड शब्द वापरण्याच्या बौद्धिक विकृतीसंबंधीं आहे. गेल्या २५ वर्षांत-म्हणजेच भाषाशुद्धीच्या आग्रहामुळें अनधिकारी व्यक्तीनाहि शब्दनिमित्तीची सनद मिळाल्यापासून – मराठी शब्दसंग्रहांत फार मोठी वाढ झालेली आहे. पण शब्दांचीं शुद्ध रूपें व शुद्ध अुच्चार यांची हानि झाली आहे.” आतां, त्यांनीं दिलेल्या अुदाहरणांचा भाषाशुद्धीशीं काय संबंध ? भाषाशुद्धीचीं जीं सूत्रें वर दिलेलीं आहेत त्यांत शक्य तों स्वकीय शब्द वापरावेत अेवढाच आग्रह आहे. अथशून्य, बोजड नि अशुद्ध शब्दच वापरले पाहिजेत असा का त्यांत आग्रह धरलेला आहे? गेल्या पंचवीस वर्षांपूर्वीं (अगदीं मोजून अं!) कोणत्याहि साप्ताहिकांत किंवा कोण्याहि बातमीदारानें अशुद्ध वा चुकीचा शब्द वापरलेला असा आढळत नाहीं, शुद्ध नि साथ शब्दांचें तें केवळ सत्ययुग होतें आणि गेल्या २५ व्या वर्षांच्या पहिल्याच दुष्ट दिवसापासून काय तें अशुद्धतेचें कलियुग चालूं झालें असेंकां क्षीरसागरांनां म्हणवयाचें आहे? बरें; तेहि गृहीत धरूं. तरीहि त्याच दिवशीं भाषाशुद्धिवादानें अनधिकारी व्यक्तीनाहि शब्दनिमित्तीची जी ‘सनद’ दिली म्हणून क्षीरसागर सांगतात ती मूळ सनद किंवा तिची निदान दुय्यम प्रत तरी ते आमच्याकडे किंवा भारत अितिहास संशोधन मंडळाच्या संग्रहालयाकडे धाडण्याची कृपा करतील काय? त्यांतल्या त्यांत अितकें बरें झालें कीं गेल्या पंचवीस वर्षांत जे भूकंप झाले, विमाने कोसळलीं, अतिवृष्टी झाली ते सारें ह्याच भाषाशुद्धिमुळे झालें कारण ती ह्याच पंचवीस वर्षांत जन्मली नि बळावली, अितकेंही ठांसून सांगण्यास क्षीरसागर विसरले! त्यांच्या वरील अुताऱ्यांतील शेवटचें वाक्य तर भाषाशुद्धी विरुद्ध त्यांनीं केलेल्या कोटिक्रमाचा कळसच आहे. ते म्हणतात, “भाषाशुद्धीच्या आग्रहामुळें..... शब्दांचीं शुद्ध रूपें नि शुद्ध उच्चार यांची हानि झाली आहे.” शब्दांचे अुच्चारहि अशुद्ध करीत जा असें भाषाशुद्धि म्हणाली अं ? हें अैकून आम्हांलासुद्धां तिच्या विश्वाघातकीपणाचा धाक वाटूं लागला आहे. त्या भाषाशुद्धीचा नि आमचा अितकी वर्षे अितका जिढाळ्याचा परिचय असतांहि तिनें “माझा संबंध मराठी शब्दांचींच काय तो आहे” अेवढेंच काय तें आम्हांस सांगितलें होतें. परंतु मराठी शब्दांचे अुच्चारहि ती बिघडविणार आहे या तिच्या अंतस्थ दुष्ट हेतूचा अुच्चारसुद्धां तिनें आमच्यापाशीं कधीं केला नाहीं!

‘विद्याऱ्यांनो, तुम्हीं यवन शब्दाचे ठायीं यौवन नि यौवन शब्दाचे ठायीं यवन शब्द वापरीत जा; जुळान्यांनो, तुम्हीं छपााीची जुळणी करतांना विशेषतः क्षीरसागरांचें हें भाषण छापतांना शक्य तितके मुद्रण दोष करा; नभोवाणीवरील वक्त्यांनो, तुम्हीं संस्कृत शब्द अशुद्धपणे अुच्चारित जा; नभोवाणीवर अयोग्य व्यक्तींना नेमा; लोकांनो, घनश्याम शब्द घनःशाम असा नि शरच्चंद्र शब्द शरश्चंद्र असा नि दृश्य शब्द दृष्य असा पाट्यांवर लिहिण्याची चूक हटकून करीत जा;’ असा अुपदेश भाषाशुद्धीच्या प्रवक्तकांनीं कधीं तरी

दिलेला आहे का? परंतु साहित्य क्षेत्रात घडणाऱ्या अशा नानाविध दोषांचे परिगणन दहापंधरा पानांतून करीत करीत मध्येच शीणक आल्यासारखे अेकदम अुसळून क्षीरसागर सांगतात, “हे सारे भाषेतील दोष करणारे लेखक अेका विशिष्ट संप्रदायाचेच आहेत. तो संप्रदाय मोडून काढला पाहिजे हें माझे आजचे ‘प्रतिपादन’ आहे..... ह्या क्षेत्रांत हिंदुस्तवादी, गांधीवादी, समाजवादी आणि साम्यवादीही सारखेच अपराधी आहेत. प्रारंभ मात्र भाषाशुद्धीवादी हिंदुत्वनिष्ठानीं केला या दृष्टीने ते या दोषाला अधिक जबाबदार आहेत अेवढेच काय ते “ यावर क्षीरसागर पंतोजीना आमचे अितकेच उत्तर आहे की त्यांच्या ज्या कोण्या विद्याथ्यानें यवन शब्दाचे ठायीं यौवन शब्द वापरला तशी चूक आपणहि अिथे ‘प्रतिपादन’ हा तत्कशुद्ध विवेचनातच काय तो शोभणारा शब्द वापरण्यांत करतां आहां. भाषाशुद्धीवादाशी बादरायण संबंधसुद्धा नसलेले हे भाराभर दोष तिच्याचमुळे घडतात असें भासविणारी ही आपली अेक अडाणी चपळाअी आहे, निव्वळ कांगावा आहे, अेक कुभांड आहे, - प्रतिपादन नव्हे.

हा म्हणे ‘जातिवंत’ मराठीचा अभिमान

‘भाषाशुद्धीचा विडा हिंदुत्वनिष्ठानींच पहिल्यानेंच अुचलला’ हें ‘दोष’ दाखविण्यासाठीं कां होअीना पण क्षीरसागरानीं मान्य करावे ह्यांत हिंदुत्वनिष्ठ स्वतःचा गौरवच मानतील. समाजसत्तावादी प्रभृति अितर पक्षहि संस्कृतनिष्ठ शब्दांनीं मराठीची संपत्ति नि शोभा वाढवीत आहेत ही आनंदाची गोष्ट आहे. विरोधविकास, श्रममूल्य, वनविग्रह, शासनसंस्था, भाववाद, अुत्पादकधन, नि भोग्यधन प्रभृति अनेक नवे अन्थपूर्ण, स्वकीय शब्द त्यांनीं मान्स वादावरील मराठी पुस्तकांतून योजलेले आहेत. ‘लोकमान्य’ पत्राचे संपादन गाडगीळ यांचे आम्ही अेकदां याविषयीं प्रत्यक्ष अभिनंदनहि केले होते पण क्षीरसागराच्या ‘जातिवंत’ मराठीस पात्र यामुळे प्रत्यक्ष मळमळून येत आहे. अरबीनिष्ठ अुन्दू नि पान्लमेंट, कौन्सिलसारखे परके शब्द घेतलेच पाहिजेत हा ज्या क्षीरसागरांचा या भाषणांत अुघडअुघड आग्रह आहे. ह्यालाच जे अुदारपणा समजतात तेच क्षीरसागर हिंदी बंगालीसारख्या आमच्या भाषा भगिनींतून सुद्धा ‘अुत्तरदायित्व, हान्दिक, साहित्यिक,’ असे शुद्ध संस्कृत शब्दहि मराठींत वापरले जातात ह्याविषयीं निषेध करण्याअितके ‘आकुंचित’ बनतात. संस्कृत हा आमच्या सन्ध प्राकृत भाषांचा समाअीक शब्दरत्नाकर आहे. हिंदींत मराठींतले ‘हुतात्मा, क्रमांक, दिनांक’ प्रभृति शब्द घेतले जातात. संस्कृतनिष्ठ हिंदी ही राष्ट्रभाषा झाली असतां आमच्या संस्कृतनिष्ठ मराठीला कांहीच भय नाहीं. भय आहे ते अुन्दूनिष्ठ ‘याने हिंदुस्तानी’चे अितिहासाला ‘तवारिख’ नि शिक्षणाला ‘तालीम’ म्हणा हा अुघड हट्ट धरणारी ही ‘याने हिंदुस्तानी’ राष्ट्रभाषा झाल्यास अुन्दू शब्दांचा लोंढाचे लोंढा मराठींत पुन्हां घुसेल हें आहे खरे संकट. पण क्षीरसागरानीं त्या ‘याने हिंदुस्तानी’ विरुद्ध चकार शब्द सुद्धा काढलेला नाहीं. कारण त्यांच्या जातिवंत मराठीचे नि ‘याने हिंदुस्तानी’चे गोत्रच मुळी अेक!

यामुळेच “बौद्धिक, सामरिक, नौदल, सांसदिक, विधेयक, अवैध यासारखे शब्द दैनिकांच्या रात्रपाळींत पेंगतां पेंगतां कां वापरतां “ म्हणून अुसंपादकांना क्षीरसागर धमकावीत आहेत. वरील सारखे शुद्ध, प्रौढ, अन्थपूर्ण शब्द जे अुपसंपादक नि संपादक काढूं शकतात तेच आज मराठीचे वैभव, शक्ति नि सोज्वळता वाढवीत आहेत. जर खरोखरीच असे अुत्तम शब्द कोणी अुपसंपादक पेंगत असतानांहि काढूं शकत असेल तर त्याची ती पेंगत, पान्लमेंटसारखे शब्द सुद्धा परकीय भाषेतून घरांत घेअीन असें म्हणणाऱ्या ‘जातिवंत मराठीच्या’ चवचाल जागणापेक्षां, अधिक शुद्धीवर होती.

क्षीरसागर महाशयानीं ‘अशुद्ध’ म्हणून आम्ही सुचविलेला ‘अद्यावत’ हा शब्दहि वेठीस धरला आहे. आणि सांगितलें आहे कीं, सुमारे वीस वर्षांनंतर मुंबई सरकारनें तो ‘अद्यावत’ असा सुधारून दिला. ही माहिती चूक आहे. आम्हीं up to date ह्या शब्दाला प्रथमच तीन शब्द सुचविले. अद्यावत्, अद्यावत नि अद्यतन. (प्रतिभा मासिक नोव्हेंबर १९३५) आणि तेव्हापासून हें वारंवार सांगितलें आहे कीं, मूळ शब्द ‘अद्यावत’ असा सुटसुटीत केला तरी तें प्राकृतांत अशुद्ध होणार नाही. संस्कृत शब्द प्राकृतांत प्राकृत व्याकरण नि रुढी याच्यामुळे असेच आखूड नि सुटसुटीत होतात. त्यांचीं अुदाहरणें आम्ही प्रारंभीच दिलेलीं होतीं. कीं, जसें यच्चावत् हा मूळ शब्द साधारणतः प्राकृतांत अुच्चारताना ‘यच्चावत्’ असा अुच्चारला जातो. तसेंच ‘अद्यावत’ ह्या प्राकृत रूपाविषयीं समजावें. अग्न्यागाराचें प्राकृत रूप अग्यारी, ज्ञानेश्वराचें ग्यानबा तसेंच हें. प्रथमच ही चच्चा आम्ही केलेली असल्यामुळे ‘वीस वर्षांनंतर’ मुंबई सरकारनें ही चूक सुधारली हें म्हणणें मिथ्या आहे. पण अशुद्धतेचीच अडचण असेल तर क्षीरसागरानीं शुद्ध रूप जें ‘अद्य-यावत्’ तें वापरावें. अद्यतन हा शब्द योजावा. हे दोन्ही शुद्ध शब्दहि आम्ही ‘अद्यावत्’ हें रूप सुचविलें त्याचवेळी सुचविलेले आहेत. बरें, आम्ही सुचविले म्हणूनच ते शब्दहि नको असतील तर त्यांनीं त्यांचा अेखादा स्वकीय शब्द सुचवावा. आम्हीं चांगला असल्यास तोच वापरूं. पण अपटूडेट आणि त्यांतहि आजतागायतासारखा धेडगुजरी नि बडगा शब्द जो क्षीरसागरांच्या ‘जीवंत मराठींत’ खपतो तो मात्र वापरूं नये.

ज्यांना खेडवळ म्हटलें जातें त्या मराठी लोकांत जीं खणखणीत नि रोकडी बोली बोलली जाते, तींतच खरे जीवंत नि स्वकीय मराठी शब्द सांपडतात. ते आम्हांस अतिशय आवडतात. परंतु क्षीरसागर जिला जातिवंत मराठी म्हणतात ती कशी असते हें त्यांच्या याच भाषणांतील मराठीवरून पाहूं म्हणजे संपलें.

जातिवंत कसली – ही आहे पाकीस्तानी मराठी !

माज्जातून रंगीत पाटीवर कुठें ‘घनःशाम’ असा अशुद्ध शब्द लिहिलेला पाहून त्यांना चीड आली म्हणून भाषणांत ते सांगतात : ते ठीकच. परंतु त्याच माज्जामाज्जातून क्लॉथ मचंट, फ्रुट माचकेट पासून तों वॉशिंग कंपनी, हेअर कटींग सलून पयंत ज्या शेंकडों पाट्या लागलेल्या असतात त्यांची कांहीं त्यांना चीड येत नाही, भाषणांत त्या त्या बाडग्या प्रवृत्तीविरुद्ध चकार शब्द नाही. त्यांच्या भाषणांत ‘त्या शिवाय’ ‘त्या खेरीज’ हे शब्द चाळीस पन्नास वेळां कुठेतर अेका वाक्यांतून अनेकदां आले आहेत. पण जर त्या अुद्ध शब्दांचे ठायी ‘त्या वाचून त्या विना’ अित्यादि स्वकीय शब्द योजले असते तर मराठी काय ‘भ्रष्ट’ झाली असती? ‘बद्दल’ शब्द तर त्यांच्या भाषणांत नुसता बोकाळला आहे. त्याचें ठायीं त्या विषयीं, त्या संबंधी, त्या प्रकरणीं अित्यादि अनेक स्वकीय पन्थाय असतां त्यांना ते शिवत नाहीत. जबाबदारी, बेजबाबदार हे शब्दहि ते पन्नास वेळां वापरतील पण अुत्तरदायित्व, दायित्वशून्य हे स्वकीय शब्द हिंदी बंगालींतून घेतले म्हणून ‘यांतच मराठीचे मरण आहे’ असें त्यांना वाटतें. ‘कायदा’ शब्दाला मराठींत प्रतिशब्द स्वकीय असा अुरला नाही याची त्यांना खंत वाटत नाही. पण अवैध शब्द अैकतांच ते ‘त्रस्त’ होतात. भाषाशुद्धीच्या प्रवृत्तीनें शतावधि शुद्ध स्वकीय शब्द मराठींत रुळले असतांहि त्यांचें कौतुक न वाटतां त्यांत अेकादा अशुद्ध शब्द सांपडतो कीं नाही याविषयीं त्यांची लेखणी कावळ्यासारखी टपत आहे. तेंहि असो. पण कायदेपंडित, कायदेशास्त्र, कायद्यात्मक, कायदा असे परकी धेडगुजरी शब्द मराठींत येतां जातां वापरले जात असतांहि त्या अशुद्धतेची घाण मात्र त्यांना येत नाही अुलट ‘विधिमंडळ’ हा शब्द मराठींत रुळला असतांहि ते त्यांच्या भाषणांत कायदेमंडळ हा मरूं घातलेला अशुद्ध परकी शब्दच पुन्हापुन्हा वापरतात. मथळा, शिक्षक हे

स्वकीय शब्द असतां हेडलाडीन. प्राध्यापक असतां प्रोफेसर, जुळारी सोडून कंपॉझिटर असे कित्येक अंग्रजी शब्द त्यांच्या ‘साहित्यिक’ भाषणांत डौलाने वावरत आहेत. तऱ्हा, अंदाज, बेसुमार, मगदूर, खाजगी, खातर, लष्कर, खबरदारी, मतलब, शहर, पेश, नजर, अलाज, खास, कायम. अजिबात, अहवाल, जरूर, अशा अनावश्यक अरबी अण्डू शब्दांचा त्यांचे भाषणांत [बडोदा येथील १४ व्या वाङ्मय परिषदेच्या अध्यक्षपदावरून जानेवारी १९५१ मध्ये प्रा. क्षीरसागर यांनी केलेले भाषण.] नुसता बुजबुजाट झालेला आहे. ह्या शब्दांना स्वकीय शब्द असतांही, भाषाशुद्धीवर सूड अणुविण्याचें पंतमस्तंभीय समाधान अणुभोगिण्याकरितांच कीं काय हे अनावश्यक अंग्रजी अण्डू शब्द ते हटकून पानोपानीं वापरतात ही आहे त्यांची ‘जातिवंत मराठी !’ राष्ट्रभाषेंत निदान ३३ टक्के तरी अरेबी अण्डू शब्द ठेवलेच पाहिजेत म्हणून अणुघडपणे धरणाऱ्या कांहीं ‘याने हिदुस्तानी’ वाल्यांप्रमाणें प्राध्यापक क्षीरसागरांनींही अशी प्रतिज्ञानच केलेली दिसते कीं ‘भाषाशुद्धीवाद्यांनीं तुमच्या संस्कृतनिष्ठ मराठीची मी पाकीस्तानी मराठी करून सोडीन तरच नांवाचा क्षीरसागर ! नाहीतर नांव पालटून देईन.”

तसेंच असेल तर टीकाकार क्षीरसागरांना आम्ही कांहींच विनंती करूं अछिछित नाही. परंतु समालोचक क्षीरसागरांविषयी आम्हास जो यथाप्रमाण आदर आहे त्यामुळें त्यांना मात्र शेवटीं अेक विनंति, राष्ट्रीय स्वाभिमानापायींच जो यथाप्रमाण आदर आहे त्यामुळें त्यांना मात्र शेवटीं अेक विनंति, राष्ट्रीय स्वाभिमानापायींच नि स्वभाषेच्या प्रतिष्ठेसाठींच, करावीशी वाटते कीं, त्यांनीं अेक आठवडाभर तरी भाषाशुद्धिविरुद्ध त्यांचे जे कांही पुचग्रह असतील ते अगदीं अेका बाजूस ठेवावे, समालोचकाला शोभेल अशा शांत नि समाहित मनस्थितींत भाषाशुद्धीची वर दिलेलीं मूलसूत्रे तेवढी पुढें ठेवावी आणि स्वतःला विचारावें कीं परकीयांची तलवारीचे बळावर आमच्यावर जी परराज्यें स्थापिली त्या दुःखद नि अवश काळांत आमच्या भाषेंतहि त्या परदास्याचा परिणाम म्हणून घुसलेल्या या दास्यशीलतेच्या सूक्ष्म रोगाणूंचा, आमच्या मनोभूमींत परशत्रूंनीं अुभारलेल्या या आमच्या पराभवाच्या सूक्ष्म स्मारकांना त्या अनावश्यक अंग्रजी, अण्डू शब्दांना आज आमचाहि दिवस अणुगवला असतां, ती विधन्मीय नि विराष्ट्रीय राज्यसत्ता आज आम्ही अणुखडून टाकिली असतां – ह्या अनवश्यक परकीय शब्दांनाहि कां अणुखडून टाकूं नये ? आपले स्वकीय शब्द कां वापरूं नयेत ? निदान तसे ते कोणी वापरले तर त्यांत वावगे काय आहे ?

अशाच भावनेनें अंग्रजीला अणुखडून आयरलंडनें गॅलिक भाषा पुनरुज्जीवित केली, अरेबीला अणुखडून तुऱ्कांनीं स्वकीय तुऱ्की भाषा जिवंत केली नि गेलीं सहस्र वर्षें अक्षरशः मृतप्राय झालेली होती ती हिब्रू भाषा गेल्या अवघ्या दहा वर्षांत ज्यूनीं नुसती जिवंत केली नाही तर ती राष्ट्रभाषा नि राज्यभाषा करून सोडून परराष्ट्र दूतावासांतहि तीच वापरली पाहिजे म्हणून ठरवून टाकले ! अशाच वीरोचित भावनेनें शिवछत्रपतींनीं राज्यव्यवहार कोश लिहविला. त्याच वीरोचित भावनेनें प्रेरित होअून आमच्या राष्ट्रभाषेंचें साहित्यमंदिर संस्कृत निष्ठतेच्या बळकट नि पवित्र पायावर अुभारवयास हवें.

• •

भाषाशुद्धि — शब्दकोश

परकीय शब्दांना वीर वि. दा. सावरकरांनी स्वतः नवीन नाव पाडलेले आणि जुनेच पण नव्याने प्रचारांत आणलेले कांहीं स्वकीय प्रतिशब्द.

परकीय	स्वकीय	परकीय	स्वकीय
१. शिक्षणविषयक		डिस्पेन्सरी	} औषधालय.
स्कूल :	शाळा.	दवाखाना	
हायस्कूल :	प्रशाळा.	कन्सलटिंग रूम :	चिकिस्तालय.
कॉलेज :	महाशाळा, महाविद्यालय.	वकील :	विधिज्ञ.
फॅकल्टी :	ज्ञानशाखा.	वकीली :	विधिज्ञकी.
अॅकॅडमी :	प्रबोधिका.	स्टेशनरी स्टोअन्स :	लेखन साहित्य भांडार.
हेडमास्तर :	मुख्याध्यापक	टेलरिंग शॉप :	शिवणकलागृह, शिवणगृह.
सुपरिटेण्डेंट	आचार्य	बादशाही लॉजिंग	: राजविलासी भोजन निवास
हायस्कूल :		बोर्डिंग	गृह.
प्रिन्सिपॉल :	प्राध्यापक	३. युद्ध विषयक	
लेक्चरर :	प्रवाचक.	वॉर :	युद्ध.
रीडर :	प्रपाठक.	बॅटल :	लढाई, झुंज.
चेअर :	अध्यासन, विद्यासन. जसे — (chair of Law)	आरमिस्टिक :	शस्त्रसंधि.
२. धंदेविषयक		ट्रुस :	अुपसंधि.
वॉचमेकर :	घड्याळजी.	पीस	} संधि.
वाशिंग कंपनी	धुलाईकेंद्र, धवलकेंद्र, लाँड्री	सह	
हेअर कटिंग सलून :	केशकन्तनालय, केंस कापण्याचें दुकान.	बफर स्टेट :	कीलकराष्ट्र.
फौज	: सेना, सैन्य.	मोहीम :	अभियान.
लष्कर		कॅम्पेन :	अुपयुद्ध.
फलटन	: पृथना.	पार्सल पोस्ट	: वस्तुटपाल, गव्हाटपाल.
स्करमिश	: चकमक.	रजिस्टर	: पटांकण.
		रजिस्टर्ड	: पटांकित.

कँप	: शिबिर, छावणी.	टेलिफोन	: दूरध्वनि.
लष्कर			
वॉरशिप	: रणतरी, युद्धनौका.	फोन	: ध्वन, ध्वनि.
सबमरीन	: पाणबुडी.	ट्रंक टेलिफोन,	: परस्थ ध्वन.
		ट्रंक कॉल	
हवायी दल	वायुदल, आकाश दल,	फोन नंबर	: ध्वन क्रमांक, ध्वनि क्रमांक.
अंतर फोन्स	नभोदल.		
लैंडफोन्स	: भूदळ, पायदळ.	टेलिप्रिंटर	: दूरमुद्रक.
नेव्ही	: नौदल, सिंधुदल,	टेलिव्हिजन	: दूरदशक.
आरमार	जलसेना.		

४. मुद्रण विषयक

टापीप फौंड्री	: टंक शाळा.
पंच	: नर.
मॅट्रेस	: मातृका.
लेड	: शिसपट्टी.
कंपोजिटर	: जुळारी.
प्रूफ	: अपमुद्रित.
प्रुफ करेक्टर	: मुद्रित निरीक्षक.
स्टॉप प्रेस	: छापतां छापतां,
	छापबंद.

बाइंडिंग	: बांधणी.
----------	-----------

मोनो टापीप	: अक टंकक.
लायनो टापीप	: पंक्ति टंकक.
टापीपरायटर	: टंक लेखक, टंक यंत्र.
डिग्री	: पूरण, अंश.

५. टपालविषयक

पोस्ट	: टपाल.
बुकपोस्ट	: ग्रंथ टपाल.
मनिऑर्डर	: धनटपाल.

बजट अंदाजपत्रक	: अन्धसंकल्प
खातें	: विभाग.
रेव्हिन्यू महसूल	: राजस्व.
रेव्हिन्यू मिनिस्टर	: राजस्व मंत्री.
लॉ मिनिस्टर	: निबन्धमंत्री, विधिमंत्री.
लेजिस्लेटीव्ह	: विधिविभाग,
डिपान्टमेन्ट	निबन्धविभाग.

६. सभाविषयक

जाहीर	: प्रकट.
जाहीरसभा	: प्रकटसभा.
हॅडबिल	: हस्तपत्रक.
सर्क्युलर	: परिपत्रक.
वॉलपोस्टर	: भिंतीपत्रक.
लाउड स्पीकर	: ध्वनिक्षेपक.
मेगॅफोन	: ध्वनिवर्धक.
शेम	: धिक्कार, धिक् धिक्

हिअर, हिअर	: अैका, योग्य योग्य, ठीक ठीक.
------------	-------------------------------

रिपोर्ट, अहवाल	: प्रतिवृत्त, अतिवृत्त.
रिपोर्टर	: प्रतिवेदक.
मुन्दाबाद	: नष्ट होवो, नाश हो.
झिंदाबाद	: की जय, जयहो, अमर हो.

७. निबन्ध विषयक

लॉ	: निबन्ध, विधि, दंडक.
लेजिस्लेचर	: विधिमंडळ
अुमेदवार	अिच्छुक, स्पन्धक, स्पन्धाळू.
कॅडिडेट	
पार्लमेंटेरियन	: संसदपटु
शुटिंग	: चित्रण.
आअुट होअर शुटिंग	: बाह्यचित्रण.
श्री डायमेन्शन	: त्रिमितिपट
ग्रीन रूम	: नेपथ्य
ड्रेसिंग	: वेशभूषा.
ड्रेसिंग रूम	: वेशकक्षा.

अक्सिक्युटिव्ह	: निर्वाह विभाग, फोटोग्राफ	: छायाचित्र, छाया.	
डिपान्टमेन्ट	कायवहनविभाग.		
ज्युडिशियल	: न्यायविभाग.	पोटोग्राफर	: छायाचित्रक.
अंमलबजावणी	: वन्ताव, कायवाही.	कॅमेरा	: छायािक.
<i>[मुसलमानांनी हिंदुस्थानांत पुणे, नाशिक, काशी अत्यादि बहुतेक</i>		पोरट्रेट	: व्यक्तिचित्र.
<i>स्थांनां, राजधानी वगैरे जिंहीं जेव्हीं हिंजिमांनीं सत्तासत्तायां</i>			

[मुसलमानांनी हिंदुस्थानांत पुणें, नाशिक, काशी अित्यादि बहुतेक नगरांना मुसलमानी नांवे दिलीं होती. अंग्लिशांनीं माग्यामाग्यांना सुद्धां अंग्रजी नांवे दिलीं. आतां त्या दोघांचीहि पर राजसत्ता धुळीस मिळाली असल्यानें तीं तीं सर्व परकीय नांवे पालटून आपलीं संस्कृतनिष्ठ भौगोलिक नांवे पुन्हां त्या स्थलांना ठेवणें आवश्यक आहे. अदाहरण म्हणून हीं कांहीं नांवे दिलीं आहेत.]

भौगोलिक विभाग

अहमदाबाद	: कच्चावती.	पोझीशन	: ठाण.
अरबी समुद्र	: पश्चिमसमुद्र, सिंधुसागर.	टेप रेकॉर्ड	: ध्वनिमुद्रा, ध्वनिपट्टिका.

हैद्राबाद (द.)	: भाग्यनगर	सिनेरीओ	: पटकथा, चित्रकथा.
हैद्राबाद (सिंध)	: नगरकोट.	सिनेरीओ रायटर	: पटकथक, चित्रकथक.
अलाहाबाद	: प्रयाग.	भपका	: आडंबर, अवडंबर.

८. चित्रपट विषयक

सिनेमाहअूस	: पटगृह, चित्रगृह, चित्रपटगृह	रेकॉन्डिस्ट	: ध्वनिलेखक.
फिल्म	: पट्टी, चित्रावली, चित्रपट्टिका.	टॉपिकल	: प्रचारपट.
सिनेमॅटोग्राफ, सिनेमा	: चित्रपट.	न्यूजरील	: वृत्तपट.
मुव्ही	: मूकपट.	ट्रेलर	: परिचयपट.
टॉकीज	: बोलपट.	म्युझिक डिरेक्टर	: संगीतनियोजक
अिन्टरव्हल	: मध्यंतर.	डेमिनिटिह	: लघुरूप.
स्टुडिओ	: कलामंदीर, कलागृह.	डिरेक्टर	: सूत्रधार, दिग्दर्शक.

		अॅडिटर	: संकलक.
		रिहन्सलरूम	: अभ्यासकक्ष.
		रिहन्सल	: पूवप्रयोग, सप्रयोग.
स्टोअर :	कोठार, भांडार, कोठी.	अुफ :	अथात, अुपाख्य. (अुपाख्य हा शब्द श्री. ग. वि. केतकर यांनी योजिला आहे तो अगदीं योग्य आहे.)

अॅस्टिमेट :	व्ययसंकल्प.	अॅक्झरसाअीज बुक	रेखावही, अभ्यासवही.
-------------	-------------	-----------------	---------------------

अ		ऑडिटर :	गणनेक्षक, गणन, नीरीक्षक.
आय वितनेस :	दृक साक्षी.	अज्जंट :	त्वच.
अर्ज :	आवेदन, अभ्यर्थन.	ऑनरेरीयम् :	पुरस्कार, संभावना.
अर्जदार :	आवेदक, अभ्यन्ती,	अंडर लाअीन :	अधोरेखित.

अनुक्रमणिका

	प्रार्थी.		
अगर :	जर, किंवा, अथवा.	अजंट :	अडत्या अभिकन्ता.
अजिबात :	मुळीच, आमूलात, अगदीं.	अइन्स्पेक्टर :	अन्वेक्षक.
अकल :	बुद्धि, मति, प्रज्ञा.	अँब्युलन्सकार :	रुग्णवाहन.
अंमल :	सत्ता, अधिकार.	अिरादा :	हेतु, बेत.
अिसम :	मनुष्य, व्यक्ति.	अुमर :	वय.
अिमानी :	प्रामाणिक, विश्वासू.	अेअर कंडिशंड :	संयत वात, समशितोष्ण, सुखशीतोष्ण, शीतल.
अिमान :	विश्वास, आणभाक, वचन.	अल्टीमेटम् :	अंतिमोत्तर.
अिज्जत :	प्रतिष्ठा, मान.	अेन्हेरंट :	अंगभूत.
अैपत :	योग्यता, सामर्थ्य.	अिझीली अँप्रोचेबल	सुलभ गम्य, सुलभ प्राप्त.
		:	
अैवज :	द्रव्य, सर्वस्व, धन.	अपिल :	अध्यथक.
अिशारा :	चेतावणी.	क	
अस्सल :	प्रत्यक्ष, प्रमुळ.	कमाल :	धन्य, पराकाष्ठा, अधिकांत अधिक, सीमा.
अवलपासून अखेरपर्यंत :	अथपासून अितीपर्यंत, आरंभापासून अंतापर्यंत.	कव्हर :	आच्छादन, वेष्टन, पुढा, मलपृष्ठ.
अिन्कार :	नकार, नाकारणें.	कब्जात :	हातांत, अधिकारांत.
अेरवी :	अन्यथा, नहून, नाहीतर.	काबीज :	हस्तगत.
अंदाज :	अटकळ, अनुमान, आखाडा.	कदर :	मर्यादा, आतिथ्य, चिंता जाणीव.
अेकजिनशीं :	अेकरस, अेकवस्तू.	कारटून :	व्यंगचित्र, व्यंग.
अैनजिनशी :	अेकात्मक.	कुस्ती :	नियुद्ध, झोंबी, मल्लयुद्ध, झुंज.
अुमदेवारी :	अिच्छुकता.	कर्ज :	अृण.
अेक्झमिनर :	परीक्षक.		
अिमला :	घर, भवन, वास्तु.		
अिमारत :	बांधकाम.		
अिमारत :	घर, भवन, सदन.		
अोलीस गहाण :	तारण.		
अहवाल :	प्रतिवृत्त, अितिवृत्त.		
कायम :	स्थिर, नित्याचा, स्थायी.	खातें :	विभाग.
कायमनिधी :	स्थिरनिधी,	खलास :	संपलें, संपूञ्ज, समाप्त.

कोम :	स्थायीनिधी. भ्रतार (सारा राज्यकारभार उर्दूत चाले तेव्हां हिंदु स्त्रियांची नांवें सीता कोम राम गांवकर अशी लिहिली जात. अजूनहि ती पद्धत गेली नाही. त्यासाठी तो कोम शब्द कटाक्षानें गाळावा आणि भ्रतार शब्द योजावा.)	खास अंक :	विशेषांक.
कैदी :	बंदीवान, बंदी.	खात्री :	निश्चिति.
कैदखाना :	बंदीगृह. कारागार.	खात्री पटली :	निश्चिति पटली.
किंमत :	मूल्य.	खुष :	प्रसन्न.
कारकून :	लेखनिक, कारणीक.	खबरदार :	सावध, ध्यानांत ठेवा.
कायमठशी		खराब :	वाओट, नीच, गदळ.
स्टिरोटाअिप :	स्थिर टंकी.		
क्युरेटर :	ग्रंथाध्यक्ष.	खुनशी :	कुढा, घातक, आंतल्या गाठीचा.
क्युरेटर ऑफ म्युझियम		खुद्द :	प्रत्यक्ष, स्वयं, स्वतः.
:	वस्तुपाल.		
कोरम :	गण, गणसंख्या.	खून :	हत्या.
क्रॉसएक्झामिनेशन :	प्रतिपृच्छा.	खूनी :	हत्यारी.
कमिशन :	वटाव, अडत.	खेरीज :	विरहित, व्यतिरिक्त, सोडून, वांचून, आणखी.
कन्फेशन :	स्वीकारोक्ती.	खुषी :	लहर, अिच्छा.
कॉलम, रकाना :	स्तंभ.	खिदमत :	परिचय्या.
कॅलेंडर :	कालदर्श, मितिपट.	खजिनदार :	कोषाध्यक्ष, कोषधर, कोषपाल.
कवायत, ड्रिल :	संचलन.	खावंद :	स्वामी, अधिप, धनी, शेठ.
कॉपी :	प्रत, अनुलेख.	खैर	बरें झालें, कल्याण, बरे.
		खरीप :	कान्तिकान्न, कान्तिकी पिके, पावसाळी पिकें.
			बातमी, वृत्त, वृत्तान्त.

[पहिल्या
आवृत्तीत या शब्दावर जी
टीप दिली आहे ती अशी,
“स्वदेशीचे कट्टे पुरस्कन्ते
किन्लोस्कर बंधु आपल्या
‘किर्लोस्कर खबर’ या
मासिकाचें नांव ‘किर्लोस्कर

- वृत्त' असें ठेवतील का ?
 'वन्तमानपत्र, हा शब्द
 ज्यांनी पहिल्याने रूढ केला
 त्यांनी अजागळपणाने
 'खबरकागज' किंवा
 'अखबार' हा शब्द वापरला
 असता तर आज तोच रूढ
 होऊन आपण आपल्या
 वृत्तपत्र ह्या सुंदर शब्दास
 मुकलो असतो. उत्तरेस
 अखबारच रूढ होतो. आतां
 हटतां हटत नाही."

वीर
 सावरकरांच्या विनंतीप्रमाणें
 शेंवटीं 'किन्लोस्कर'च्या
 सुविद्य संपादकांनीं 'खबर'
 हा शब्द आपल्या नांवांतून
 गाळला.

प्रकाशक]

खबर :

खुलासेवार :	सुस्पष्टपणे, फुटकळ, स्पष्टीकृत, स्फुट.	जबरी संभोग :	बलात्कार, आस्कंदन.
खुलासा :	स्पष्टीकरण, स्फुटता, अुलगडा.	जुलूम :	अन्याय, छळ, प्रपीडन, पीडा, बलात्कार.
खानेसुमारी :	शिरगणति, शिरगणना, गणना.	जुलमी :	पीडाजनक, छळक.
ग		जखम :	दुखापत, घाव, व्रण, क्षत.
गैरहजर :	अनुपस्थित.	जखमी :	घायाळ, आहत.
ग्यालरी :	दीर्घिका, वीथिका.	जमीनजुमला :	शेतीवाडी.
गोडाअुन :	कोठी, भांडार.	जासूद :	हेर, चार, दूत.
गरीब :	दीन, हीनदीन, सालस, बापडा	जहाज :	जलयान, नौका, तारूं.
गुलाम :	दास, बंदा.	जबाबदारी :	उत्तरदायित्व, भार, दायित्व.
गुलामी :	दास्य, पारतंत्र्य.	जबानी :	कथन, व्यक्तव्य.
गुदस्तां :	गतवर्षीं.	जिन्नस :	वस्तु, पदार्थ.
गुन्हा :	अपराध, पाप.	जबरदस्त :	प्रबळ, दांडगा, दंडम, बलवत्तर.
गुन्हेगार :	अपराधी, पापी.	ट, ड	
गैर :	वाओट, अनुचित.	ट्रस्ट :	निक्षेप, न्यास, ठेव.
च		ट्रस्टी :	अभिभावक, पालक, विश्वस्त.
चॅम्पीयन :	धुरीण, प्रवीण, धुरंधर, पुरस्कर्ता.	टेंडर :	भावपत्र.
चष्मा, स्पेक्टॅकल् :	अुपनेत्र.	ट्रस्टडीड :	निक्षेप पत्र.
चैन :	विलास गम्मत,	डिफमेशन :	अपकीर्ति.

चेहरा :	आराम.	डेपो :	भांडार.
ज	मुद्रा, तोंडावळा.	डिनेमिक लीडरशिप	
जाहिरात :	विज्ञापन, प्रसिद्धक	:	गतिमान नेतृत्व.
जमीन :	भू, भुआ.	डॅश (dash) :	अनुषंगक (लेखनांत हा शब्द नेहमी येतो.)
जमीन अस्मान :	आकाश पाताळ.	डिस्पेन्सरी :	औषधालय किंवा वितरणालय.
जामीन :	प्रतिभू	ड्रेस :	वेश (फुलड्रेस = भर-वेश, संगतवेश.)
जबर :	प्रबळ, बलाढ्य, दांडगा.	डायरी :	दैनंदिनी, आहिकी, दैनिकी.
जिमखाना :	क्रीडांगण, क्रीडानगर.	डिनेमिक :	गतिमान, स्फोटक.
जरूरी :	आवश्यकता.	डिह्लिडंड :	भागांश, भाज्यांश.
जरूर :	अवश्य.		
त		तर्फे :	वतीनें, द्वारा, बाजूने.
तयार :	सिद्ध, पूर्ण, सज्ज, सन्नद्ध. (पूर्वतयारी : पूर्वसिद्धता, पूर्वव्यवस्था, पूर्वसज्यता.)	दुवा :	धन्यवाद, आशीर्वाद.
तब्बेत :	प्रकृति, स्वास्थ.	दरम्यान :	मध्यंतरी.
तपासणी :	चौकशी.	दोस्त :	मित्र, सुहृद्, जिवलग, वयस्थ.
ताबा :	सत्ता.	दवाखाना :	औषधालय.
तूर्त :	सध्यां.	दस्तुर खुद्द :	स्वाक्षर, स्वहस्त.
ताबा घेणें :	हस्तगत करणे, हाती असणे.	दर्या :	नदी, समुद्र.
तहाहताय :	आजीव, आजन्म, यावज्जीव.	दगलबाजी :	कापट्य, विश्वासघात.
तारीख :	दिनांक.	दर्जा :	प्रत, प्रतिष्ठा, स्थान.
तोतया, अं पोस्टर :	मिथ्यारूपी, खोटा.	दिल :	हृदय, अंतःकरण, मन.
तपासणे :	निरीक्षणे.	दिलगिरी :	दुःख, पश्चात्ताप, विषण्णता.
तक्रार :	गाऱ्हाणे, प्रतिवाद, कुरकर.		
ताकद :	शक्ति, सामर्थ्य.	नकलाकार :	सोंगाड्या, अनुकारिक.
तहाहयात :	यावज्जीवन, आमरण, आजन्म, आजीव.	निगेटिव्ह :	अकारात्मक, अकरणात्मक, नकार घंटा.
तह :	संधि, समेट.	निर्लष्करीकरण :	निःसैनिकीकरण.

तपशील :	स्फुटीकरण, विवरण, नशिब :	दैव.
तुफान :	वादळ, वादळी, नकाशा :	मानचित्र.
तऱ्हा :	रीति, प्रकार.	क्रमांक.
तालीम :	कसरत, व्यायाम, नशीब :	दैव, भाग्य, कर्म.
ताकीद देणे :	आज्ञा देणे, सावध करणे. सावधानी (नाम).	निरुपाय.
ताजीम :	अभ्युत्थान.	नजर (Present) :
तपास :	शोध.	भेट, अुपायन, अुपहार पुरस्कार.
तपासणे :	शोधणे, अन्वेक्षणे, निरीक्षणे.	नजर करणे : सादर करणे.
तपासनीस :	परीक्षक, निरीक्षक.	नुकसान : हानि, तोटा.
तक्त :	सिंहासन.	नजीक :
तपकीर :	नस्य, नस.	नेस्तनाबूद :
तसबीर :	आलेख्य.	निसबत :
		नापास :
		नरव्हस :
		नंबर :
नकाशा :	मानचित्र, आकृती.	फोनोग्राफ :
प		फाअउंटनपेन :
पाऱ्ती :	पंगत (भोजनाची.)	फॅशन :
पास :	अुत्तीऱ्ण.	फाओल :
		जवळ, सन्निध.
पोषाख :	वेष, वसन.	विनष्ट, निर्मूल.
पारिग्राफ :	छेदक, अनुवाक्.	संबंधी.
प्लॅटफाम्म :	चबुतरा (स्टेशन अित्यादि स्थानाचा), मन्च सभामन्च) वाक्पीठ, अुच्चासन, वेदी.	अनुत्तीर्ण, असंमत (ठराव अित्यादि).
		बावरणे, घाबरणे.
		क्रमांक, अंक.
		ध्वनिलेख.
		झरणी.
		टूम.
		टांचण, आवली, ओळ, पंगत.
		चिंता, काळजी.
		केवळ, मात्र.
		जय.
पेन्शन :	भृति, बिदागी, पोषण, फी :	शुल्क (शाळेत, न्यायालयांत अित्यादि);
	निवृत्तिवेतन.	पुरस्कार, देय (डॉक्टर अित्यादि विषयीं); वेतन.
पागा :	अश्वशाळा.	ब

पेन्शनर :	सेवानिवृत्त.	बेहतर :	अनुकूल, फार चांगलें, ठिक.
पेटंट :	निजस्व, रामबाण.	बेअिज्जत :	अपमान, अमच्यादा, अप्रतिष्ठा.
पेंटर :	रंगाकार, रंगारी, चित्रकार.	बेअब्रू :	मानहानी, अप्रतिष्ठा.
पार्लमेंट :	संसद, लोकसभा.	बेअब्रूची फिन्याद :	मानहानीचा खटला, अभियोग.
पोलीस :	आरक्षक.	बाजार :	हाट
प्रिअॅम्बल :	मुखबंध.	बिलकुल :	अगदीं, समूळ.
पर्सनॅलिटी :	व्यक्तिमत्व.	बक्षीस :	पारितोषिक, अुत्तेजक, अुपहार.
प्रिलिमिनरी :	पूर्वपरीक्षा.	बेलाशक, खुशाल :	निःसंकोचपणें, निःभयपणें.
पब्लिक :	जनिक, साऱ्वजनिक.	बेहोष :	बेभान, बेशुद्ध.
प्रेस :	मुद्रापीठ.	बहादुर :	वीर, शूर पट्टा. (भलेबहादुर — भल्लेपट्टे !
प्रेस अॅन्ड प्लॅट फार्म :	मुद्रापीठ आणि वाक्पीठ.	बिल :	आकारणी, मूल्यदेयक, देयक.
प्रॉमिसरी नोट :	वचन, पत्र.	बाब :	गोष्ट, प्रकरण, विषय.
पेअईंग गेस्ट :	सशुल्क अतिथी, खाणावळ्या (मुबअीतील कामकरी लोकांत हा शब्द रूढ आहे.).	बाबत :	संबंधीं विषयीं, प्रकरणीं.
फ		बोनस :	लाभांश.
फायदा :	लाभ	बजेट :	अर्थसंकल्प.
बरोबर :	सह, समवेत, ठीक.	मसाज :	चोळणें, संवाहन, मर्दन, संमर्दन.
बरोबर :	विषयीं, प्रकरणीं, संबंधीं गोष्टींत.	म्याग्निफाअिं ग :	दृक्वर्धक.
बदल :	संबंधी, विषयीं, प्रकरणीं.	मार्फत :	वतीनें, द्वारा.
बदल :	पालट, परिवर्तन.	मातबर :	श्रीमंत, संपन्न.
बेफिकीर :	बेधडक, निर्भय, निशंक, निऱ्धास्त, निडर, निर्भीक.	मोहीम :	अभियान.
बुकसेलर :	पुस्तकविक्रेता,	म्युनिसिपालटी :	नगरपालिका.
बुकडेपो :	ग्रंथ भांडार, पुस्तक	म्युनिसिपल	महापालिका

भांडार	कार्पोरेशन :		
बडतर्फ :	पदच्युत.	मेयर :	महापौर
बेमालूम :	न कळतां.	मेयर (डेप्युटी) :	अुमहापौर, अुपपौर.
बरखास्त :	विसञ्जन.	मोनोपॉली :	अेकस्व, अेकहाटी.
म		मसाजिस्ट :	संवाहक.
मालमत्ता :	भत्ता, रिक्त.	मिनिट्स ऑफ अे	टिप्पण.
		मिटिंग :	
मार्फत :	वतीनें, विद्यमानें,	मॉनर्की :	साजसत्ता.
	द्वारा.		
मटन :	सागुती.	मेमोरांडम :	आवेदनपत्र.
मैदान :	पटांगण.	मास्टर :	शिक्षक, गुरुजी.
माजी :	विगत, मागील,	मास्टर :	कुमार, किशोर.
	भूतपूर्व.		
मुद्दा :	विधेय.	मिस :	कुमारी, किशोरी.
मुद्देसुद :	सूत्रबद्ध.	माजिन :	समास, कोर.
मुद्दाम :	हेतुतः हेतुपूर्वक.	मोका :	संधि, प्रसंग.
मुत्सद्दी :	कारस्थानी.	मंजूर :	संमत, अनुमत, मान्य.
मजल :	टप्पा.	मुक्काम :	टप्पा, ठिकाण, निवास.
मरहूम :	परलोकवासी,	मेजवानी :	जेवणावळ, पंगत, भोजन.
	दिवंगत, मृत्युंगत (जे		
	लोक परलोक मानीत		
	नाहींत त्यांच्यासाठीं		
	मृत्युंगत).		
मेनू :	पदार्थिका	मुष्किल :	कठिण, कठिनायी,
	(अुपहारगृहांतील).		अडचण.
मतलब :	सारांश, मर्म, स्वार्थ.	मोबदला :	प्रतिमोल, विनिमय.
		मालक :	धनी, स्वामी.
		मालकी :	स्वामित्व.
		मुलुख :	देश, विदेश.
		मुलुखगिरी :	देशाक्रमण, स्वारी.
		मञ्जी :	अिच्छा, लहर.
		मुक्रर :	स्थिर, निश्चित.
मना :	निषेध.	रेकॉर्ड (प्लेट) :	तबकडी, ध्वनिमुद्रिका.
मुबलक :	पुष्कळ, समृद्ध.	,,	संग्रह.
मुदत :	अवधि.	,,	अुच्चांक, विक्रम.
			(अुच्चांक पटकावला).
मातब्बरी :	थोरवी, प्रतिष्ठा.	रिस्टवॉच :	हातघडी.
मदत :	सहाय्य, आधार.	रेडिओ :	नभोवणी.
माफी :	क्षमा.	रिडिंग रुम :	वाचनालय.

माल :	वस्तुजात, सामान.	रिफ्रिजीयेटर :	शीतळी, शीतगृह.
मेहेरबान :	महाशय, कृपावंत.	रिपब्लीक :	प्राजक, लोकसत्ता.
मेहेरबानी :	कृपा, दया, आभार.	रेकमेंडेशन :	प्रशस्ती, भलावण, अनुरोध
मजकूर :	लिखाण, विषय, वक्तव्य, लेख्य, आशय.	रेसिगनेशन, राजिनामा :	त्यागपत्र.
मेजवानी :	जेवणावळ, भोजन, भोज.	रोजनिशी :	दैनंदिनी, आन्हिकी, दिनलेखा, दैनिकी.
मिशन :	प्रचार-केंद्र, प्रचारसंघ, कन्तव्य.	रिवाज :	रीति, चाल, प्रघात, परिपाठ.
मिशनरी :	प्रचारक, नियोजित.	रजा :	सुटी, निरोप, अवधि, अवसर.
मास्टिर, (Martyr):	शहीद हुतात्मा.	रवानगी :	प्रेषण, धाडणें, पाठवणी.
य		रुजू :	दाखल, उपस्थित.
युनिफांम :	गणवेश, समवेश.	राजी :	संतुष्ट.
यादी :	टिपणी, टांचण, स्मरणी, तालिका.	रंगीत तालीम :	रंगप्रयोग, पूंचप्रयोग.
याद राख :	ध्यानांत धर ! समजून ऐस !!	रुजूवात :	मेळ, पडताळा, भेट.
र		रेस्टारंट (हाटेल) :	अपहारगृह, खाणावळ, भोजनालय.
रियासत :	राजवट, सत्ताकाल.	ल	
रब्बी :	वैशाखान्न, वैशाखी पिकें, हिवाळी पिकें	लवाजमा :	परिवार.
		लायक :	योग्य.
		लायब्ररी :	ग्रंथालय.
		लायब्ररीयन् :	ग्रंथपाल.
		लीव्ह, रजा :	अवसर, अवधी, सुटी.
		शिफारस :	अनुरोध, प्रशस्ति.
		शिफारसपत्र :	प्रशंसापत्र, प्रमाणपत्र.
		शाबास :	भले ! धन्य ! वाहवा.
		शिक्का :	मुद्रा.
		शिवाय :	विना, व्यतिरिक्त, वांचून.
		शर्यत :	घौडदौड, स्पर्धा, चढाओढ, पैज.
व			
व :	नि, आणि.		
वगैरे :	अित्यादि.		
वहिवाट :	भोगवटा, वापर.		
वसुली :	अुगराणी.		
वहिम :	संशय, शंका.		
वस्ताद :	शिक्षक, गुरु, अध्यापक.	स	
वन्समोअर :	पुनश्च ! पुनश्च !!	सनद [जहागीर आदीची] :	अधिपट.

श

सनद :

(वैद्यकीय, विधिज्ञकी
आदिव्यवसायांची)

अधिपत्र.

शोक :

हौस, विलास, छंद.

सल्ला :

समादेश.

[सभामधून “शेम! शेम! “
म्हणून ओरडण्याचा प्रघात
पडलेला आहे; परंतु तो
अंग्लिश शब्द मुळीच
आवश्यक नाही. त्या अर्थी
“धिक्कार ! धिक्कार “ हा
आपला पूर्वीचा शब्द
वापरावा, धिक्कार शब्द
अथानुकूल ध्वनीने अधिक
युक्त आहे आणि
गज्जनानुकूल आहे. म्हणून
सभामधून “धिक्कार!” असेच
विरोधाधी ओरडतांना
ओरडावे. त्याचप्रमाणे
“हिअर” — “हिअर”
ओरडण्याचीहि विचारशून्य
पद्धत मोडावी. ऐका! ऐका!
असे म्हणणे काय कठीण
आहे? आम्हां स्वतःस असे
लोक माहित आहेत की
ज्यांना हिअरचा अर्थ कळत
नाही पण ते तो शब्द
ओरडतात ‘ऐका!’ हा शब्द
सन्वास कळेल तरी!] शेम

धिक्कार.

सल्लागार :

समादेशक.

:

शाहीर :

राजकवी, भाट, कवी.

सुरू :

चालू.

शिताफी :

कौशल्य, चलाखी.

सुरुवात :

आरंभ.

शाबूद :

सुरक्षित, अखंड,

सालीं :

वर्षीं.

अक्षुण्ण.

शिकार :

पारध, मृगया.

सालाबादप्रमाणें :

प्रतिवन्धाप्रमाणें.

शागिर्द :

शिष्य, सेवक, अनुचर.

सदरहू :

वरील, उपरोक्त.

शिकस्त :

पराकाष्ठा.

सही :

स्वाक्षरी.

शिकारी :

मृगयु, पारधी.

सस्पेन्शन :

अपसरण.

सेठ, महाशय.

[साहेब याचा
अर्थ स्वामी. मद्रासकडे
अजुनहि मोठी माणसें आलीं
म्हणजे आपण जसे “या
साहेब !” म्हणून म्हणतो तसें
“या स्वामी ! काय स्वामी !”
असे प्रयोग करतात.
आपल्या अिकडे माधव,
नारायण अित्यादि शब्दांमागे
“राव” हा सन्मानार्थी शब्द
लावतात, कधीं पंत
अित्यादि लावतात; परंतु

टोपण नावांस मात्र बहुधा तीं
नांवे द्यक्षरी असतात तेव्हां
साहेब हा शब्द लावण्याची
आम्हांस चटक लागून गेली
आहे. जसे तात्यासाहेब,
नानासाहेब, अित्यादि, पण
ही सोडावी. अितरत्र लावतों
तसा राव शब्द त्यासहि
लावावा. तात्याराव,
नानाराव, भाबुराव असें
म्हणण्यास माधवराव वा
बाजीराव म्हणण्याहून
अधिक प्रत्यवाह तो काय
आहे ? ब्राह्मणांतहि
माधवादि नावांस राव
लावतातच. अुत्तर
हिंदुस्थानांत आपले
सत्तावनच्या क्रांतियुद्धाचे
नेते शेवटचे “नानासाहेब”
पेशवे यांस नानारावच
म्हणतात. त्यांचे बंधूस
बाळाराव म्हणत. आपणहि
बापूराव म्हणतो. मग तात्या,
भाबु, दाद या नावांसच या
‘साहेबांचे’ विलायती
पंचगव्य पाजण्याचा कां
आग्रह! स्वकीय हिंदुनामांस
म्लेंच्छ प्रत्यय लावणें
मानास्पद नसून
अपमानास्पद समजलें जावें
आणि तात्याराव, नानाराव
असे प्रयोग करावे. आठ दहा
दिवसांच्या अपहासानंतर ते
रूढ होतील; जसे बापूराव,
बाजीराव हे रूढ आहेतच
तसे.]

साहेब :

साहेब : राव, पंत [तात्यासाहेब सेकण्डहँड :
अण्णासाहेब असें न
म्हणतां तात्याराव,
दादाराव, अण्णाराव.].

सेक्रेटरीअेट : सचिवालय.

सन्चलाओट : शोधज्योत.

स्ट्रेचर : पसरी.

सोकोल्ड : तथाकथित.

सन्टिफिकेट : प्रमाणपत्र.

स्टॉप : थांबा.

स्टँड : तिठ्ठा, तळ, अड्डा.

स्टॉल :

साल मजकूर :

साल गुदस्त :

सुमारें :

सीनसीनरी :

स्टेज :

सनदशीर :

आडहाती,
आडगिन्हाअिकी,

पाल, मांडणी.

चालू वष, वत्तमान वष.

गत वष.

जवळजवळ, तत्कानें, कांहीं

दृश्यें देखावे

रंगभूमी, रंगमंच.

(राजकीय अन्धी) वैध
नैबन्धिक.

सिंबॉलिक :	प्रतिकात्मक.	सन्टिफिकेट :	प्रमाणपत्र, प्रसंशापत्र, परिचय पत्र.
स्टेशन :	स्थानक.	सॅनिटोरियम :	आरोग्यालय.
स्टेशनमास्तर :	स्थानकपाल.	ह	
सिग्नल :	बाहुटा, बावटा.	हॉस्पिटल :	रुग्णालय
सस्पेन्ड :	अपसृत.		
हद्द :	सीमा., पराकाष्ठा, हल्ली : मऱ्यादा.		सध्यां, आजकाल, प्रस्तुत, सांप्रत.
हवा :	वायु, वारा.	हवा :	वायु.
हवापाणी :	जलवायु, वारापाणी.	हवामान :	वायुमान.
हवामान :	वायुमान, ऋतुमान.	हवाऱी :	आकाशी.
हवापालट :	वारेपालट.	हवापाणी :	जयवायु (हिंदी, बंगालींत रुढ).
हयात :	अस्तित्वांत, विद्यमान, हुकमत : वऱ्तमान.		स्वामित्व, आज्ञाधिकार, प्रभुत्व.
हजर :	अुपस्थित, प्रत्यासन्न.	हयात :	विद्यमान, जिवंत.
हजेरी :	अुपस्थिति, विद्यमानता.		
हजाम :	न्हावी, नापित.		
हजामत :	स्मश्रू, डोऱी करणें.		
हुशार :	तरतरीत, चाणाक्ष, चलाख, प्रज्ञावान, बुद्धिमान.		

• •

परिशिष्ट १

भाषाशुद्धि विषयक मराठीतील कोश

१. **राजव्यवहारकोश** — मुसलमानांच्या अनेक शतकांचा आक्रमक राजवटीमध्ये आमच्या भाषेत आणि विशेषतः तींतील शासन नि प्रशासन विषयक विभागांत मुस्लिमांच्या बळावर घुसून घर करून राहिलेल्या अरबी फारशी अित्यादि परकी शब्दांना — ज्यांना आम्ही सौकण्यासाठी अुन्दू या नांवेंच संबोधित असतो त्यांना — मराठीतून हेतुपूचकच काढून टाकून त्या त्या स्थलीं आपले संस्कृत वा प्राकृतनिष्ठ स्वकीय शब्द पुन्हां स्थानापन्न करण्याची पहिली राजाज्ञा म्लेंच्छराज्यांचा अुच्छेद करून हिंदुपद पादशाहीची स्थापना करणाऱ्या श्रीशिवछत्रपतींनीं जेव्हां दिली तेव्हां त्या कामीं त्यांनीं नियुक्त केलेल्या त्यांच्या रघुनाथ पंडित नांवाच्या अमात्यवयानें जो ‘राजव्यवहार कोश’ रचला त्यालाच भाषाशुद्धिविषयक मराठीतील पहिल्या कोशाचा मान दिला पाहिजे. त्या कोशाच्या प्रस्तावनेचे कांहीं श्लोक ह्या पुस्तकाच्या आरंभीच आम्ही दिले आहेत. त्यांतच मराठीत घुसलेल्या म्लेंच्छ शब्दांच्या अुच्छेदाथच तो कोश रचला गेला हे स्पष्टपणें सांगितलें आहे.

हा कोश पुण्याच्या अितिहास संशोधन मंडळानें पूर्वीं प्रकाशित केला होता. अलिकडे तो अगदीं दुमिळ झालेला होता. परंतु मराठवाडा साहित्य परिषदेनें तो कोश संपादून गेल्यावशी (सम १९५६ मध्ये) पुन्हा प्रकाशित केला आहे या प्रकाशनाविषयीं मराठवाडा साहित्य परिषदेचें आम्हीं मनःपूर्वक अभिनंदन करतो. त्याचें संपादन चिकित्सा पूचक परिक्षमानें केल्या विषयीं श्री. रा. गो. काटे हेहि प्रशंसेस पात्र आहेत.

२. **वीर सावरकरांचा शुद्ध शब्द लघु कोश** — शिवछत्रपतींच्या पुरस्कारानें लिहिलेल्या वरील राजव्यवहार कोशानंतर परकीय अुन्दू शब्दांना मराठीतून शक्य तों काढून टाकण्याची स्पष्ट प्रतिज्ञा करून जी दुसरी अुठावणी झाली ती म्हणजे भाषा शुद्धीच्या प्रचाराचा नि आचाराचा धूमधडाका अुडवून देणारी वीर सावरकरांची चळवळ होय. त्या प्रचारांत त्यांनीं मराठी भाषेचें शुद्धीकरण नांवाची जी पुस्तिका सन १९२६ मध्ये लिहिली तिचे शेवटी ‘**त्याज्य विदेशी शब्दांचे टांचण**’ या नांवाचा अेक स्वकीय शब्दांचा लघुकोश दिलेला आहे त्याचे जें वैशिष्ट्य — आहे तें हें कीं त्यांत केवळ मराठीत घुसलेल्या अुन्दू शब्दांनाच नव्हे तर अिंग्रजी शब्दांनाहि स्वतः वीर सावरकरांनीं जे स्वकीय प्रतिशब्द पाडलेले आहेत आणि ज्या लुप्तप्राय होणाऱ्या जुन्या स्वकीय शब्दांना पुनरुज्जीवित केलें आहे त्यांचाच काय तो मुख्यतः समावेश केलेला आहे. तोच लघुकोश आम्ही या पुस्तकांत, वीर सावरकरांनी १९२६ नंतर पाडलेल्या किंवा प्रचारविलेल्या नवीन शब्दांची भर घालून पृष्ठ १०४ ते ११६ पन्थंत छापलेला आहे.

३. **शुद्ध शब्द कोश** — भाषाशुद्धीच्या चळवळीचे अेक निस्सीम प्रचारक नि रत्नागिरीच्या भाषालिपिशुद्धिमंडळाचे अध्यक्ष श्री. अ. स. भिडे गुरुजी यांनीं १९३७ मध्ये बहिष्कान्य अशा अुन्दू शब्दांचा आणि त्यांना योजलेल्या स्वकीय मराठी शब्दांचा अेक लघुकोश प्रकाशिलेला आहे. त्यास वीर सावरकरांनी प्रस्तावनाहि लिहिलेली असून हा कोश सावरकरी लिपिशुद्धीत छापलेला आहे.

४. **‘बहिष्कार्य शब्दांचा कोश’** — वीर सावरकरांच्या भाषाशुद्धीच्या चळवळीचे प्रथमतः अेक प्रमुख विरोधक असलेले परंतु पुढें त्या चळवळीचें मम्म मनाला पटतांच भाषाशुद्धीचा प्रकटपणें नि प्रबळपणें पुरस्कार करण्याचें धैर्य दाखविणारे कै. माधवराव पटवर्धन यांनीं ‘**भाषाशुद्धी विवेक**’ या नांवाचें जें

अभ्यसनीय पुस्तक सन १९३८ मध्ये प्रसिद्ध केलें होतें त्याच्या शेवटीं हा ‘बहिष्कार्य शब्दांचा कोश’ त्यांनीं प्रसिद्धिलेला आहे. मराठीमध्ये आज तितकें परकी अुन्दू शब्द घुसलेले आहेत त्यांतील बहुतेक शब्द या कोशांत दिलेले असून त्यांना यथायोग्य मराठी प्रतिशब्द दिलेले आहेत. ह्या कोशामुळे ‘पलाण्या अुन्दू शब्दास कोणता स्वकीय प्रतिशब्द योजूं’ अशी आळशी पृच्छा करण्याचें कोणासहि कारण अुरलें नाहीं.

५. श्री. सयाजी शासन शब्द कल्पतरु — यद्यपि या कोशाचा प्रकट अुद्देश विदेशी शब्द स्वकीय हिंदु भाषासंघांतून काढून टाकण्याचा नाहीं आणि यद्यपि ह्या कोशांत केवळ राज्यशासन आणि प्रशासन या शास्त्रांतील अिंग्रजी शब्दांनाच काय ते स्वकीय प्रतिशब्द दिलेले आहेत तथापि हा कोश अितका शब्दसंपन्न आणि विस्तृत आहे कीं त्याचा नामोल्लेख करणें आणि तो कोश ज्यांच्या आज्ञेनें नि आश्रयानें प्रसिद्ध झाला त्या श्री. सयाजी महाराज गायकवाड यांचेंहि वाङ्मयअृण स्मरणें हें भाशाशुद्धीच्याहि दृष्टिकोनांतून पहातां आमचें अेक कृतज्ञ कर्तव्यच आहे.